

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Odsjek za historiju

Islamska kultura u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 15. stoljeća
Završni rad

Kandidatkinja: Amina Katerji

Mentor: doc. dr. Fahd Kasumović

Sarajevo, 2020.

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Amina Katerji

Indeks br. 2697/2017.; vanredna studentica

Odsjek za historiju

Islamska kultura u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 15. stoljeća

Završni rad

Oblast: Svjetska i bosanskohercegovačka historija – novi vijek i savremeno doba

Predmet: Društvo i ekonomija u osmanskoj Bosni od 15. do kraja 18. stoljeća

Mentor: doc. dr. Fahd Kasumović

Sarajevo, 2020.

SADRŽAJ

UVOD.....	1
1. KULTURNE PRILIKE U BOSANSKOM KRALJEVSTVU.....	5
1.1. Materijalna kultura.....	5
1.2. Duhovna kultura.....	11
2. OSMANSKO OSVAJANJE I ŠIRENJE ISLAMA NA TLU BOSNE I HERCEGOVINE..	15
2.1. Osmansko osvajanje.....	15
2.1.1. Strategije i taktike osvajanja Bosanskog kraljevstva.....	15
2.1.2. Osmansko osvajanje srednjovjekovne Bosne: od uspostavljanja prvih stalnih uporišta do 1500.....	17
2.2. Širenje islama kao religije.....	25
3. ISLAMSKA MATERIJALNA KULTURA NA TLU BOSNE I HERCEGOVINE DO 1500. GODINE.....	35
3.1. Vjerski objekti i nadgrobni spomenici.....	35
3.1.1. Džamije u drugoj polovini 15. stoljeća.....	35
Careva ili Atik džamija.....	35
Turhan Emin begova džamija u Ustikolini.....	36
Džamija Kušlat.....	38
Vrandučka džamija ili džamija sultana Fatiha.....	39
Šerefuddinova bijela džamija u Visokom.....	40
Sinan-pašina džamija u Mostaru.....	41
Ostale džamije.....	43
3.1.2. Mektebi kao prve islamske obrazovne ustanove u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 15. stoljeća.....	44
Prvi mektebi u Sarajevu.....	44
Prvi mektebi u Visokom.....	45
Ostali mektebi.....	45
3.1.3. Zavije ili tekije u drugoj polovini 15. stoljeća.....	45
Gazi Isa-begova tekija na Bentbaši u Sarajevu.....	46
Skender-pašina tekija u Sarajevu.....	46
Hadim Ali-pašina ili Gaziler tekija u Sarajevu.....	46
Ostale tekije.....	47

A. Katerji, Islamska Kultura u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 15. stoljeća

3.1.4. Nišani i turbeta u drugoj polovini 15. stoljeća.....	48
Nišan Mahmuta Brankovića.....	49
Nišan Radivoja Oprašića.....	49
Nišani šejhova Ajni-dede i Šemsi-dede.....	49
Ostali nišani.....	50
3.2. Profani objekti.....	50
3.2.1. Hamami u drugoj polovini 15. stoljeća.....	50
Isa-begov hamam u Sarajevu.....	51
3.2.2. Hanovi u drugoj polovini 15. stoljeća.....	51
3.2.3. Karavansaraji u drugoj polovini 15. stoljeća.....	51
Skender-pašin karavansaraj.....	51
Isa-begov karavansaraj ili Kolobara.....	52
Ostali karavansaraji.....	52
3.2.4. Mostovi u drugoj polovini 15. stoljeća.....	52
Careva ćuprija u Sarajevu.....	53
Most u Mostaru.....	53
Ostali mostovi i građevine.....	53
3.3. Mijenjanje urbanog krajolika.....	54
4. ISLAMSKA NEMATERIJALNA KULTURA NA TLU BOSNE I HERCEGOVINE DO 1500. GODINE.....	57
4.1. Ustanova vakufa.....	57
4.2. Obrazovna kultura.....	60
4.3. Književnost.....	61
4.4. Kultura svakodnevnog života.....	65
4.5. Pravna kultura.....	67
4.6. Kultura sufizma.....	71
4.7. Islamske predstave o životu, svijetu i religijske prakse.....	75
ZAKLJUČAK.....	78
BIBLIOGRAFIJA.....	84

UVOD

Historičari koji su se bavili historijom Bosne u drugoj polovici 15. stoljeća primarno su posvećivali pažnju političkoj historiji. Fokus je bio na političkim događajima i njihovog hronologiji, modelima uspostavljanja vlasti i društveno-ekonomskom prikazu prostora kojim su se bavili, dok je proučavanje kulture većinom bilo zapostavljeno. To je, opet, razumljivo, jer je priroda izvora davala takvu mogućnost. Osim toga, razlog je taj što je u tradicionalnoj historiografiji politika često smatrana vrednijom i zanimljivijom od kulture. Bez obzira na to, studije o kulturi ipak postoje, gdje su historičari pristupali problematici sa različitih gledišta, koristeći različite izvore, pisali su u vremenima gdje su akademski trendovi bili drugačiji. Historičari su se na različite načine odnosili prema kulturi, različito valorizirali, donosili različite zaključke, pa postoji potreba da se ono što je urađeno kritički valorizira, sintetizira, komparira i donese zaključak o pojavi i razvoju islamske kulture u Bosni u drugoj polovici 15. stoljeća.

Shodno tome, cilj je valorizirati, sintetizirati, komparirati pronađene podatke o kulturnom životu u Bosni druge polovice 15. stoljeća kroz materijalnu i nematerijalnu kulturu. Tema, odnosno predmet istraživanja je ispitivanje stanja materijalne i nematerijalne kulture u Bosni u drugoj polovici 15. stoljeća kroz sagledavanje i preispitivanje rezultata historiografije. Rad se bavi problematikom od 50-ih godina 15. stoljeća do 1500. godine. Navedeni period je posebno značajan obzirom da predstavlja prijelazni period, u kojem su se desili prijelomni trenuci u bosanskohercegovačkoj historiji kroz državne, ekonomske, a samim tim i kulturne procese i promjene države i loknog stanovništva.

Iz ključnih pitanja, poput kulturnih prilika u Bosanskom kraljevstvu, osmanskih osvajanja i širenja islama, urbanizacije, te materijalne i nematerijalne kulture, ali i postavljenog cilja, proizlaze teze koje će se pokušati dokazati. Glavna teza je da je druga polovina 15. stoljeća izuzetno značajna u historiji Bosne i Hercegovine budući da su se tada odigrale kulturne promjene koje su predstavljale početak procesa uvođenja navedenog prostora u okvire islamske civilizacije, što je značajno utjecalo na identitet i život dijela lokalnog stanovništva, te ukupnu kulturnu panoramu navedenog prostora. Pokušat će se dokazati da je ovo pitanje u historiografiji različito obrađeno zavisno od vremena objavljivanja radova i različitih gledišta autora, te da kritičko dekonstruisanje i preispitivanje ovih različitih perspektiva može doprinijeti kvalitetnijem razumijevanju islamske kulture u osmanskoj Bosni.

Za dokazivanje hipoteza korišten je veliki broj historiografskih radova i objavljeni primarni izvori, ali su mnoga pitanja ostala nerazjašnjena zbog nedostupnosti izvora iz druge polovine 15. stoljeća, kao i zbog jezičke barijere koja je onemogućila direktno korištenje

postojeće građe. Ranija historiografska dostignuća bila su vrlo značajna pri izradi ovog rada. Među autorima koji su ostvarili značajan doprinos na polju proučavanja islamske kulture na tlu Bosne i Hercegovine u navedenom periodu posebno je potrebno istaći Hazima Šabanovića, Hamdiju Kreševljakovića, Adema Handžića, Aliju Bejtića, Muhameda Hadžijahića, Fehima Nametka, Safvet-beg Bašagića, Behiju Zlatar. Sekundarni izvori jesu bitni, ali najbitniji i nezaobilazni su primarni poput Hazim Šabanovićevih turskih dokumenata iz druge polovice 15. stoljeća, vakufname Isa-beg Ishakovića i Ajas-bega, te osmanskih spomenika koje je preveo Gliša Elezović. Njihova važnost je velika s obzirom da sadrže podatke iz druge polovice 15. stoljeća koji svjedoče o islamskoj kulturi tog perioda u Bosni.

Ograničenja koja postoje za ovo istraživanje su slaba očuvanost izvora i literature u odnosu na kasnije periode. Nije mnogo izvora i literature što se odnose na kulturne prilike, jer je veliki dio koji se odnosi na političku i društvenu historiju. Osim toga, ograničenja su i jezičke prirode, obzirom da postoje izvori na osmanskom turskom jeziku.

Kako bi se odgovorilo na postavljena pitanja korištene su metode koje su potpomogle izradi rada, kao što je metoda analize i sinteze. Metodom analize su se utvrđivale dostupne historijske činjenice vezane za islamsku kulturu Bosne u drugoj polovici 15. stoljeća, ali i druge činjenice vezane za kulturu Bosanskog kraljevstva, širenje islama i urbanizaciju. Metodom sinteze kao opozitne metode analizi, formirala se baza podataka o svim bitnim činjenicama vezanih za islamsku kulturu, te se na osnovu toga formirao pregled spomenika i simbola. Korištena je i komparativna metoda pomoću koje su poređeni podaci koje sadrže primarni izvori, pogotovo kada su oprečni. Također, donijete su i komparacije historiografskih pristupa koji su se često međusobno razlikovali. Ovom metodom su se i proučavale sličnosti i razlike dvije ili više pojava u razvoju islamske kulture u Bosni kroz dva različita perioda. Poslije analitičkih metoda, korištene su i induktivne metode prikupljanja podataka, a od velikog značaja je bila metoda analize sadržaja, kojom su se analizirale dostupne informacije, izvršila selekcija i odredilo koje su relevantne, a koje nisu. Metodom deskripcije opisane su relevantne pojave koje se tiču islamske kulture u Bosni ovog perioda.

Bavljenje ovom problematikom zahtijeva tumačenje pojma kultura, za koji postoji mnogo više ili manje prihvatljivih definicija¹, ali ne postoji nijedna koja bi se mogla smatrati

¹ Kulturni antropolozi tumače da porijeklo riječi kultura potječe od latinske riječi kult, što podrazumijeva u širokom smislu sve što je stvorilo ljudsko društvo i što postoji po tjelesnom i umnom radu ljudi, za razliku od prirodnih pojava. Oni tumače i materijalnu kulturu kao skup sredstava za proizvodnju i drugih materijalnih vrijednosti društva u nauci, umjetnosti, u organizaciji društvenoga i državnoga života, u običajima i moralu u svakoj historijskoj epohi u klasnom društvu kultura ima klasni karakter, dok nacionalna kultura podrazumijeva historijske tradicije, moral, običaje, jezik, književnost i umjetnost svakog naroda. (Klaić, 1989, 765-766). Osim toga, kultura je niz naučenih ponašanja i ideja koje ljudi usvajaju kao članovi društva. Ljudska bića koriste kulturu da se

općeprihvaćenom. Mnogi autori koriste izjavu britanskog sociologa Ernesta Gelnera, koja je smatrana inspirativnom za ovaj rad, a glasi: „Priroda određuje da se mora jesti, a kultura određuje kada, kako i šta.“² Osim te definicije, inspirativna je bila i definicija Helen Spencer-Oateya koja glasi: „Kultura je nejasan skup osnovnih pretpostavki i vrijednosti, orijentisan prema životu, vjerovanju, politici, procedurama i konvencijama o ponašanju koje su podijeljene od strane grupe ljudi, što utječe (ali ne određuje) ponašanje svakog člana i njegove/njene interpretacije „značenja“ ponašanja drugih ljudi, ponašanje svakog člana i njegove interpretacije značenja.“³ Kultura je relativna, pa ako se tom pojmu doda prefiks islamska, dobije se novo značenje, jer se posmatra kultura u jednom društvenom kontekstu sa religijom kao njenom primarnom vodiljom. Različiti konteksti su doveli do toga da je u početnim fazama kultura poistovjećivana sa religijom, dok su se u kasnijim fazama te dvije pojave⁴ razdvojile.

Balkanska i svjetska literatura različito tumači pojam kultura, a mnogi autori taj pojam koriste na različite načine u odnosu na pojam muslimanski. Balkanski orijentalisti najčešće koriste pojam muslimanski kada opisuju šire gledište kulture i njenu cjelokupnu sliku, dok se pojam islamski koristi kako bi se opisali objekti vezani za islam kao religiju i određene pojedinosti. Svjetski orijentalisti ponekad koriste pojam muslimanski, a ponekad islamski. Arapska literatura na početku uopšte nije koristila pojam kultura, pogotovo islamska kultura, zbog pitanja dozvoljenosti bavljenja kulturom sa šerijatskog aspekta.⁵ Bavljenje kulturom je

adaptiraju i da transformiraju svijet u kojem žive. (Shultz-Lavenda, 1998, 3). Nakon što je islamska kultura počela da prodiere u srednjovjekovnu kulturu Bosne, ljudi su se pokušavali adaptirati, a tako i transformirati okruženje u kojem su živjeli, mijenjajući strukturalni i vizuelni identitet svih gradova zemlje. Pojedine stavke iz načina života su promijenili iz njenih temelja, a pojedine su adaptirali na niz prethodno naučenih ponašanja. Tako su formirali društvo koje je bilo nosioc islamske kulture, čiji je članovi žive i danas.

² Tanasković, 1991, 294.

³ Spencer-Oatey, 2012.

⁴ U početnim fazama razvoja islamske kulture, ona se poistovjećivala sa religijom, obzirom da su prvenstveno džamije izgrađivane kao centralni objekti i nosioci kulture. U džamijama su se organizovale religijske prakse, gdje su bila glavna mjesta okupljanja stanovnika koji su bili nosioci ove nove religije. Tekije ili zavije su postojale i prije džamija, ali kao svratišta i musafirhane, ali njihovom bržom izgradnjom, kao i izgradnjom hanova, mekteba, organizuje se bogatiji religijski i kulturni život, gdje se počinje razvijati književnost, umjetnost, drugačija kulturna svakodnevnica, pa se na taj način religijski život zadržava u džamijama i tekijama, a kulturni u tekijama, mektebima, hanovima, privatnim kućama. Opet, ove dvije pojave su jedna sa drugom usko vezane.

⁵ S obzirom da su se kulturom najviše bavili zapadnjački istraživači, istraživači islamskog svijeta su odbijali njihovo učešće u tome zbog poistovjećivanja sa Zapadom i njihovim ideologijama koje su se prožimale kroz kulturu i filozofiju njihovog tumačenja. To se odnosi i na filozofiju, pa obzirom da je nastala u staroj Grčkoj, arapska literatura u samom početku je odbijala takvo proučavanje, jer su Grci svojim novim promišljanjima i ideologijama pobijali svoje vjerovanje. Vremenom, shvativši da je moguće filozofijom i kulturom svrđići i istaći vlastito islamsko vjerovanje, počeli su sa istraživanjima. Tom prilikom su pod filozofiju i kulturu svrstali sve što spada u jednu svakodnevicu. Ono što je ostalo zabranjeno u cjelokupnom islamskom svijetu, otprilike je ostalo zabranjeno i danas, uz određene modifikacije, zavisno od mjesta življenja muslimana. Shodno tome, određeni narodi u potpunosti zabranjuju muziku i muzičke instrumente, slikarstvo i kiparstvo, književnost, obzirom da se tom prilikom ne govori istina, dok određeni narodi dozvoljavaju određene muzičke instrumente i muziku, slikarstvo bez likova, književnost koja oplemenjuje i slično tome. Tako je i filozofija pronašla svoje mjesto u kulturi.

došlo do izražaja tokom novijih istraživanja kada su se muslimani počeli⁶ sve više upoznavati sa zapadnjačkim naukama i filozofijama koristeći resurse objavljenih radova i novih otkrića. U novije vrijeme, arapski istraživači islamsku kulturu su povezali sa Šerijatom i tumačili kao spoj elemenata islamske civilizacije i religije. Kultura muslimana nije isključivo islamska kultura, iako je islamski element i religija u njoj središnji i ono što je određuje. Kao takav, pojam je i shvaćen i korišten u radu u jednom širem smislu. Zbog toga što je u središtu, autori i govore o islamskoj kulturi ili kulturi islama.

Islamska kultura u Bosni kao dio kulture cjelokupnog islamskog svijeta je problematika koja sačinjava pitanja koja su obrađena u radu. Prikaz materijalnih i nematerijalnih spomenika, počevši od vjerskih i profanih objekata, mijenjanje urbanog krajolika, ustanovu vakufa, sistem obrazovanja, književnost, kulturu svakodnevnog života, osmanske pravne norme, spadaju u pitanja koja su se tretirala kao pitanja ove problematike, a nikako kao proizvod ukusa određenih autora. Različiti pogledi na svijet zatečenog stanovništva u srednjem vijeku u odnosu na Osmanlije doveli su do ispreplitanja dvije različite kulture koje su načinile proizvod današnje kulture.

Promjena nekog segmenta u kulturi nagoviještava promjenu same kulture, iako se čovjek prirodno odupire prihvatanju drugačijeg, pa zbog toga će prihvatiti drugačiju kulturu ili djelimično, ukoliko prihvati barem jedan njen segment. Priroda je svakako u čovjeku, a kultura čovjeka definiše, gdje duhovnost ponekad ima vodstvo u kojem je ultimativni ideal i konačni cilj i težnja, a ponekad nadgradnja ljudskog života. Zbog toga, sve materijalne i duhovne tekovine koje postoje danas u BiH mogu se definisati kao prepoznatljivi tragovi islamske kulture u Bosni iz druge polovice 15. stoljeća, a koji su učinili da jedan dio kulturne historije Bosne ostane identifikovan kao dio islamske kulture cjelokupnog islamskog svijeta.

⁶ Islamski naučnici i alimi koji su se bavili filozofijom, a samim tim i kulturom El-Kindi, El-Farabi, Ibn Sina, Ibn Rušd, Ibn Haldun, kasnije Ibn Tejmije i drugi.

1. KULTURNE PRILIKE U BOSANSKOM KRALJEVSTVU

Kulturna promjena u osmanskome periodu je posebno zanimljiva i za njeno razumijevanje je nužno detektirati stanje u kulturi u decenijama koje su prethodile osmanskoj vlasti. Proces širenja islama je uslovio proces širenja islamske kulture, a srednjovjekovna kultura i prvi upadi i pokušaji zauzimanja teritorije su uslovili način na koji će se islamska kultura prihvatiti kod bosanskog stanovništva. Pojava i cjelokupan razvoj islamske kulture je uzročno-posljedično vezan za kulturne prilike u Kraljevstvu, obzirom da je to stanje pogodovalo ili ne širenju islama kao religije i kulture. Slično kao i u glavnom dijelu, u ovom poglavlju će se predstaviti posebno materijalna i duhovna kultura. Kao osnova će poslužiti dostupni radovi o navedenoj problematici. Sa dostupnim informacijama formirat će se poglavlje o materijalnoj i duhovnoj kulturi Bosanskog kraljevstva, tačnije uvod u kulturu pred dolazak Osmanlija u posljednjim decenijama 14. stoljeća.

Postojao je materijalni i duhovni aspekt kulturnih prilika. Kroz jedan kulturni izraz predstavljaju se umjetničke rukotvorine i spomenici, a kroz drugi zabave i muzička umjetnost, te duhovnost. Podjela unutar stanovništva je utjecala na razvoj kulture, pa će se kroz poglavlje o materijalnoj kulturi objasniti i način na koji je utjecalo stanovništvo. Važno je gradsko stanovništvo jer su više manje kao posrednici, zatim robovi kao aktivni sudionici, te vladari i vlastela dali veliki doprinos, ako ne i najveći. Shodno tome, kultura se može podijeliti na dvorsku i kulturu širih narodnih masa. Ovo je bitno i za utjecaj na duhovnu kulturu. Kroz poglavlje materijalne kulture predstaviti će se sačuvani nepokretni i pokretni spomenici, a kroz poglavlje duhovne koja je usko vezana za materijalnu, predstaviti će se načini izražavanja misli i osjećaja srednjovjekovnog čovjeka, njegovo vjerovanje, pismenost i umjetničko izražavanje.

1.1. Materijalna kultura

Materijalna kulturna baština⁷ iz srednjovjekovnog perioda je djelimično sačuvana, a moguće je proučavati kroz ostatke vjerskih i profanih objekata, kamene umjetničke rukotvorine domaćeg zanatstva, kroz preostale spomenike pismenosti, tekstove povelja, pisama i diplomatskih akata. Iz pisanih spomenika, najčešće dubrovačkih, zna se onoliko koliko je vezano za dvorsku kulturu i zabave na dvoru, vjerovatno opet djelimično obzirom na uvriježene prakse koje prirodno zahtijevaju veći intenzitet održavanja kulturnih prilika nego što to informacije nude. Što se tiče kamenih spomenika i umjetničkih rukotvorina prednjače stećci

⁷ Autori od kojih su jedni historičari, a drugi kulturni antropolozi, etnolozi, muzikolozi i etnomuzikolozi, a koji su najviše dali doprinos na polju materijalne srednjovjekovne kulture su Š. Bešlić, A. Benac, D. Kovačević, S. Ćirković, P. Anđelić, A. Babić, B. Nilević, D. Lovrenović, I. Čavlović, J. Talam, E. Filipović, I. Krzović i drugi.

kojih je sačuvano 59.593 prema popisu iz 1971. godine.⁸ Tu su i preostali franjevački samostani koji u egzistirali u Fojnici, Jajcu, Zvorniku, Kreševu, Sutjesci, Konjicu, Visokom, 1 sačuvan crkveni zvonik, te ostaci 5 crkava i 1 kapela. Osim arhitekture kao svjedoka materijalne kulture, tu su i pronađenih 13 predmeta koji se navode u poglavlju.⁹ Od materijalnih ostataka, pisani izvori poput oporuke Kosača navode postojanje materijalnih ostataka i kulture. Sačuvani su i određeni pokretni i nepokretni materijalni spomenici. Arheološka istraživanja koja su doprinijela razvoju ove materije mogu pomoći u mjeri da se pronađeni pokretni materijalni spomenici istaknu kao vizuelni dokaz, a pronađenim pisanim spomenicima svjedoči o srednjovjekovnoj kulturi u Bosni. Generalno, od materijalnih spomenika najviše su sačuvani nepokretni spomenici, a oni i predstavljaju materijalnu kulturu. To se odnosi na dvorove, odnosno tvrđave, stećke, crkve, franjevački samostani. Od pokretnih spomenika sačuvani su dubrovački spomenici o muzičarima i muzičkim instrumentima, freske, kalež, crkveno zvono, tamjanica, ulomak kamene plastike, krstovi i razni umjetnički predmeti, viteški prstenovi ili pečatnjaci, skupocjena tkanina i odijela, pojasevi, nakit i drugo.¹⁰

Krupni materijalni spomenici, preciznije nepokretni, podrazumijevaju prije svega dvorovi ili tvrđave, crkve, franjevački samostan, te stećke. Oni koji imaju veliki značaj za razvoj kulture imaju dvorovi ili tvrđave, označavaju kuću ili dom. Predstavljaju vladarsku rezidenciju, mjesto življenja i vršenja vladarskih funkcija. Dvorovi su imali vojno i drugo osoblje, funkcionalno i hijerarhijski organizovano. Obzirom da je vladar imao funkciju da obilazi zemlje, sudi, pregovara i ratuje, zbog mijenjanja mjesta boravišta imao je i druge privremene dvorove.¹¹ Dakle, za materijalnu kulturu značajna je arhitektura, pa osim tvrđava, bitni su i zidni sakralni objekti, crkve, samostani, mauzoleji i svjetovne građevine kao što su palače i vladarske rezidencije. Forme utvrđenja zavisile su od mjesta i često su se prilagođavale uvjetima prirode i terena. Podizanje gradova bilo je kao posljedica odbrambenih potreba vojne

⁸ Stećci Medieval Tombstones Graveyards na stranicama UNESCO-a, <http://whc.unesco.org/en/list/1504/>, datum posjete: 20.06.2019. godine. D. Lovrenović, oslanjajući se na A. Benca i Š. Bešlagića, ne navodi jasan broj stećaka, ali navodi da broj stećaka jasno upućuje na pretpostavku da su pod stećcima sahranjivani pripadnici slobodnog seljaštva, možda i kmetovi. Obzirom na podizanje stećaka autor tvrdi da su stanovnici bili ekonomski stabilni, jer su u pitanju bila veća finansijska sredstva. Veći broj grobova bez stećaka upućuje na duboku klasnu diferenciranost tog istog društva, što znači da su stećci u hronološkom pogledu pratili razvoj i propast feudalizma. (Lovrenović, 2009, 57) U odnosu na Lovrenovića, brojčanost stećaka navodi Š. Bešlagić gdje naglašava da se veliki broj nalazi na uskom području uz Savu i Unu koje čine općine Orašje, Bosanski Šamac, Bosanska Gradiška, Bosanska Dubica, Bosanski Novi i Velika Kladuša, te područja općina Čelinac, Gračanica i Žepče. Postojali su stećci u okolini Gračanice, u Briješnici i Stjepan-Polju. Zabilježeni su i stećci u okolini Žepča, odnosno Mitrovići. Autor tvrdi da je stećaka bilo na čitavom teritoriju BiH, ali da ih kasnij nije bilo na sedam općinskih graničnih područja, dok su u sjevernim dijelovima veoma rijeka pojava, a još rjeđa u sjeverozapadnim graničnim općinskim područjima. (Bešlagić, 1982, 63-64).

⁹ Mazalić, 1952; Kujundžić, 1972; Filipović, 2017, 569-581; 679-691.

¹⁰ Isto.

¹¹ Anđelić, 1984.

i strateške kontrole širih prostranstava ili upravno-političkih jedinica. Većinom su građene na uzvišenjima i stijenama, što je omogućavalo vojnoj posadi i stanovnicima da na vrijeme uoče neprijatelje i poduzmu mjere za odbranu. Bosanske utvrde bile su kule građene na najvišim uzvišenjima ili uglovima prostornog plana. Dobar primjer srednjovjekovne fortifikacijske arhitekture u Bosni je Bobovac, glavni grad Bosanskog kraljevstva, koji je građen na teško pristupačnim i strmovitom terenu. Sličan je i banski i kraljevski dvor u Sutjesci. Pronađen je kapitel sa donje palače kraljevskog dvora na Bobovcu iz 15. stoljeća.¹²

Što se tiče crkvene arhitekture, intenzivnija gradnja počinje u 15. stoljeću pod vodstvom kraljeva, franjevaca i dubrovačkih kolonija, kada dolazi i do bržeg razvoja gradskih i zanatskih naselja¹³ angažovanjem vladara i nastojanjem širenja katoličanstva. Kralj Stjepan Tomaš i njegova supruga Katarina su za vrijeme svoje vladavine sredinom 15. stoljeća podigli više crkava po raznim mjestima u Bosni, a sigurno se zna da su ih gradili u Jajcu, Vranduku, Tešnju i Vrilima kod Kupresa. U Jajcu se nalazi poznata crkva sv. Marije sa tornjem sv. Luke, gdje je 1461. godine krunisan posljednji kralj Stjepan Tomašević i gdje su se jedno vrijeme čuvale relikvije sv. Luke Evanđelista¹⁴. Od zvonika jedini sačuvan je toranj sv. Luke u Jajcu.¹⁵ Jedan od bosanskih vladara je sigurno podigao i mauzolejnu crkvu na Bobovcu. Franjevci su podizali mnogo crkava i samostana, kao u Sutjeskoj, Milima, Srebrenici, Kreševu, Olovu, Jajcu. Najveće dimenzije ima započeta, ali nedovršena crkva na Bobovcu duga 26m, crkva sv. Nikole u Milima 25m i crkva sv. Marije u Jajcu 23m.¹⁶ Većina crkava su jednostavne po obliku, jednobrodne i u gotičkom stilu, sa širokom i dugom lađom, velikim korom, što je utjecaj franjevačkog graditeljstva, a što je ličilo na pripovjedačke crkve za franjevačko graditeljstvo u Evropi onoga vremena. Te crkve su građene uglavnom od kamena u krečnom malteru, najčešće posvećene kultu sv. Marije, inače vezanom za franjevački red.¹⁷

¹² Isto; Filipović, 2017, 679-682.

¹³ Crkve su izgrađene u skoro svim značajnijim mjestima kao što su Olovo, Kreševo, Fojnica, Srebrenica. (Filipović, 679-682).

¹⁴ U prvoj polovini 15. stoljeća kada je Jajce postalo prijestolnica Bosanskog kraljevstva, starija romanička crkva iz 12. ili 13. stoljeća adaptirana je u gotičkom stilu. Nakon udaje za bosanskog prestolonasljednika Stjepana Tomaševića 1. aprila 1459. godine, Jelena Branković (Mara), kćerka srpskog despota Lazara Brankovića, kao miraz, donijela je relikvije sv. Luke Evanđelista koje je 1453. godine za iznos od 30.000 dukata despot Đurađ Branković otkupio od osmanskog sultana. (Mazalić, 1952; Kujundžić, 1972).

¹⁵ Ova crkva je dolaskom Osmanlija pretvorena u džamiju Fethiju 1528. godine, nazvanu po sultan Sulejmanu, a 2003. godine Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je donijela odluku da se graditeljska cjelina proglasi nacionalnim spomenikom BiH. ("Zgrada finansija (Niža stručna škola)," *Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH*, <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici?sort=idgrad&rows=50&page=5>, datum posjete: 20.06.2019. godine).

¹⁶ Filipović, 2017, 679-682.

¹⁷ Filipović, 2017, 569-581; 679-682;

Osim katoličanstva, a od katolika posebno franjevac, u Bosanskom kraljevstvu je postojalo i pravoslavlje, te religija čiji su nosioci bili pripadnici Crkve bosanske, koje vežu za kulturu stećaka. Osnovne grupe stećaka su položeni i uspravni kameni monoliti, a najveći broj pripada položenim monolitima, koji se javljaju u tri forme, a to su ploča, sanduk, sljemenjak. Od uspravnih postoji stela, stup, krstača i nišan. Pojedini spomenici nazvani su sanduk i sarkofag.¹⁸ Kulturu stećaka pojedini vežu i za katoličanstvo ili pravoslavlje. Stećci ili kamen, kam, biljeg, kuća, vječni dom, mramorje, svatovsko groblje, grčko groblje, divsko groblje, kaursko groblje¹⁹ su imali uklesane slikovne ukrase ili natpise, zbog kojih su bile česte rasprave oko njihovog porijekla, vjerske pripadnosti pokojnika, društvenog staleža, te značenja simboličkih poruka uklesanih na njima. Natpisi su pisani bosančicom, a najviše ih ima sa uobičajenim „a se leži...“ uklesanih zbog sjećanja na pokojnika i na one koji su spomenik podigli. Iz 15. stoljeća pronađen je nadgrobni natpis Radovana Pribilovića iz Ričice kod Sutjeske, stećak Vlatka Vladarevića sa natpisom izvedenim u zrcalnoj tehnici u Vlađevini kod Rogatice, banja stijena kod Rogatice, stećak Radoja, sin vojvode Stjepana kod Radimlje kod Stoca, stećak Gojsave Sanković u Biskupićima kod Glavatićeva, stećak Radojice Bilića u starom selu kod Donjeg Vakufa, monumentalni obelisk pronađen u Vlaškovcu, Bakićima kod Olova.²⁰ Mnogo je stećaka koji su ukrašeni motivima poput povijene lozice, rozetama, krstovima, štitovima i mačevima, lukom i strijelom, ljudima i životinjama, scenama lova na jelene i turnira, predstavama kola, geometrijskim ornamentima. Najstarije ukrašene stećke su podigli feudinci, pa onda ostalo stanovništvo. Dolaskom Osmanlija u 15. stoljeću pojavljuju se stećci dvojakog izgleda koje mnogi zovu rani nišani, a pretpostavlja se da su ti pokojnici imali dvojaku vjersku pripadnost.²¹

Manji, odnosno pokretni, materijalni spomenici su muzički instrumenti, freske, kalež, crkveno zvono, tamjanica, ulomak kamene plastike, krstovi i razni umjetnički predmeti, viteški prstenovi ili pečatnjaci, skupocjena tkanina i odijela, pojasevi, nakit i drugo, koji su pronađeni na prostoru današnje BiH.²² Usko su vezani za nepokretni krupne materijalne spomenike, obzirom da su pronađeni unutar ili oko istih. Shodno tome, na dvorovima su postojale svečanosti koje su ulješavali pisci i umjetnici muzičari koji su posjećivali dvorove. Ti povremeni stanovnici poput frulaša, trubača, lautara, dobošara, lakrdijaša, bufona histriona ili žonglera, na dvorovima su se razmjenjivali. Koristile su se svirale, dvojnice, gajde, gusle. Na

¹⁸ Ćirković, 33-39; Filipović, 2009; Filipović, 2010; Lovrenović 2009.

¹⁹ Ćirković, 33-39; Filipović, 2009; Filipović, 2010; Bešlagić, 1971.

²⁰ Filipović, 2017, 671-678.

²¹ Krzović, 41-44; Bešlagić, 1979; Benac, 1967; Lovrenović, 2009; Talam, 2014.

²² O njima su pisali autori poput E. Filipovića, A. Babića, B. Nilevića, I. Čavlovića, S. Ćirković i drugih.

trubama koje se spominju 1448. godine i kasnije bile su zastavice koje su bile ukrašavane heraldičkim šarenilom i raznim grbovnim znakovima ili simbolima vlasti, pa su na taj način činili herolde, glasnike ili trubale posebno upadljivim. Ovi podaci se spominju u dubrovačkim spomenicama²³, gdje se posebno ističu dobošari ili svirači duhačkih instrumenata, a nije poznato kojih duhačkih ili čak žičanih instrumenata, jer pisani²⁴ i likovni izvori to ne bilježe.²⁵ O upotrebi muzičkih instrumenata u srednjovjekovnoj Bosni svjedoče i tri grba iz Fojničkog grbovnika na kojima se nalaze rogov.²⁶ Dvor je bio usko vezan za rittersko-dvorjansku kulturu koja je bila od posebnog značaja u srednjem vijeku, posebno jer je vezana sa Evropom. Bosna je imala društvene snage zainteresovane za plemićke ideale i oblike življenja.²⁷ Feudalci su nje govali heraldičku simboliku, nabavljali skupocjena odijela, nakit i posuđe. Postojali su gotički stilizovani kalupi gdje se kovao novac, gotički pečati bosanske gospode i obilježja koja imaju heraldički simboli, te gotičke minijature na rukopisima bosanske crkve. Također, motivi na stećcima koji su vezani za više slojeve pokazuju tragove utjecaja gotičkog stila.²⁸

Osim što su pronađeni podaci o postojanju muzičkih instrumenata, odnosno muzičara, manji pokretni materijalni spomenici su razni umjetnički predmeti, slike, te krstovi, koji su pronađeni u samostanima. Pronađen je fragment freske sa prikazom svečevog lica u Bobovcu iz 15. stoljeća, dijelovi fresaka u grobnoj kapeli bosanskih kraljeva na Bobovcu i to više od 10.000 fragmenata. Tragovi fresknog slikarstva pronađeni su i u mauzoleju tepčije Batala, u ruševinama krunidbene i grobne crkve sv. Nikole u Milima, u crkvi Sandalja Hranića kod Sokola u Ščepan Polju, u crkvi sv. Luke u Jajcu. Pronađen je i kalež izrađen od pozlaćenog srebra iz 15. stoljeća, crkveno zvono u Bobovcu napravljeno od lijevane bronz e, u Bobovcu zvono majstora Pribisava, a u franjevačkom samostanu Duha Svetog u Fojnici tamjanica izrađena od srebra u Fojničkoj zlatarskoj školi. Od predmeta, tu je i ulomak kamene plastike sa predstavom ptice iz unutrašnjosti donje palače kraljevskog dvora na Bobovcu, mnogo sačuvanih ulomaka kamene plastike, sudačkih stolica koje zauzimaju značajno mjesto u kamenoj plastici od kojih je posebna stolica iz Bukovica, dok se najveći broj sačuvanih djela kamene plastike susreće na stećcima. Uz ukrašavanje stećaka, jedne od najznačajnijih djelatnosti u umjetnosti je obrada metala. Posebna pažnja se pridavala raskošnoj crkvenoj

²³ Talam, 2014; Čavlović, 2002.

²⁴ Spominje se jedan kompleksan instrument organi ć u testamentu hercega Stjepana Vukčića „jedan organi ć s cijevima od srebra“, napravljen u Italiji i donesen u Bosnu. (Filipović, 2017, 686).

²⁵ Babić, 325-225; Nilević, 1980, 113-117; Nilević, 2010, 13-58; Čavlović, 2011.

²⁶ Talam, 2014; Belović-Bernadzikowska, 1928; Lovrenović, 2004.

²⁷ Viteški redovi su bili rašireni u Bosni, a bosanska vlastela je odlazila u diplomatske misije na strane dvorove gdje su bili proizvedeni za vitezove ili primljeni u viteški red. Dokaz da je Bosna prihvatila ovakav životni stav su gradovi Jajce i Bobovac. (Babić, 325-225; Nilević, 1980, 113-117).

²⁸ Ćirković, 33-39; Filipović, 2009; Filipović, 2010.

odjeći, dijamanti i drago kamenje, pa su posebno u 15. stoljeću u Bosnu dolazili draguljari, zlatari i trgovci sa dragim kamenjem. U 14. i 15. stoljeću javljaju se veliki viteški, glomazni i glamurozni prstenovi čija funkcija nije uvijek bila da se koristi kao pečatnjak, nego da se nosi kao viteška oznaka plemenitog roda. Značajni prstenovi iz doba kralja Tvrtka I, pronađeni su u krunidbenoj i grobnoj crkvi sv. Nikole u Milima. Važan je jedan zlatni prsten sa umetnutim gorskim kristalom i srebreni pečatni prsten koji se inače pripisuje Tvrtkovom vlastelinu Brajku Pribiniću. Pridavala se važnost i pojasevima²⁹ kojima se pripisivalo simbolično značenje vlasti i viteštva. Pronađen je pojas iz Han Bile, a posebni su bili srebreni ili zlatni koji su bili postavljeni skupocjenom tkaninom ili kožom, te raskošnom kopčom. Pravile su se naušnice, od kojih su pronađeni pozlaćeno srebro iz Makljenovca kod Doboja, zatim dugmadi³⁰, narukvice i počelice.³¹

Svi pronađeni navedeni pokretni i nepokretni materijalni spomenici iz perioda srednjeg vijeka u Bosni daju donekle vizuelnu sliku života tog perioda kroz što se osjeća duhovna kultura koja je usko vezana za materijalnu. Kod većine materijalnih spomenika gotički i romanički stil³², odnosno zapadnoevropski je bio dominirajući, u odnosu na nekadašnji antički, odnosno ilirski, grčki ili rimski. Iako romanički stil nije u potpunosti prihvaćen, elementi su prisutni na tornjevima crkava ili na motivima sa stećaka. Gotičkim stilom su okarakterisani najčešće stećci. Zbog geografskog, ali i političkog položaja Bosne, bila je usko vezana sa tri značajna kulturna područja, poput mediteranskog, ugarskog i bizantijskog. Svako područje je donijelo sa sobom ponešto, poput utjecaja na razvoj gradova, plemićka prava, stil političkog djelovanja, ustanove, forme i način življenja, a samim tim i na općenito materijalnu kulturu. Ostaci spomenika, počevši od tvrđava čije zidine i dijelovi unutrašnjosti prikazuju ambijent i scene svakodnevnice nekadašnjeg srednjovjekovnog čovjeka, zatim stećci koji svjedoče duhovnosti, pismenosti, te umjetničko izražavanje kroz misli i osjećaje srednjovjekovnog čovjeka, crkve i franjevački samostani predstavljaju nekadašnju religiju koja živi i danas u drugačijem okruženju i kontekstu, dok pokretni spomenici i sitni predmeti pokazuju detalje cjelokupne materijalne kulture zbog kojih se osjeća stanje i način života onoga vremena.

²⁹ Pojaseve su često izrađivali domaći majstori, pa se spominju „bosanski pojasevi“. (Filipović, 2017, 687-691).

³⁰ Dugmad se pravila za odjeću, koja se proizvodila od domaćeg grubog sukna „raša“, ali i uvezenih orijentalnih i italijanskih tkanina poput brokatnog materijala, svile, srebrenih i pozlaćenih tkanina itd. (Filipović, 2017, 687-691).

³¹ Filipović, 2017, 569-581; 679-682.

³² U periodu uvođenja renesanse, u BiH dolaze Osmanlije koje donose novi utjecaj islamske kulture i umjetnosti. (Bešlagić, 1967; Bibanović, 2015; <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=22842>, datum posjete: 20.06.2020).

1.2. Duhovna kultura

Kroz duhovnu kulturu se prožimaju tekovine umne djelatnosti čovjeka od najranijih vremena do danas, u što spadaju duhovna dobra i vrijednosti kao što su država i pravo, norme ponašanja, način i sredstva sporazumijevanja, religija, znanje, odgoj i obrazovanje, nauka i ideologija, umjetnost, navike i običaji i slično tome. Dakle, kultura u užem smislu obuhvata samo duhovna dobra. Na osnovu dostupnih izvora i literature svi navedeni oblici duhovne kulture u Bosanskom kraljevstvu mogu se pratiti, ali u različitoj mjeri. Osim religije i religijskih prilika, od velike važnosti je umjetničko izražavanje na vjerskim predmetima i obilježjima, kojim se ustvari predstavljalo duhovno izražavanje putem ukrašavanja, na primjer stećaka. Tim putem je posebno važno iznošenje vlastitih misli, ubjeđenja i osjećaja. Tako se ističu i norme ponašanja, navike i običaji, ali i način i sredstva sporazumijevanja. Svakim oblikom življenja duhovne kulture je prožet religijom, gdje je ponekad religija vodilja, a ponekad vjerni pratilac.

Duhovna kultura je usko vezana za materijalnu, pa jedno bez drugog ne može. Shodno tome, kako stećci predstavljaju segment materijalne kulture, oni su i dio duhovne kulture, obzirom da su se ukrašavali, često gotičkim stilom, gdje je srednjovjekovni čovjek na taj način izražavao svoje misli, osjećaje i ubjeđenja. Stećci spadaju u umjetnost nadgrobnih obilježja, a natpisi na njima govore o različitim društvenim staležima, vjerskim pripadnostima, gdje su posebno značajne i simbolične poruke uklesane na njima koje izražavaju ljudske misli onoga vremena. Tu su i stećci sa etičkim porukama i sa upozorenjima da se ne ruši ili čak sa pravim kletvama. Natpisi su pisani bosančicom, gdje tekst često počinje sa „a se leži...“ uklesan zbog sjećanja na pokojnika i na one koji su spomenik podigli. Postoje i filozofski natpisi sa mudrostima o životu, smislu, postojanju. Poznat je „žalobni marš u kamenu“, a vjerovanje u predstave smrti bilo je rašireno u mnogim pretkršćanskim civilizacijama. Kola na stećcima vjerovatno predstavljaju dio pogrebnog rituala, popraćenog viteškim igrama i borbama. Spominje se i *trizna*, kao igrište ili običaj da se nakon pogreba ljudi razvesele, igraju, najedu i napiju. Na stećcima su se prikazivala kola da bi se i pokazalo vjerovanje u besmrtnost i čovjekova potreba za istim. Srednjovjekovni čovjek je imao potrebnu za umjetničkim izražavanjem, jer je na taj način ispoljavao vlastita razmišljanja, ubjeđenja i osjećaje.³³

Pismenost je bila jedan od najvažnijih načina prenošenja ideja, misli i poruka, što je igralo bitnu ulogu u društvu srednjovjekovne Bosne. Ispoljavala se najviše u tradiciji diplomatskih isprava i prepiski rukopisnih kodeksa i epigrafskih natpisa koji su uglavnom zastupljeni na stećcima. Latinsko pismo se koristilo, ali manje od specifičnih oblikovnih

³³ Lovrenović, 2009, 62-68.

ćiriličnih slova „bosančice“. Koristila se i glagoljica³⁴, posebno u ranim periodima društvenog razvoja. Očuvane crkvene knjige bosanskih krstjana su specifičan vid pismenosti i umjetnosti u Bosni, čak više od povelja i isprava. To su staroslavenski prijevodi biblijskih tekstova, prvenstveno novozavjetnih knjiga Svetog pisma, najviše Evandjelja i to uglavnom četveroevandjelja, Djela apostolska, Poslanice, Apokalipsa uz dodatke apokrifnih tekstova, od Starog zavjeta Psaltir sa „biblijskim pjesmama“ i Deset zapovjedi. Knjige su tokom srednjeg vijeka bili skupi predmeti, a većinom je riječ o djelima pisanim na pergameni, obrađenoj životinjskoj koži, ovčijoj ili telećoj.³⁵

Osim umjetničkog izražavanja misli na stećcima i predstavljanja pismenosti, poseban vid umjetničkog izražavanja je muzički koji se manifestovao kroz zabave na dvorovima. Sviranjem i pjevanjem prilikom raznih prigoda ljudi su izražavali svoje osjećaje i misli kroz tekstove pjesama i svirku. Kultura se dijelila na dvorsku i kulturu širih narodnih masa, a umjetnici su putovali iz Bosne u Dubrovnik i obrnuto.³⁶ To su bili frulaši, trubači, lautari, dobošari, lakrdijaši, bufoni, histrioni ili žongleri.³⁷ Recitovali su i pjevali narodni pjevači uz pratnju gusala³⁸ o junačkim djelima i događajima iz prošlosti. Pjevale su se epske i junačke pjesme koje su govorile o herojskom prkosu i hrabrim podvizima bosanskih ratnika u borbama protiv neprijatelja, posebno Osmanlija, ali i Ugarskog kraljevstva. Dakle, muzika se koristila tokom rata, ali i lova. U tehnici ratovanja bila je važan faktor koji je vojsci omogućavao lakše funkcionisanje, gdje su trube korištene za signalizaciju i podizanje morala. Tim povodom, vojnici su često pjevali i pobožne pjesme.³⁹ Nije poznato koliko se ova muzika razlikovala od dvorske, ali je vojna muzika bila od velikog značaja za srednjovjekovnu Bosnu.⁴⁰ Za razliku od drugih vidova umjetničkog izražavanja, muzika i zabava nisu ostavili jasne tragove na osnovu kojih bi se mogla barem i djelimično rekonstruisati jasna slika muzičke historije Bosanskog kraljevstva.

Svaki vid prethodno navedenih oblika duhovne kulture prožet je religijom i religijskim prilikama koje su, također, važan faktor. Tu spadaju katoličanstvo, vjerovanje tzv. Crkve bosanske i pravoslavlje. U literaturi često dolazi do razilaženja koliko je po brojnosti bilo

³⁴ Filipović, 2017, 628.

³⁵ Isto, 627-642.

³⁶ Zabavljači su se razmjenjivali u srednjem vijeku, ali i dolaskom Osmanlija, posebno za vrijeme svetkovine sv. Vlaha, ali i za druge prigode. (Filipović, 2017, 683-686).

³⁷ Filipović, 2017, 683-686; Čavlović, 2011. Najviše podataka o muzici se nalazi u odlukama vijeća Dubrovačke repulike i podaci najviše govore o gostovanju umjetnika. (Filipović, 2017, 683-686).

³⁸ Filipović, 2017, 683-686.

³⁹ Praksa pjevanja vojnih pjesama u ratu i lovu u srednjem vijeku nastavila se i u rano, pa i kasno osmansko doba, što se navodi u Krajiškim pismima Muhameda Nezirovića, prema riječima francuskog putopisca M. Quicleta iz 1658., ali i mnogi autori. (Talam, 2014; Milošević, 1962).

⁴⁰ Isto.

katolika, heretika i pravoslavaca i koja su mjesta naseljavali.⁴¹ Pojedini autori tvrde da se pravoslavci pojavljuju sredinom 15. stoljeća kada su pravoslavni Vlasi došli sa Osmanlijama.⁴²

Katolici su bili podređeni Rimskoj stolici, na čijem čelu se nalazio papa, a poslije njega kardinali, biskupi i svećenici. Postoje razni redovi od kojih su za Bosnu najznačajniji franjevci, koji su se istakli kroz razvoj gradskih naselja dolazeći u privredne centre, posebno rudnike gdje im se pružala mogućnost da utječu na rudare, trgovce, zanatlije, a samim tim i da utječu na kulturu.⁴³ U Bosni i susjednim oblastima se podižu samostani⁴⁴, u vrijeme kada se pedeset godina prije dolaska franjevac osniva franjevačka vikarija. Samostani su odigrali važnu ulogu u širenju pismenosti, a pored molitvenika kod njih je bilo i drugih knjiga. Nagli razvoj gradskih naselja u prvoj polovici 15. stoljeća doprinio je daljem širenju i jačanju franjevačkog reda u Bosni.⁴⁵ Udaljenost Bosne od osvojenja susjednih zemalja poput Ugarske i Srpske Kraljevine, bila je glavni razlog najizrazitijoj karakteristici srednjovjekovne historije, a to je Crkvi bosanskoj. Održavala je primat, dok se za isto borila sa Katoličkom i Pravoslavnom crkvom. Pred kraj perioda srednjovjekovne Bosne⁴⁶ heretici nisu imali sličnosti ni sa katoličanstvom ni pravoslavljem, pa nisu ni uspješno preobraćeni na kršćanstvo iako je postojalo dosta pritisaka, progona, čak inkvizicija za prevjeravanje, sve do dolaska Osmanlija 1463. godine.⁴⁷ Crkva bosanska je pripadala dualističkom pokretu rasprostranjenom na prostoru od Male Azije, Balkana i Italije do južne Francuske i srednje Evrope. Zvali su ih manihejci, krivovjerci, patareni, kutugeri, bogumili i babuni. Poglavari su bili djed, članovi hijerarhije⁴⁸ gosti i starci, a ostali redovni krstjani.⁴⁹ Pripadali su duhovnom staležu, ali nije poznat način na koji su vršili svoje obrede i na koje su stupali u „red crkve“, jer izvorna građa o tome šuti. Vršili su određene službe duhovnog, upravnog i svjetovnog karaktera za potrebe organizacije. Njihova duhovna

⁴¹ Cvitković, 1981, 17.

⁴² Malcolm, 2011, 62-88; Nilević, 1990.

⁴³ Cvitković, 12-14.

⁴⁴ U Visokom, Srebrenici, Olovu, Fojnici, Sutjesci, Kreševu, Visokom, Zvorniku itd. Nalazili su se u blizini gradskih kapija, na rubovima naselja. (Kovačević, 1995, 33-44).

⁴⁵ Kovačević-Kojić, 1978, 285-286; Kovačević, 33-34; Ćirković, 1964; Batinić, 1881; Jelenić, 1912; Anđelić, 1973, 201-202; Kujundžić, 1972, 273-284.

⁴⁶ Malcolm, 77.

⁴⁷ Džaja, 1992, 39; Malcolm, 69, 77; Ćirković, 1986, 249-250; Lovrenović, 1994, 53; Ćošković, 1999, 43-45.

⁴⁸ Nakon prekida veza sa Rimom i prestanka djelovanja katoličke Bosanske biskupije bez biskupa, pojavila se nova Crkva dualističkog usmjerenja na temeljima stare organizacije, koja je imala dvije vrste članova koji su se dijelili na obične vjernike „mirske ljude“ i na „pravne krstjane i krstjanice, a gdje su bili i niži starci i viši gosti. Članovi su živjeli u zajednicama, kućama ili hižama, imali muške, ali i ženske članove o kojima se malo zna. (Ćošković, 1999, 43-45).

⁴⁹ Handžić, 1940, 6-18; Truhelka, 1913, 363-382; Ćorović, 1933; Klaić, 1928, 70.

služba, kao i detalji o stupanju na hijerarhijski viši čin je ostala neutvrđena, jer o tome nema izvora.⁵⁰

Religija je prožeta kroz svaki vid kulture, posebno duhovne, koja je opet usko vezana za materijalnu. Generalno, pojam kultura jeste shvaćen i korišten u jednom širem smislu, a religija se nalazi u njenom središtu. Shodno tome, elemenat svake navedene religije koja je postojala u Bosanskom kraljevstvu se nalazi u svakom vidu kulturnog izražavanja srednjovjekovnog čovjeka, počevši od normi ponašanja, umjetničkog izražavanja na stećcima, pismenosti, muzičkog izražavanja i slično tome. U iznošenju vlastitih misli, osjećaja i ubjeđenja kroz oblike duhovne kulture, religija se nazire kao glavni pratilac, a ponekad kao glavni cilj ka čemu teži srednjovjekovni čovjek. To se posebno osjeća kroz umjetničko izražavanje na stećcima i njihovim natpisima. Religija kao glavni pratilac se primijeti kroz umjetničko izražavanje na drugim predmetima, kroz pismenost i religijske knjige, te muzičko izražavanje svih slojeva društva. Duhovni izražaj u načinu života je vanjsko predstavljanje unutrašnjosti srednjovjekovnog čovjeka koji je sastavljen od niza elemenata formiranih pod utjecajem trenutnog vjerovanja, odnosno religije, a koja je u središtu kulture.

⁵⁰ Čošković, 2005; Hašimbegović, 2003, 39-47; Basler, 1973, 267-276; Jalimam, 2005, 179-193; Zirdum, 499-539; Nazor, 539-564; Moaćanin, 407-413; Krzović, 2018, 41-44; Bešlagić, 1979; Benac, 1967; Lovrenović, 2009; Talam, 2014.

2. OSMANSKO OSVAJANJE I ŠIRENJE ISLAMA NA TLU BOSNE I HERCEGOVINE

2.1. Osmansko osvajanje

2.1.2. Strategije i taktike osvajanja Bosanskog kraljevstva

Osmanlije su imale dvije faze strategije sistematskog osvajanja. Prva se odnosila na njihov utjecaj iz određenih uporišta u susjednim zemljama, a druga na direktnu kontrolu nad zemljom koju teže da osvoje. Politička strategija pridobijanja naklonosti bosanskog nemuslimanskog stanovništva sa kojim su Osmanlije došle u dodir, tako da se sa njima postupa blago i trpeljivo, što bi trebalo rezultirati uvećanjem teritorije nad kojom će država imati neposrednu kontrolu i stabilizovanje vlasti zove se istimalet. To on označava u najužem smislu. Ta politička strategija je jedno, dok je u najširem smislu istimalet vodeća politika, ali ne i jedina, Carstva koje je obuhvatalo niz postupaka skoro prema svim prostorima i narodima koji su došli u formalni kontakt sa vlastima Carstva ili su bili pod njihovom direktnom ingerencijom. Istimalet politika je, dakle, najveći broj mjera i metoda koje su Osmanlije poduzimale u cilju osvajanja, uspostave i stabilizacije vlasti na određenoj teritoriji. To se odnosi na sve sfere društva na koje je hijerarhija osmanske vlasti imala određeni utjecaj. To je cjelokupna strategija jedne efikasne državne politike, koja ima svoja vremenska ograničenja. Te strategije Osmanlije su preuzele od prethodnih državnih organizacija na Istoku, prvenstveno onih sa islamskim predznakom kao što su Seldžuci i tako prilagodili svojim potrebama i učinil je vodećom opcijom sa svim unutrašnjim i vanjskim faktorima.⁵¹ Što se tiče izravne kontrole, ona je značila uspostavljanje timarskog sistema i kontrolu nad ključnim materijalnim resursima osvojenog područja. Timarski sistem je u vrijeme osvajanja Bosne već bio razvijen, a primjenjivali su ga na principu mirijske⁵² zemlje.⁵³ Uspostavljanje timarskog sistema nije nužno značilo temeljitu promjenu prethodnog ekonomskog i društvenog poretka, nego vezanost uprave u Bosni sa osmanskom.⁵⁴ Postojalo je nekoliko uporišta prije zvaničnog osvojenja srednjovjekovne Bosne 1463. godine, a tom prilikom su izvršile i vojni i ekonomski pritisak.⁵⁵

Tako je bosanski kralj Tvrtko II bio u izuzetno teškim prilikama, jer je morao od 1437. plaćati godišnji danak. Obzirom da je zemlja u tom periodu bila u stalnim ratovima, nije bilo

⁵¹ Bešlija, 2017.

⁵² Osvojene oblasti pripadale su sultanu lično. Bila je to mirijska, odnosno državna zemlja. Izuzetak predstavljaju mulkovi ili slobodna imanja i vakufi ili teritorije namjenjene izdržavanju zadužbina. Sultan je dijelio mirijsku zemlju kao zemlju sitnom vojničkom plemstvu, spahijama. Zemlja spahija dijelila su se na timare koji donose godišnji prihod od 20.000 akči, zeamete od 20 do 100.000 akči i hasove preko 100.000 akči. Timari su dodjeljivani beratima. Veće je dodjeljivala centralna vlast, a timare sa prihodom do 6.000 akči dodjeljivao je beglerbeg. Osnovni zadatak timarskog sistema bilo je obezbeđenje velike vojske, bez ulaganja većih novčanih sredstava. (Mantran, 2002).

⁵³ Filipović, 1955, 251-274.

⁵⁴ İnalçık, 1954, 103-129.

⁵⁵ Bešlija, 2017.

novca da se danak plaća redovno, pa je kralj umjesto toga Carstvu morao prepustiti neke tvrđave na istoku zemlje. Tako su Osmanlije dobile dobar položaj iz kojeg su poduzimale upade i pljačkaške napade.⁵⁶ Izložena jakom osmanskim pritisku Bosna se već 1415.⁵⁷ obavezala na plaćanje harača sultanu. Dubrovčani su 28.06. te iste godine javljali kralju Žigmundu da se iz Skoplja očekuje dolazak u Bosnu Isak-bega sa vojskom koja će ići da pljačka na Zapad, izvan Bosne koju neće pustošiti, jer su svi krajevi pokorili i plaćaju danak sultanu.⁵⁸ Dubrovčani su govorili da je cijela Bosna sa svim krajevima podložena Osmanlijama u plaćanju tributa. Jedan dubrovački podatak dokazuje da je bosanski kralj 1428. plaćao harač sultanu⁵⁹. Uz eventualne prekide Bosna je plaćala harač sultanu od 1415. do kraja 20ih godina 15. stoljeća.⁶⁰

Tvrtko II je do svoje smrti 1443. ostao sultanov haračar⁶¹. Bosna kasnije ostaje u vazalnom odnosu sa Osmanlijama i dolaskom novog kralja Stjepana Tomaša. Sređivanje odnosa sa Portom povlačilo je plaćanje harača, ali ipak bosanski kralj nije redovno ispunjavao svoje finansijske obaveze prema sultanu. Bosanski kralj sredinom 15. stoljeća prikupljajući novac za isplatu harača koristio se i prihodima koje je dobijao od dubrovačkih trgovaca na ime carine. Do kraja 50ih godina 15. stoljeća bosanski kralj i oblasni vladar bili su zadovoljni da isplaćuju Osmanlijama samo tribut. Oni su se borili da budu oslobođeni izuzetnih davanja koja su mogla biti veoma velika kao 1456. kada je Mehmed II povodom pohoda na Beograd tražio da Stjepan Tomaš dovede 10.000 ljudi, herceg Stjepan 8.000, a vojvoda Petar Pavlović 4.000, sa potrebnim namirnicama za cijelu tu vojsku. Odgovarajući sultanu da ne mogu udovoljiti njegovom zahtijevu sva trojica su podvlačila da će plaćati uobičajeni danak kao što je to bilo i ranijim sultanima. Težina danka kojim su Osmanlije pritiskale Bosnu zapažena je i u Zapadnoj Evropi, a kasnije je teret osmanskog harača pao i u Bosanskom kraljevstvu na stanovništvo.⁶²

Iako su Osmanlije imale organizovanu osvajačku politiku, sistem odbrane je utjecao na nju. Granice su bile oslabljene, a bosanski vladari su sjedište države pomjerali daleko od

⁵⁶ Između bosanskog plemstva je vladala svađa, koja se nastavila i dolaskom Stjepana Tomaša i Tomaševića na vlast. Poslije nekoliko upada, Osmanlije su vladale pojedinim prilazima, a onda su se i miješale u unutrašnje poslove države kada su postajali sve snažniji oblasni vladari na račun centralne vlasti. Bosna je tokom 1414. i 1415. bila izložena velikim pustošenjima. (Mrgić, 2008).

⁵⁷ Godine 1414. se desio značajan, jedan od prvih osmanskih pohoda koji je često okarakterisan u historiografiji kao „pljačkaški“, iako su njegovi ciljevi i posljedice daleko nadilazili motive za pljačkom. (Filipović, 2019, 233).

⁵⁸ Mrgić, 2008.

⁵⁹ Dubrovački trgovac Živko Burašević koji je radio i umro u Bosni ostavio je testamentom napisanim 01.11.1428. da je bosanski kralj prikupljajući novac za isplatu harača pozajmljivao dukate i od dubrovačkih trgovaca. (Spremić, 1970, 34-46).

⁶⁰ Spremić, 1970, 34-46; Filipović, 2019.

⁶¹ Svi bosanski kraljevi su plaćali harač Osmanlijama, pa i Stjepan Tomaš i Tomašević kada je došao n vlast 1461. Također, Sandalj Hranić je veći dio svoje vladavine plaćao harač, a vojvoda Hrvoje Vukčić je održavao veze sa Osmanlijama i prije 1414. (Spremić, 1970, 34-46).

⁶² Spremić, 1970, 34-46; Imamović, 1998; Lajos, 2010; Šabanović, 1982, 16-20; Ćinalcik, 1953, 1954, 23-55; Filipović, 2017, 236-242; Filipović, 2019.

osmanskih utvrda. Tako je prijestolnica prenijeta iz Bobovca u Jajce⁶³, koje je posebno zbog svoje lokacije, ali i drugih karakteristika, odgovaralo strategiji odbrane. Tu je kralj formirao sistem odbrane i naoružanja, što govori da je Bosna imala organizovan otpor.⁶⁴ Završna faza nestanka Bosanskog kraljevstva dešavala se osamdeset godina prije zvaničnog osvojenja u proljeće 1463. godine. Nakon upada 1386., jaka centralizirana vlast i „vjerna služba“, te nekompromisan otpor učinili su da se Osmanlije vrte krajem 14. i početkom 15. stoljeća. Prilikom osvajanja, dočekala ih je feudalna nestabilnost, ali uz osmansku prethodno čvrstu politiku i razrađenu taktiku prema kršćanskim državama⁶⁵, osvajanje je i uspjelo u Bosni.⁶⁶

Osmanska osvajačka politika se zasnivala, dakle, na upadima u zemlju koju su namjeravali da osvoje, nakon čega bi slijedilo zvanično osvojenje kada je zemlja već ekonomski oslabljena bez jačeg uporišta i oslonca. Uspostavljanje uporišta je kasnije bilo baza za vršenje nadzora, utjecaja i pritiska na tu zemlju sve dok se ne uspostavi vlast i plaćanje danka, nakon čega se uspostavlja državni, društveni i ekonomski poredak. Osvajanja u srednjovjekovnoj Bosni su bila olakšana zbog geografskih i političkih prilika, feudalne nestabilnosti, osmanske čvrste politike i razrađene taktike, svađa između balkanskih vladara, te osamostaljenih krupnih feudalaca koji su tražili vanjsku pomoć kako bi riješili svoje razmirice. Osmanlije su decenijama pokušavale da sruše srednjovjekovnu Bosnu, do zvaničnog uspjeha i osvojenja od strane sultan Fatiha i njegove vojske u proljeće 1463. godine.

2.1.2. Osmansko osvajanje srednjovjekovne Bosne: od uspostavljanja prvih stalnih uporišta do 1500.

Problematika osmanskog osvajanja Bosanskog kraljevstva je jedna od najbitnijih stavki koje je potrebno obrazložiti kako bi se razumio razvoj islamske kulture u Bosni kroz drugu polovicu 15. stoljeća. Strategija kojom su Osmanlije zauzimale prostor gdje su uspostavljale

⁶³ O prijestolnici Jajcu i okolnim mjestima, kao i propadanjem određenih utvrda, a samim tim i napredovanju osmanske vojske kroz Bosnu svjedoče izvještaji izloženi trogirskom knezu o napredovanju osmanske vojske kroz Bosnu u proljeće 1463. godine. (Filipović, 2017, 845-846, 847-849).

⁶⁴ Filipović, 2017, 236-238; Lajos, 2010.

⁶⁵ Jedna strana je tražila pomoć od Ugarske i Mletačke Republike, a druga od Osmanlija. Prednost Osmanlija je bila ta što je na njihovoj strani bio jedan dio grčko pravoslavnog stanovništva i sveštenstva, odgovarajuća vojna snaga i strogo centralizirana državna vlast, te janjičarski korpus. Osmanlije su prvo pokušale steći povjerenje kršćanskih feudalaca i osigurati njihovu dobrovoljnu predaju i pokornost, u suprotnom bi započinjali bitku. To je bila suština njihove prvobitne osvajačke taktike i politike kojom su uspostavili na Balkanu cijeli sistem vazalskih i manjih država. Politika je bila formiranje prvih teritorijalnih jedinica u Bosni pod osmanskom vlašću u obliku Bosanskog krajišta 1448. godine. (Šabanović, 1982, 16-20; Inalcik, 1953, 1954, 23-55; Filipović, 2017, 236-242; Filipović, 2019, 403-476; Imamović, 1998; Lajos, 2010).

⁶⁶ Lajos, 2010; Nekić, 2012. Istovremeno je Osmansko carstvo jačalo kao nova sila u Evropi. (Nekić, 2012, 219; Grupa autora, 2004).

vlast, ostavila je klicu iz koje će kasnije procvjetati islamska kultura. Nastojali su ekonomiju i privredu razvijati u skladu sa osmanskim političkim i vjerskim ideologijama.

Osvajanje je započelo još formiranjem prvih uporišta i upada u zemlju, koju su prije svega namjeravali ekonomski da oslabe, a potom da osvoje. Iz formiranih uporišta vršio se pritisak na zemlju, dok se ne uspostavi vlast i plaćanje danka. U prvo vrijeme osvajanja Bosne važnu ulogu imalo je Skopsko krajište. Nakon Kosovske bitke (1389), Vuk Branković je nastavio pružati otpor Osmanlijama. Bio je prepušten sam sebi i stoga prisiljen sklopiti vazalni odnos prema sultanu i obavezati se na plaćanje godišnjeg danka. Godine 1392. Osmanlijama je predao Skoplje, sa nekim gradovima uz tzv. bosanski drum, kada je Skoplje postalo sjedište osmanskog krajišta i polazna tačka za prodor u Bosnu, odakle su skopski krajišnici odigrali važnu ulogu u rušenju Kraljevstva. Godine 1414. na položaj skopskog krajišta je došao Ishak-beg koga su 1439. naslijedili sinovi Barak i Isa-beg Ishaković. Bosna je bila pod nadzorom krajišnika, a sve osmanske političke akcije su polazile iz Skoplja. Tako su Osmanlije postepeno uspostavljale svoju vlast od Skoplja do Hodidjeda⁶⁷, srednjovjekovne tvrđave na prostoru kasnijeg Sarajeva.⁶⁸

Različita su gledišta u nauci po pitanju prvih upada, prvenstveno Hodidjedu i Vrhbosni, od kojih jedni smatraju da je to bilo 1435., a jedni sredina 15. stoljeća.⁶⁹ Neki tvrda da su od 1426. do 1434. godine se desili prvi upadi, a potom su skopski krajišnici konačno učvrstili osmanske pozicije u jugoistočnoj Bosni. Na zauzetom dijelu Bosne, Osmanlije su oko 1450. osnovale Bosansko krajište kao prvu upravnu jedinicu na bosanskom tlu⁷⁰, na čijem čelu je bio Isa-beg Ishaković. Krajište je obuhvatalo cijelo Sarajevsko polje sa okolnim planinskim predjelima, što se poklapalo sa teritorijem kasnije Sarajevske nahije.⁷¹

⁶⁷ Jedni autori smatraju da je Hodidjed osvojen nakon upada u proljeće 1448. godine, a mnogi historičari smatraju da su Osmanlije poslije 1428. i 1429. godine zauzeli neke bosanske gradove, prije svega Hodidjed i Vrhbosnu, te da su ostali u Hodidjedu do 1434. od kada datira osmanska vlast u Vrhbosni. (Šabanović, 1959, 31).

⁶⁸ Šabanović, 1957, 177-181; Šabanović, 1982, 25-34; Ćorović, 1940, 342, 357; Šabanović, 1964; Klaić, 1882, 309-310.

⁶⁹ Šabanović, 1959, 28; Dinić, 1940, 218.

⁷⁰ Južne i jugozapadne granice Bosanskog sandžaka obuhvatale su gornju Neretvu i Ramu. Na zapadu su najvažnije tačke bile nahije Uskoplje i Livno. Prema sjeveru granica je uključivala nahije Lašvu i Brod, odnosno Zenicu, pa je išla niz srednji tok rijeke Bosne, obuhvatajući Vranduk, Maglaj i Tešanj. Granica je išla prema jugoistoku zahvatajući rudnik Olovo i nekadašnje zemlje Kovačevića i Pavlovića. Najizbačenija tačka na jugoistoku bila je oblast Jeleč sa Novim Pazarom. Pored Bosanskog sandžaka, krajem 15. stoljeća Osmanlije su osnovale Hercegovački sandžak sa sjedištem u Foči, a kasnije u Pljevljima, te Zvornički sa najznačajnijim naseljem Šabcem. Sve novoosvojene dijelove Hercegovine zemlje su do 1470. pripajali Bosanskom sandžaku. (Šabanović, 1959, 38-43; 44-49, 50-54, 191; Šabanović, 1955, 1-15; Ćirković, 1954, 123-131; Elezović, 1940, 147-148; Bašagić, 1900, 105, 184; Lajos, 1916).

⁷¹ U prvom poznatom popisu Isa-begovog krajišta iz 1455. Bosansko krajište se zove Vilajet Hodidjed ili *Vilajet Saray ovasi* ili „polje oko dvora“, gdje se vidi da je krajište obuhvatalo cijelo Sarajevsko polje sa okolnim planinama. Tu nije bilo spahijskih posjeda, nego timari članova posade Hodidjeda, dok je ostalo zemljište pripadalo Isa-begovom hasu. Sela su bila slabo naseljena, a većinom se spominju vojnuci. Sve dažbine seljaci su plaćali odsjekom. Od stanovnika i poreskih obveznika tu se ne spominje nijedan musliman. Tu se nalazilo malo

U zimu 1456/57. godine osmanski odredi su bili prisutni na desnoj obali Save s ciljem da izgrade flotu koja bi im omogućila i dejstvo na Savi, Dunavu i njihovim pritokama. Zbog obezbjeđenja majstora i brodograditelja, u Bosnu je stigao i 1 subaša sa odredom od 8.000 ljudi. Bez obzira što je bosanski kralj Tomaš u februaru 1458. nakon smrti despota Lazara ponovo zauzeo Srebrenicu i 11 drugih gradova, od kojih je vojvodi Tvrtku Stančiću dao 5, vojvodi Tvrtku Kovačeviću 4, a u svom posjedu zadržao Srebrenicu, Zvornik i još 1 grad čije se ime ne spominje, bio je prinuđen da 1460. preda Osmanlijama prijelaze na Savi, za Srijem i Vukovsku županiju, što je bilo suprotno garancijama koje je 1448. dao u Doboru. Komandanti osmanske vojske su zauzeli krajem 1459. i početkom 1460. Srebrenicu, Kušlat, Perin i Zvornik. Ovim gradovima treba dodati i „Drveni grad“ tačnije „Solanu na drva“, buduću Tuzlu.⁷²

Kralj Stjepan Tomašević, svjestan opasnosti je tražio pomoć od pape⁷³ kada se 1461. krunisao i dao znak antiosmanskoj orijentaciji u vanjskoj politici, a sljedeće godine otkazao je plaćanje danka. On je tako ustvari dao neposredan povod za napad na Bosnu. Tim činom je pogoršao položaj Bosne sa Ugarskom koja se nikad nije odrekla svojih pretenzija na Bosnu. Kralj je vidio da je usamljen i tražio je primirje sa Osmanlijama na 15 godina. Na Porti je formiran plan za napad kada su izvršene pripreme za rat. Prvo je sultan onemogućio Ugarsku da interveniše u korist Bosne tako što je premjestio poznatog vođu akindžija Ali-bega Mihaloglua iz Vidina u Smederevo i naredio mu da izvodi vojne demonstracije i da upadima preko Save i Dunava veže ugarske trupe dalje od bojišta i spriječi pružanje pomoći Bosni. Da bi plan uspio, Osmanlije su kraljevim izaslanicima obećali primirje, a nakon toga su krenuli na Bosnu i preduhitрили pripreme za odbranu.⁷⁴ Uz Bosansko krajište sa centrom u Hodidjedu, istočna Usora sa Podrinjem je predstavljala polaznu osnovu za konačno osvajanje Bosanskog

srednjovjekovno naselje Trgovište ili Nautornik, jer se pazarni dan održavao utorkom. Pretpostavlja se da bi tu mogla biti srednjovjekovna Vrhbosna, kolonija dubrovačkih trgovaca, koja se nalazila pri ušću Koševskog potoka u Miljacku. U Isa-begovoj vakufnami, to naselje se zove Stara Varoš. Iako je Vrhbosna ili Trgovište bilo bez udjela u nastanku razvoja Sarajeva, koje su Osmanlije planski podigle kao potpuno novo gradsko naselje, to ime se kraći period zadržalo u osmanskim izvorima i poslije 1463. godine. U prvom osmanskom popisu Bosanskog sandžaka iz 1469. taj se lokalitet navodi kao Staro Trgovište. Po osvajanju Bosne i uspostavljanju Bosanskog sandžaka 1463. Isa-beg je imenovan za bosanskog sandžak-bega. (Šabanović, 1959, 28, 35-37; Vego, 1957, 46-47, 61, 109, 135-136, 159; Šabanović, 1949; Šabanović, 1985, 52-53; Skarić, 1937, 52-53; Mandić, 1927, 9; Šabanović, 1960, 2-10; Malcolm, 62-83; Imamović, 1998; Kreševljaković, 1963, 7-38; Pelidija, 2014, 9-31; Kovačević, 1964, 205-220; Anđelić, 2004; Klaić, 2019; Lovrenović, 2006; Ćirković, 1964; Matuz, 1992).

⁷² Mrgić, 2008.

⁷³ Postojala je ideja o formiranju kršćanske koalicije za pomoć Bosni koju je zagovarao papa Pio II. Biskup Nikola Modruški je kao papski izaslanik u Bosni 1461–1463. nagovorio kralja Stjepana Tomaševića da prestane taktizirati sa Osmanlijama i da se u potpunosti osloni na Ugarsku i kršćansku koaliciju koja je u kritičnom trenutku potpuno zatajila. Prema tome, teorija da je Bosna pala prije nego je sultan sa vojskom napao Bosnu nije tačna. Teorija da je odbrana Bosanskog kraljevstva bila nespremna također nije tačna, nego je jednostavno osmanska vojska bila znatno jača. Pojedini autori čak krive heretike za izdaju bosanskog kralja i da je to razlog poraza. (Lajos, 1914, 415-416; Filipović, 2017, 845-846, 847-849).

⁷⁴ Šabanović, 1959, 38-49; Ćirković, 1954, 123-131.

kraljevstva. Iz Srebrenice i Hodidjeda, osmanska vojska se usmjerila prema središtu bosanske države Bobovcu, te osvojila Gorušu-Gračanicu, dok su se gradovi Visoko i Kozao kod Fojnice predali. Prethodnice sultana su u Bobovac stigle 19.05., a sultan sutradan. Nakon tri dana opsade Bobovac sa zapovjednikom Radakom se predao što je unijelo pometnju u zemlji i pad morala u drugim gradovima. Sultan se uputio preko Travnika u Jajce, odakle je kralj pobjegao u Ključ gdje je u junu i zarobljen⁷⁵, pa i pogubljen.⁷⁶

Gradovi u dolini Bosne, Vrbasa i Save su osvojeni u veoma kratkom roku i kao osnovni razlog takvog uspjeha osmanske vojske može se smatrati njihova predaja od strane bosanskih, ali i ugarskih vojnih zapovjednika. Trogirski knez je u svom pismu mletačkoj vladi od 23.06.1463. zabilježio da je Bosna pala ne samo bez njenog topovskog hica, nego i bez njenog isukanog mača. O predaji pojedinih bosanskih gradova govore i najstariji podaci iz osmanskih deftera, izvjesni Ungurije Mahmud predao je utvrđenje Novi na Savi, poznat kao Nakića kula, na ušću Lukavca u Savu. Knez Radoje Zupčić predao je tvrđavu Sokol u hercegovoju zemlji, a Isa Bali je predao grad Samobor i potom prešao na islam, te je u defter unesen pod svojim novim imenom.⁷⁷

Prvo sjedište sandžakbega Bosanskog sandžaka bilo je do jesen 1463. vjerovatno u Jajcu, pa u Sarajevu. Druga muslimanska mahala nosila je ime prvog sandžakbega Mehmedbega Minetovića. Prvobitnu teritoriju sandžaka činili su raniji osmanski vilajeti i predjeli u staroj Raškoj kao mjesta Zvečan, Jeleč, Ras, Sjenica, Moravica i Nikšići, koji su kasnije pretvoreni u istoimene nahije. Moguće da su ti krajevi priključeni sandžaku tek 1464. kada je sandžakbeg postao Isa-beg Ishaković. Tu je spadao dio Bosne koji je pao pod osmansku vlast prije pada Kraljevstva, poput Bosanskog krajišta ili vilajet Hodidjeda, odnosno vilajet Sarayovasi kojeg su Osmanlije zauzele još 1448., zatim vilajet Višegrad koji su zauzeli prije 1462., zemlje Pavlovića, bosanskog kralja i Kovačevića, koje su zauzete 1463., možda i dio zemlje Hercegovine koju su Osmanlije zaposjeli 1463., te koje Herceg i njegovi sinovi nisu oslobodili. Čim su se Osmanlije povukle iz Hercegovine, herceg je htio da oslobodi svoje gradove. U tome je skoro uspio u ljeto 1463. godine. Svjesni opasnosti od Osmanlija, Mađari i Mlečani kao najugroženiji susjedi organizovali su uz pomoć pape suzbijanje Osmanlija 1. i 2. septembra

⁷⁵ Nakon što se Jajce predalo bez borbe, kralj je počeo bježati prema Hrvatskoj i Primorju i tada pokušao skupiti vojsku koja bi uspjela da se odupre Osmanlijama. Sakrio se u utvrdi Ključ u Krajini, gdje su uskoro došle osmanske prethodnice pod komandom Mahmut-paše, koji je nakon četiri dana opsade stupio u pregovore sa kraljem zajamčivši mu život i slobodu ako se preda. Kralj je kapitulirao, dok ga je sultan, kada je odveden u Jajce, prinudio da naredi kastelanima svojih gradova da se predaju. Pogubljen je zajedno sa velikašima Pavlovićima i Kovačevićem. Tako je zapečaćena sudbina Bosanskog kraljevstva i loze Kotromanića. (Šabanović, 1959, 38-49).

⁷⁶ Mrgić, 2008; Šabanović, 1959, 38-49; Ćirković, 1954, 123-131; Filipović, 2019, 426-476.

⁷⁷ Filipović, 2017, 845-847.

1463., te sklopili vojni savez. Rezultat ovog ratovanja bio je da je sjeverna Bosna, odnosno Donji Krajevi i Usora, došla pod ugarsku vlast, a sultanu je ostala istočna i centralna Bosna.⁷⁸

Osnivanje Hercegovačkog sandžaka počelo je 1463. sa osmanskim napadom. U julu 1465. osmanska vojska pod zapovjedništvom sandžakbega Isa-beg Ishakovića i njegovih vojskovođa, nastavila je ofanzivu protiv Hercegovine. Brzo su došli do dubrovačke granice i zauzeli Mileševac, Samobor, Prilep, te druge gradove na istoku. Nakon toga približili su se Primorju. U septembru iste godine, Lug je bio pod osmanskom vlašću, a tada su zauzeli i Ljubomir, Popovo, Žuroviće i Pocrnje. Krajem oktobra i u novembru pali su Uskoplje, Bijela, Zupci, Gacko i Kutli. Samo neki utvrđeni gradovi su se mogli malo duže održati, kao Ključ i Mićevac. Ključ je između 3. juna 1466. i maja 1468. osvojen. Poslije 3. juna 1466. pao je i Blagaj sa sjevernom Hercegovinom. Nakon toga, Vlatko, zadnji herceg od sv. Save, osim Novog i Risna u Dračevici, držao je pojas zemljišta od Boke do ušća Neretve, koji je odvajao dubrovačku teritoriju od neposredne osmanske oblasti. Ostale dijelove njegove očevine držali su knez Vladislav, Mlečani i Mađari. Kao saveznici i zaštitnici novog hercega Vlatka, Mlečani su zadržali Imotsku krajinu i Makarsko primorje, koje su osvojili u oktobru 1465. godine. Do formiranja sandžaka osvojeni gradovi i zemlje pretvoreni su u jedan vilajet, koji je tada bio manja administrativna jedinica, te pripojeni susjednom Bosanskom sandžaku, dok su nahijama upravljale vojskovođe Isa-beg Ishakovića.⁷⁹

Zvornički sandžak se spominje prvi put u junu 1483., što znači da je osnovan poslije 1478., a prije 1483. godine,⁸⁰ vjerovatno krajem 1480. ili početkom 1481. godine. U početku bio je manji, a sastojao se od nekoliko nahija i gradova Smederevskog sandžaka u Podrinju, pretežno na lijevoj strani Drine, poput Srebrenice, Zvornika, Kušlata, Šubina, te Krupnja, Bohorina, Jadra, Ptičara, Rađevina na desnoj strani Drine. Ostao je u prvom teritorijalnom opsegu sve do pada Srebreničke banovine 1512/15. godine. Osnivanje sandžaka diktirali su odbrambeni razlozi i glavni zadatak sandžakbega bio je da bdije nad osmanskim posjedima u gornjem Podrinju, posebno prema banovini koja je skoro pola stoljeća prkosila Osmanlijama. Kada su zaposjeli banovinu, Osmanlije su je razdijelili na nekoliko nahija koje su odgovarale ranijim župama i pripojili ih sandžaku, koji je prvo imao zadatak da štiti osmanske posjede prema njoj, a kasnije da doprinese ostvarenju daljih osmanskih ekspanzivističkih planova.

⁷⁸ Šabanović, 1959, 41-43; Dinić, 1940, 561-564; Ćorović, 1940, 560-574.

⁷⁹ Šabanović, 1959, 44-47; Dinić, 1940, 247; Skarić, 1931, 55-72.

⁸⁰ Šabanović, 1949, 191; Šabanović, 1959, 52.

Osmanlije su Zvornik „ključ Drine“, zvanično sjedište i glavnu tvrđavu sandžaka još 1463. utvrdili da je on uspješno izdržao snažnu opsadu sa ugarske strane 1464. godine.⁸¹

Osmanlije su bile suzbijene na sjevernim granicama svog područja u Bosni, pa su nastavili upadati u Hrvatsku koja je bila izložena njihovim udarima. Provaljujući dolinom Sane krajem 15. stoljeća formirali su čvrsta uporišta u Ključu i Kamenogradu, koji su im postali važan oslonac za iznenadne i brze akcije prema zapadu i jugu. Jedini teritorijalni uspjeh Osmanlija do kraja 15. stoljeća bio je njihovo učvršćivanje u Ključu i Kamenogradu, likvidacija ugarske posade u gradu Košu na Posrednici i okupacija Makarske krajine 1493. koju su pripojili Hercegovačkom sandžaku. Tako je teritorija sandžaka otprilike i zaokružena. On se kasnije, privremeno, širio dalje u osmansku Dalmaciju, do osnivanja Kliškog sandžaka 1537. godine.⁸² U svim zaposjednutim oblastima Osmanlije su prvo zavodili privremeno vilajetsko uređenje, koje su mijenjali ustanovama redovnog uređenja. Osvojene zemlje i oblasti oni su redovno ostavljali u prijašnjim granicama i zadržavali njihovu zatečenu administrativnu podjelu.⁸³

Kada je srušeno Kraljevstvo, bilo je podijeljeno u četiri države i to Kraljeva zemlja, zemlja hercega Stjepana Kosače, oblast Pavlovića i Kovačevića. Kraljevstvo su Osmanlije promijenili u jedan sandžak kome su priključili ranije vilajete u Bosni, Saray-ovasi i Višegrad, te vilajete u srednjem dijelu stare Raške, kasnijoj Novopazarskoj oblasti. Osmanlije su se strogo pridržavale zatečenog stanja i podjele četiri oblasti, bosanskog kralja i ostalih krupnih bosanskih feudalaca Pavlovića, Kovačevića i hercega Stjepana. Na tom principu izvršena je administrativna podjela tog sandžaka na pet velikih vilajeta.⁸⁴

Prethodne male vilajete u staroj Raškoj, kasnijoj Novopazarskoj oblasti, Osmanlije su pretvorili u istoimene nahije i sjedinili ih u jedan veći vilajet koji je u početku nazvan Vilajet Jeleč, a kasnije Vilajet Novi Pazar, koji se prvi put spominje 1469., ali je osnovan još 1463. godine. Raniji vilajet Saray-ovasi ili Vrhbosna, koji nije promijenjen ni 1463., sa gradom Hodidjedom i novom varši Sarajevom postao je središte provincije, te je i dalje bio zaseban vilajet. Oblasti koje su do maja 1463. bile pod neposrednom vlašću posljednjeg bosanskog kralja Osmanlije su zadržali kao jedan vilajet koji su nazvali Vilayet-i Kiral ili Kraljeva Zemlja, koji se spominje 1469., 1477., 1483., te 1489. godine. Zemlji Pavlovića su vratili raniji vilajet Višegrad, te od čitavog tog teritorija obrazovali poseban veliki vilajet, koji su nazvali Vilayet-i Pavli ili Zemlja Pavlovića, koja se spominje i prije 1463., a spominje se i 1468. godine. Peti

⁸¹ Sjedište sandžaka je od njegovog osnivanja do 17. stoljeća bilo u Zvorniku. (Isto, 1959, 53).

⁸² Isto, 55.

⁸³ Osniva se i Kliški sandžak 1537., Požeški 1538., Čazmanski 1557., Lički oko 1580., Srijemski 1541., Bihački prije 1620., ali ne potpadaju u period do 1500. godine. (Isto, 58, 60, 63, 66, 73, 82).

⁸⁴ Isto, 115.

vilajet je bila oblast Kovačevića koju su zvali Vilayet-i Kovač ili Zemlja Kovačevića, koja se spominje 1469. pa 1485. i 1489. godine. Možda je tada i od osvojenog dijela zemlje Hercegovine bio osnovan jedan vilajet, ali se nije mogao održati, pa je definitivno organizovan dvije ili tri godine kasnije kada su Osmanlije definitivno zaposjeli najveći dio Hercegovine i pretvorili ga u svoj Vilajet Hersek ili Zemlja Hercegovina, čiji je najraniji spomen 1469. godine.⁸⁵

Uspjesima protivofanzive ugarskog kralja, hercega Stjepana i njegovih sinova 1463/64. Hercegovina je bila uglavnom oslobođena, a Bosna podijeljena između Osmanske države i Ugarske, tako da su Osmanlije zadržali najveći dio Kraljevih zemalja i skoro sve zemlje i gradove Pavlovića i Kovačevića, dok je Ugarska zauzela Donje Kraje, Usoru i Soli. Tada su hercegovski sinovi zauzeli i nekoliko bosanskih gradova. Tako je Bosanski sandžak bio smanjen, ali ti teritorijalni gubici nisu imali nikakvog odraza na administrativnu podjelu sandžaka.⁸⁶

Iako potisnuti na sjever, Osmanlije su u ljeto 1465. izvršili uspješnu ofanzivu protiv Hercegovine i sljedeće godine zaposjeli najveći dio njene teritorije i pretvorili u Vilajet Hersek ili Zemlju Hercegovu koju su priključili Bosanskom sandžaku. Tako je ovaj sandžak imao šest velikih vilajeta. Stari vilajeti Jeleč i Saray-ovasi predstavljali su istovremeno po jedan istoimeni kadiluk. U Kraljevoj i Hercegovoj zemlji osnovana su po dva kadiluka Bobovac i Neretva, Drina i Blagaj, dok su zemlje Pavlovića i Kovačevića imale zajedničkog kadiju vilajeta Pavli i Kovač. Vilajeti i kadiluci dijelili su se na veći i manji broj nahija. Godine 1469. vilajet i kadiluk Jeleč se dijelio na nahije Zvečan, Jeleč, Ras, Sjenicu, Barče, Vrače, Moravicu i Nikšići. Vilajet i kadiluk Saray-ovasi sa novom istoimenom varoši i gradom Hodidjedom zapremao je i dalje samo staru župu Vrhbosnu. Kraljeva zemlja u porječju Bosne i njenih pritoka pripadali su u sudsko-administrativnom pogledu kadiluku Bobovcu, a dijelili su se na nahije Bobovac, Dubrovnik, Visoko, Fojnica, Lepenica, Kreševo, Lašva, Brod, Pribić ili Kamenica, Jelaška Župa i Kladanj. Predjeli Kraljeve zemlje u porječju Neretve, Rame i Vrbasa pripadali su kadiluku Neretvi sa sjedištem u Konjicu, a dijelili su se na nahije Neretvu, Ramu, Gradačac i Uskoplje. Zemlja Pavlovića je bila podijeljena na nahije Višegrad, Dobrun, Hrtar, Brodar, Čataldža ili Prača, Borač, Studena, Volujak, Glasinac ili Mokro, Bogazi Yumru ili Pale, Olovci. Zemlja Kovačevića na nahije Vratar, Trebotić, Birač i Osat. Sjedište kadije vilajeta Pavli i Kovača bilo je u Višegradu. Hercegovina zemlja je u sudsko-administrativnom pogledu bila podijeljena na kadiluke Drina i Blagaj. Kadiluku Drini pripadale su nahije Soko, Kukanj, Mileševo, Samobor, Dubštica, Bohorić i Kava, a kadiluku Blagaju nahije Goražde, Zagorje,

⁸⁵ Isto, 116.

⁸⁶ Isto.

Bistrica, Osanica, Tođevac, Viševa, Kom, Neretva, Nevesinje, Blagaj, Trebinje, Popovo, Vidoška, Dabri, Konac Polje, Onogošt, Vatnica, Gacko, Mostar, Podblatje i Drežnica.⁸⁷

Krajem sedme decenije 15. stoljeća izvršene su prve veće promjene u administrativnoj i teritorijalnoj podjeli BiH. Veliki vilajet Hersek izdvojen iz Bosanskog sandžaka, pretvoren u zaseban sandžak i razdijeljen na tri manja vilajeta i tri kadiluka. Znatne promjene nastale su i u samom Bosanskom sandžaku. Raniji vilajet Kraljeve zemlje bio je razbijen na tri manja vilajeta Saraj, Brod i Neretva. Sjedište ranijeg Bobovačkog kadiluka preneseno je iz Bobovca u brodsku nahiju, pa je nazvan brodskim kadilukom. Njegove nahije bile su Dubrovnik, Visoko, Kreševo, Fojnica i Lepenica priključene su sarajevskom, a nahije Kladanj, Jelaška župa, Kamenica ili Pribić, višegradskom kadiluku. Od nahija Kraljeve zemlje u porječju Bosne osnovan je novi vilajet Brod. Drugi vilajet u Kraljevoj zemlji osnovan je na području kadiluka Neretve, pa se i on zvao vilajet Neretva. Tako je Bosanski sandžak bio podijeljen na šest vilajeta i pet kadiluka, tačnije vilajet i kadiluk Novi Pazar, vilajet i kadiluk Sarajevo, vilajet i kadiluk Brod, vilajet i kadiluk Neretva, vilajet Pavli, vilajet Kovač. Posljednja dva vilajeta spadali su pod jurisdikciju višegradskog kadiluka. Takva podjela je ostala uglavnom sve do 1525. godine.⁸⁸

Osvajanje Bosne za Osmanlije je imalo veliki značaj, jer je padom Bosne srušen posljednji značajan državni organizam na Balkanu i što je Osmanska država sa Bosnom stekla značajne strateške pozicije u borbi sa Ugarskom koja je i pored svih unutrašnjih slabosti, bila snažan protivnik na kopnu, kao i sa Mletačkom Republikom kao snažnom pomorskom silom. Osvajanjem Bosne, Osmanlije su ugrozile oba ova protivnika. Decenijama su pokušavale srušiti Bosansko kraljevstvo, prije nego je sultan Mehmedova vojska krenula u pohod 1463. godine. Kršćanska Evropa u kriznim trenucima nije pomogla Bosni i kršćanska koalicija je u potpunosti zatajila. Osvajanje teritorije, uvođenje osmanskih ustanova, upravno-teritorijalnog, sudskog, vojnog i agrarnog uređenja bio je proces koji je često trajao i po nekoliko decenija, a takav slučaj je bio i u Bosni. Osvajanje teritorije i osvajanje stanovništva kulturom su dva različita procesa od kojih je osmaniziranje neke novoosvojene oblasti bio sporiji proces, pa samim tim islamska kultura nije zavedena istovremeno na cijeloj teritoriji Bosne.

⁸⁷ Isto, 116-118.

⁸⁸ Isto, 117-143, 144-145.

2.2. Širenje islama kao religije

Od ključnog značaja za proučavanje širenja islamske kulture na bosanskohercegovačkom tlu u drugoj polovici 15. stoljeća je proces prelaska na islam lokalnog stanovništva. Islam se postepeno širio, a tako i razvijala islamska kultura. Promjenom vjere šire se i islamske kulturne prakse, vjerovanja, ideje o životu i svijetu⁸⁹, međutim, nije nužno istim intenzitetom. Nije nužno i da je izgradnja džamije kao centralnog vjerskog objekta značila početak ili brži proces prevjeravanja. Baza je postavljena, a širenje je započeto kroz razne osmanske političke i ekonomske utjecaje na lokalno stanovništvo. Kultura se širila više i najčešće ukoliko je većinom stanovništvo već prešlo na islam, pa je prirodno kultura njima bila bliža, počevši od vjerskih praksi i vjerovanja, ideja o životu i svijetu, te kulturnih praksi. Vjerske i kulturne prakse za život stanovništva u početku se poistovjećivalo, obzirom da se kultura zasnivala na propisima Šerijata, a kasnije se te dvije prakse razdvajaju, gdje se vjerske prakse vežu striktno za vjerske objekte, a kulturne mogu i za vjerske, ali i kuće i druge prostore. Zbog toga, ovo poglavlje zauzima važno mjesto u radu kojem će se posvetiti pažnja kako bi se razumio kontekst širenja islama kao religije i islamske kulture ili kulture islam.

U srednjovjekovnoj Bosni postojale su tri religije koje su između sebe imale i gradile relativno nestabilne odnose. Crkvu bosansku su optuživali da je heretička, katolici su prisilnim metodama pokušavali prevjeravanje, a pravoslavci su pred dolazak Osmanlija imali ne toliko stabilan odnos prema katolicima i obrnuto. Zbog osmanskog sistema uz proces širenja islama kršćani nisu bili ugroženi kao što je to bila Crkva bosanska. Carstvo je razvilo svoj odnos, regulisan ahdnamama, prvenstveno prema katolicima.⁹⁰ Kada je započeto širenje islama ne može se sa sigurnošću utvrditi, ali veći prelazak se dešava nakon zvaničnog dolaska Osmanlija.

Islam kao religiju su donijele Osmanlije pripremajući prostor koji teže da osvoje još prije 1463., tako što su razni vojnici i trgovci dolazili u srednjovjekovnu Bosnu, poput Arapa koji su dolazili do Jadranskog mora. Bez obzira na vojne kontakte, nema podataka o širenju islama kao religije u navedenom razdoblju. Prvi osmanski upadi u Bosnu počinju 1386., međutim to spada u tvrdnju da su muslimani dolazili na bosanski prostor, ali ne i u tvrdnju o prelasku na islam. Godine 1384. Timurtaš-paša dolazi sa vojskom u istočnu Bosnu, potom Osmanlije dolaze 1390., 1396., 1414., 1416. Od zadnje godine Osmanlije sve češće ostaju u Bosni, te su tada zauzeli Foču, Pljevlje, Čajniče i Nevesinje. Godine 1418. Isa-beg Ishaković je osvojio Višegrad i Sokol. Dolazili su i 1424. i 1425., a 1435. godine kasnije preuzeli su Pavlovićima Hodidjed i Vrhbosnu, što postaje stalno uporište. Prije osvojenja Bosne zauzeli su

⁸⁹ Kasumović, 2011, 215.

⁹⁰ Filipović, N., 2017, 550-633; Malcolm, 2011.

Nevesinje, Gacko, Zagorje, Foču, Ustikolinu, Podrinje, Pljevlje, Čajniče, Višegrad, Sokol, Srebrenicu, Zvornik i dolinu Miljacke sa (Vrhbosnom) Sarajevom. Tada se postavlja potpuni temelj.⁹¹

U svim navedenim mjestima je bilo muslimana, kada su se počele podizati i prve džamije.⁹² Međutim, iako je bilo muslimana to nije značilo istovremeno prelazak na islam lokalnog stanovništva. Pojave dolaska muslimana i prijelaze na islam je potrebno odvojeno posmatrati. Dolazak muslimana u kulturnom smislu je značio za širenje islamskih religijskih praksi zbog utjecaja na stanovništvo, dok prijelaz stanovništva na islam znači potpuno prihvatanje islamske kulture i postavljanje njenih temelja u tom mjestu.

Islam se širio⁹³ među lokalnim stanovništvom, ali i velikašima i drugim ljudima, prvenstveno u Bosni, pa u Hercegovini. Prema najstarijem defteru iz 1468/9. pretpostavlja se da je proces širenja islama u Bosanskom sandžaku bio je i prije 1463., ali je prvih godina bio neznan.⁹⁴ Prelazili su na islam iz mnogih razloga, najviše pripadnici Crkve bosanske i potomci sitnog bosanskog plemstva, a rijetko katolici i pravoslavci.⁹⁵ U početku, islam se širio istovremeno među gradskim i seoskim stanovništvom, vjerovatno jer još uvijek nisu bili dovoljno razvijeni gradovi orijentalnog tipa. Širenje islama u Bosni nije bilo zbog represivnih mjera, nego zbog političkih, društvenih i ekonomskih prilika. Prema Opširnom defteru Bosanskog sandžaka u Sarajevu je bilo 1489. popisano 92 muslimanske i 100 kršćanskih kuća.

⁹¹ Handžić, 18-19.

⁹² Isto.

⁹³ Prvih 20 godina proces prelaska na islam, prema većini autora je neznan, a prema Filipoviću iznosi 3% ukupnog stanovništva. (Filipović, N., 1991, 64).

⁹⁴ Novi Pazar koji je potpadao u Bosanski sandžak prema popisu iz 1468/69., ubrzano se razvijao, pa je spomenute godine imao status šehera. Iste godine se spominje kao administrativno središte nahije Ras, a 1485. on je i središte novoosnovanog novopazarskog kadiluka. Nagli razvoj Novog Pazara bio je uvjetovan naporima osmanske vlasti, povoljnog geografskog položaja, privrednih mogućnosti i razvojem političkih događaja. Osvajanjem BiH 1463. granice krajišta pomjerene su daleko od Novog Pazara, pa je nestabilnost osmanske vlasti na ovom prostoru, kao i bogat ratni plijen, koji se putem trgovačke razmjene i drugim kanalima slijevao u ovo naselje, omogućili su mu da se razvije, pored već ranije navedenih prednosti, u najveće naselje u Bosanskom sandžaku sve do početka 16. stoljeća, kada će tu ulogu preuzeti Sarajevo. (Čar-Drnda, 1984, 77-102) U historiografiji se smatra da je šeher veće otvoreno gradsko naselje sa isključivo ili pretežno muslimanskim stanovništvom, sa više džamija, odnosno barem četiri, ili ustanova karakterističnih za muslimanska naselja poput medresa, mekteba, tekija, hamama, karavansaraja, te izraženu trgovačko-obrtničku funkciju. (Starčević, 113-149; Močanin, 2006, 563; Handžić, 1995, 128-129; Zlatar, 1996, 11-23; Zlatar, 1988, 63) Stoga, nahija Ras, šeher Novi Pazar, za koji se prvi put na prostoru Bosanskog sandžaka za jedno mjesto upotrijebio naziv šeher, u periodu 1468/69. imao je 175 muslimanskih kuća, 194 kršćanskih, 28 neoženjenih, 7 udovica. Prihodi sveukupno su iznosili 45.117 akči. (Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69.*, 8-12) Šeher nije mogao postati ako nije imao više džamija, barem četiri, većinski dio muslimanskog stanovništva, ustanove islamske kulture i razvijenu trgovačko-obrtničku funkciju. Ako je prema popisu iz 1468/69. imao 175 muslimanskih kuća, uzevši u obzir i vrijeme izgradnje više džamija, ustanova, razvijanje svih stavki islamske kulture, može se zaključiti da je prelazaka na islam bilo i prije 5 godina prije spomenutog perioda, odnosno prije zvaničnog osvojenja Bosne 1463. ili u periodu osvajanja. Ono što ide u prilog ovome je da su Osmanlije prvenstveno bile u ovom području, te iz Skoplja, koje je dosta bliže ovom mjestu, vršile nadzor u Bosni, što je bilo uporište za buduće osvajanje.

⁹⁵ Filipović, N., 1991, 53-66.

Iste godine u Sarajevskoj nahiji u 18 naselja je popisano 275 muslimanskih rajinskih domaćinstava sa 164 odrasla neoženjena člana, a 652 kršćanska domaćinstva sa 34 neoženjena. Posebno je omladina prelazila na islam, jer je broj neoženjenih muslimana veći od kršćana.⁹⁶ Broj muslimanskih kuća u Sarajevu je sa 11 u 1468. porastao na 3895 u 1604. godini. Broj kršćanskih je porastao sa 65 na 140, broj muslimanskih sa 237 na 5349, dok kršćanskih pada sa 566 na 16. Broj muslimana raste sa 242 na 9244, dok broj kršćana pada sa 631 na 156. Do 1604. godine proces prelaska na islam je uglavnom završen, pa u Sarajevu živi 96,79% muslimana, a u nahiji 99,52%.⁹⁷ U Visočkoj nahiji iz popisa 1468/9. evidentirano je 220 kršćanskih porodica i 25 neoženjenih muškaraca. Početkom 16. stoljeća intenziviraju se bilo spontane ili planske migracije, pa je broj domaćinstava porastao u nahiji u 1489. sa 3200 na 3801 u 1516. godini. Demografskom obnovom počinje i jači razvoj gradova. U tri gradska naselja Visočke nahije, kao što je Visoko, Fojnica i Kreševo, muslimana je 1485. činilo samo 3%, a do promjena dolazi poslije pada Srebreničke 1520, Šabačke 1521. i Jajačke 1528. banovine. Broj muslimana u Visokom raste 1489. na 5%, 1516. na 38%, a kasnije sve više.⁹⁸ Svi podaci o Vlasi su iz deftera Bosanskog sandžaka za 1469., 1485., 1489. o njihovoj teritorijalnoj rasprostranjenosti, gdje je najveći dio bio doseljen. Prema defteru iz 1489. kada su u pitanju prelasci na islam popisana su 1764 vlaška domaćinstva i 310 neoženjena pojedinca. Muslimana je bilo 30 ili 1,5%, a podaci nisu bitno različiti ni u 16. ni 17. stoljeću kada je u pitanju Bosanski sandžak. Opširni defter Bosanskog sandžaka iz 1604. je posljednji popis takve vrste, u kojem stoji da je 16. stoljeću muslimana Vlaha je bilo oko 4%, a od sveukupnog stanovništva Bosanskog sandžaka muslimana Vlaha je bilo 19%.⁹⁹

Poslije pada Hercegovine 1470., Osmanlije su u etapama naseljavali brojne stočare, pravoslavno stanovništvo, Vlahe, iz Hercegovine i Crne Gore u prorijeđena područja sjeverne i sjeveroistočne Bosne, naseljavajući oblast zapadno od Drine, između rijeka Spreče i Drinjače. Iz strategijskih razloga usmjeravali su Vlahe i dalje na sjever preko Majevice prema Savi i granicama Ugarske. Sa zapadne strane Vlasi su iz istih staništa usmjeravani u granična područja Unca i Krke zaobilazeći Ugarsku, Jajačku banovinu.¹⁰⁰ Širenje islama u Hercegovini iako kasnije u odnosu na Bosnu, bilo je uspješno, vjerovatno zbog potpore vlaško-katunskih grupacija, jer su Vlasi po konfesiji bili heterogeni. Bili su važan vojni potencijal imperija, te u službi pojedinih krupnih bosanskih plemića. Vjerovatno je jedan dio katunskih grupacija bio

⁹⁶ Handžić, 1991, 37-52.

⁹⁷ Zlatar, 1991, 253-268.

⁹⁸ Čar, 1991, 195-252.

⁹⁹ Buzov, 1991, 99-112.

¹⁰⁰ Handžić, 1991, 37-52.

zahvaćen kršćanstvom. Kada se u središnjem dijelu Bosanskog sandžaka stanje konsolidiralo proces je obuhvatio sela na prostoru sliva gornjeg toka rijeke Bosne i gornjeg toka Vrbasa krajem 15. i početkom 16. stoljeća. Širenje islama je zahvatilo i seosko stanovništvo. Prelazak na islam se tumači kao da je došlo do konkurentne nivelacije u zauzimanju povoljnijeg statusa na društvenoj skali izazvane prvenstveno razlikama u konfesijama. Osmanlije su shvatile da će Vlasi braniti dobivenu zemlju, pa su im je davali i obvezivali ih zauzvat na vojne pohode. Većinom ih nije trebao obvezivati na promjenu vjere.¹⁰¹ Među hercegovačkim stanovništvom u primarnim izvorima zabilježeni su Vlasi, koji su se primarno bavili stočarstvom, te različite skupine čiji je osnovni izvor prihoda dolazio od ratarstva. Islam nije podjednako zahvatio obje grupe, a do kraja 16. stoljeća prešlo je 80% ratara i 35% Vlaha. Generalno, za cijelu Hercegovinu 83% je muslimana, a 17% kršćana. U Hercegovini je širenje bio dugotrajan proces i za razliku od Bosne nije bio primjetan utjecaj derviških redova jer je u širenju islama isključeno organizirano misionarstvo i isplanirana represija kao i institucionalizirano prevjeravanje.¹⁰²

Islam se širio zbog mnogo razloga, a jedni od njih su stoljetno postojanje tri različite konfesije što je religijsku svijest naroda u BiH razvodnjavalo do ateizacije, posebno pod utjecajem političkih prilika, zatim nepostojanje jedinstvene crkvene organizacije koja bi se suprotstavila širenju islama, izmijenjeni uslovi u društvenom i ekonomskom pogledu u odnosu na srednjovjekovnu bosansku državu, tačnije povoljniji položaj proizvođača pod novim osvajačem, učvršćivanje vlasti novog vladara i gubljenje nade da će doći do promjene vlasti, prisila da bogumili prihvate katoličanstvo, njihovi progoni od strane bosanskih i srpskih vladara, koncentracija krstjana ili kriptokrstjana najviše u Hercegovačkom sandžaku koji su lakše prihvatili islam, organizacija vlasti, vrbovanje domaćeg sloja u feudalnu klasu i njegovo postepeno prelaženje na islam, što za sobom povlači i mase za prijelaz na islam, djelimično širenje utjecaja iz gradova najviše onih koji su bili formirani, odnosno privlačnost gradova za seoske mase što je i vlast poticala, utjecaj bosanskog stanovništva koji su devširmom¹⁰³ ili na

¹⁰¹ Selmanović, 1991, 83-98.

¹⁰² Aličić, 1991, 67-74.

¹⁰³ U nedostatku vlastitih vojnih snaga, Osmanlije su se u početku služile se zatečenim aristokratskim i vojničkim grupama i uvrštavali privržene pripadnike bosanske vlastele i vojničkih redova u svoj asker bez posebnih uslova. Zbog toga su na početku njihove vladavine mnoge spahije bili direktni potomci predosmanskih lokalnih vojničkih redova ili plemstva. Kršćanin je mogao postati spahija ako je bio plemićkog porijekla i pokazao odanost Osmanlijama. Bosanski vojnici su ulazeći u osmansku vojsku dobijali vojnički status. Njihov ulazak olakšao je i uspješno iskustvima koja su sticali kao pomoćne trupe osmanske vojske za vrijeme vazalstva njihovih zemalja. Spahije kršćani su dobijali položaje koji su uglavnom odgovarali njihovom ranijem društvenom statusu. Osmanlije su u velikoj mjeri poštedili njihova zemljoposjedička prava. Čak su krupniji bosanski feudanci kršćani postali posjednici velikih timara i tako zadržali dio svojih baština, a ako su primili islam, sticali su titulu beg i dolazili u mogućnost da dođu do najviših položaja. (Šabanović, 1959, 16-17).

drugi način mobilizirani od strane države, jednako kršćani i muslimani i njihovo postizanje određenog višeg društvenog statusa.¹⁰⁴

Sandžak u kojem se širio islam u periodu druge polovice 15. stoljeća je i zemlja Pavlovića ili vilajet Pavli. To je jedan od 4 dijela Bosanskog kraljevstva koji su Osmanlije najranije osvojili. On je 1469. obuhvatao nahije Višegrad, Dobrun, Hrtar, Brodar, Borač, Praču, Studenu ili Kamensku, Volujak, Glasinac, Pale i Olovo. Godine 1485. u vilajetu se spominje 448 vlaških domaćinstava sa 130 neoženjenih pojedinaca, 1485. upisana su 393 domaćinstva i 133 neoženjena u 14 džemata. Za godinu 1489. tipično je da muslimana ima već u svim sredinama i gradskim i seoskim naseljima i da skoro nema konfesionalno čiste sredine. Većinom su prelazili mlađi ljudi kao prva generacija muslimana.¹⁰⁵ Godine 1489. u nahiji Borač bilo je 30%, zatim 39%, a 1516. 68%, odnosno 76% poreznih obveznika uključujući i neoženjene mladiće. Kasnije broj raste do 99%, a u drugim nahijama postotak je bio niži. Za istu godinu Borač iznosi 30%, Olovo 23%, Prača 23%, Višegrad 22%, Brodar 13%, Hrtar 13%, Dobrun 4%, a kasnije postotak raste.¹⁰⁶ Osim ovog, osnivanjem Zvorničkog sandžaka od 1480/81. sa sjedištem u Zvorniku, kasnije u Tuzli, pripadajući mu cijela sjeveroistočna Bosna, započinje i širenje islama u utvrđenim gradovima. U prvom popisu ovog sandžaka iz 1519. bilo je naseljeno između 650 i 700 kuća Vlaha. Prema podacima iz Opširnog popisa Vlaha iz 1528. od 207 sela u 11 nahija, Vlasi su bili naseljeni u 105, a imali su 12 knežina i 71 primićura od kojih su 11 bili novi muslimani, sa 2742 kuća Vlaha i 3425 neoženjenih muškaraca, od kojih je bilo 757 ili 27,6% muslimanskih sa 775 ili 22,6% neoženjenih muškaraca muslimana. Od ovih su 2294 kuće i 2191 neoženjeni muškarac bili u sastavu knežina. Naredni popisi iz 1533., 1548. i 1565. ne sadrže više brojčane podatke o kućama Vlaha i neoženjenim muškarcima i oni koji su prihvatili islam iskazani su zajedno sa svim muslimanima.¹⁰⁷

U kasnijem periodu, 50ih i 60ih godina 16. stoljeća širenje islama, između Vlaha i drugog bosanskog stanovništva, zahvata gradove i središnje nahije u unutrašnjosti Požeškog i Čazmanskog ili Pakračkog sandžaka.¹⁰⁸ U dijelu između Save, Drave i Dunava, do polovice 16. stoljeća ima malo muslimana, a izuzetak su vojne posade. Građani muslimani se javljaju u većem broju u popisu oko 1555., a pretpostavlja se i da je na selu tako. Tada muslimana ima jedino u Osijeku 30%, kasnije 80ih godina 16. stoljeća udio muslimana pada sa 1,6% na

¹⁰⁴ Isto, 71-72.

¹⁰⁵ Kupusović, 1991, 113-154.

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Bašagić, 186; Kreševljaković, 1953, 7-45; Kovačević-Kojić, 1978.

¹⁰⁸ Hafizović, 1991, 75-82.

0,9%.¹⁰⁹ Osnivanjem Kliškog sandžaka u 16. stoljeću, odnosno 1537., proces prelaska na islam se odnosi na dvije kategorije stanovništva, rajinsko koje je preostalo nakon velikih iseljavanja kao i na doseljene Vlahe, te nema masovni karakter. Stanovništvo u rajinskom statusu koje nikad nije bilo u vlaškom statusu, lakše i masovnije prelazi na islam. To su područja Uskoplje, Livno, područje Neretve, Rame i Glamoča gdje ima do 40 muslimana. U nahiji Saromiše muslimana je 78%, od kojih su većinom u Livnu. Tu je Vlaha muslimana je 6%, a još manje u vlaškim mjestima najzapadnije nahije ovog sandžaka. Islam gdje se najviše prihvatao je u najudaljenijoj zoni od granice gdje je područje Saromišta, Unica, Ključa, Grahova, Kupresa, Janja i Sokola. U drugoj polovici 16. stoljeća do početka 17.¹¹⁰ naseljavaju se ranije opustošena mjesta.¹¹¹

Osim podataka o širenju islama na određenim područjima, postoji nekoliko primjera o prelascima na islam nekih porodica ili pojedinaca. U Ishak-begovoj vakufnami koja je napisana godinu dana prije osvojenja Bosne u februaru 1462. spominje se zemljište Balabana sina Bogčina. Balaban je sin Bogčina sina kneza Stipka, koji je ukopan u Crnać-groblju u Gornjem Kotorcu. Na njegovom mramoru ima i natpis. Bio je plemić i bogat čovjek što se vidi i iz vakufname gdje se naglašava da je njegov bio Trebević i drugi posjedi u okolini Sarajeva i u Sarajevskom polju. Balaban je rano prešao na islam. U svim područjima je već bilo muslimana jer vakufnama spominje u Sarajevskom polju muslimansko groblje kao poznato mjesto sa kojim se mogu određivati granice uvakufljenog posjeda.¹¹² Od velikaša na islam su prešli Stjepan, mlađi sin Hercega Stjepana, koji je kasnije postao veliki vezir Ahmed-paša Hercegović, pa djeca kralja Stjepana Tome Žigmund i Katarina i drugi. U Bosni su masovnije prelazili na islam, nego u drugim susjednim zemljama.¹¹³ U dokumentu hudžet šerijatskog suda iz 1469. spominje¹¹⁴ se spor oko zemlje između Davud-bega i seljaka iz sela Dusine u

¹⁰⁹ Moaćanin, 1991, 187-194.

¹¹⁰ Postojao je i Bihački sandžak od kraja 16. stoljeća koji ne potpada u period istraživanja, ali je važno napomenuti, obzirom da se uključuje i nastavlja kasnije širenje islama.

¹¹¹ Spaho, 1991, 283-290.

¹¹² Filipović, E., 2017, 19-20; Skarić, 1937, 41-55; Zlatar, 1978, 105-112.

¹¹³ Handžić, 1912, 3-5.

¹¹⁴ U Šabanovićevim Turskim dokumentima spominje se još nekoliko sporova i slučajeva oko predaje i prodaje zemlje, na primjer berat iz 1471. rumelijskog begler-bega Hass Murat-paše nekom Šir Merdu. Šir Merd je dobio od Isa-bega, a kasnije od Ajas-bega pismo na pustu zemlju Donji Tihomir u župi Olovci pod Romanijom u zemlji Pavlovića pa mu to Murat-paša beratom potvrđuje. Spominje se i hudžet sarajevskog kadije Jahja sina Musaova, svećenicima Ivanu Bujundžiću, Frančesku Čubretiću i Mateju Hrvatu iz 1482. da je spomenute svećenike zarobio Davud-paša, pa su ih od njega iskupili Đurica sin Tomkov i Đure sin Krištivojev za 240 franačkih dukata i oslobodili pa im kadija daje hudždet da su slobodni. Postoji i ovjerovljen prepis berata sultana Bajezida II sandžak-bezima i kadijama bosanskog, hercegovačkog i zvrničkog sandžaka iz 1483., gdje se zapovjeda strogo pridržavanje ahdname koju je Mehmed II dao bosanskim kaluđerima i koju Bajezid II potvrđuje i obnavlja. Tu je i hudždet sarajevskog kadije Mahmuda sina Husamova Ivanu Nosanoviću iz 1495. gdje je Ivan kupio jedan vitao kraljeva mlina na Željeznici u Hvonjici od Sinan Čelebije i prodao ga Matijašu Makoviću za pet franačkih dukata

Kreševskoj nahiji.¹¹⁵ Spor se riješio u korist seljaka jer je zemlja njihova baština, koju su naslijedili od očeva i djedova, pa se spominju seljaci kao Husejn sin Pavlov, Muhamed sin Pavlov i Hasan sin Radivojević, što se može zaključiti da su seljaci ustvari prešli na islam. Tu se spominju među svjedocima 6 muslimana čijem ocu je ime Abdullah. Mnogi su nemuslimanska imena svojih očeva prikrivali na način tako što su očeve zvali Abdullahom, Abdulgafarom, Abdulhajimom, što u prijevodu znači Božiji rob. Zbog toga je ovaj dokument još više koristan, a pronađen je kod Salih hodže Salčinovića u selu Dusina pored Kreševa.¹¹⁶

Dokumenata nema mnogo, dok se kroz rasprave najviše isprepliće „bogumilska teorija“ i teorija nasilnog prevjeravanja, ko je najviše prelazio na islam, pa za pravoslavce kažu većinom da su prelazili manje od heretika i katolika. Mnogi navode da nasilno prevjeravanje ili islamizacija nije postojala, a socijalisti tvrde da netrpeljivost nije u islamu, nego u ekonomskim i socijalnim uslovima.¹¹⁷ Treći ipak tvrde da je konverzija na islam dugotrajan društveni proces koji nema organizovano misionarstvo i isplaniranu represiju, te da je razlog prelaska nepostojanje jake crkvene organizacije¹¹⁸, izmijenjeni društveno-ekonomski odnosi u novom sistemu u odnosu na prošli, učvršćivanje nove vlasti, prisilna konverzija heretika na katoličanstvo i progoni pred pad Kraljevstva, velika broj heretika u Hercegovoj zemlji, vrbovanje bosanskog plemstva u službu čiji prelasci na islam vuku za sobom šire mase, dijelom širenje utjecaja iz gradova koji su do tada bili formirani, te utjecaj lokalnog muslimanskog i kršćanskog stanovništva koje je steklo visoke pozicije, devširmom ili drugim putem.¹¹⁹

Pojedini autori tvrde da se islam počeo širiti prije pada Bosne, te da Osmanlije rano dolaze u dodir sa Bosnom, međutim, nema jasnih dokaza da je tada bilo prelazaka na islam. Drugi autori vežu širenje islama za postojanje džamije u Sarajevu kao centralnog objekta koja se prema osmanskim izvorima zove *camii atik* ili stara džamija¹²⁰, ali se ni to nije sigurna poveznica. Treći navode muslimansko mezarje locirano u Sarajevskom polju.¹²¹ Pojedini smatraju da je do masovnog prelaska na islam dolazilo zbog dodirnih tačaka između religije

kao svoje vlasništvo. Postoje i nekoliko fermata sultana kadijama, kaluđerima ili ahdnama sultana Mehmeda II bosanskim kaluđerima. (Šabanović, 1949, 182-185, 189-191, 191-193, 195-197).

¹¹⁵ Šabanović, 1949, 179-182; Elezović, 1940, 74-77.

¹¹⁶ Šabanović, 1949, 177-179, 179-182; Handžić, 1940, 22; Filipović, N., 1965, 63-75, 141-167; Filipović, E., 2017, 79-101.

¹¹⁷ Aleksov, 21-46.

¹¹⁸ Radovan Samardžić naglašava da je nepostojanje jake crkvene organizacije jedan od uzroka jačeg širenja islama, zatim on navodi da je razlog razdrobljenost unutar pripadnika islamske vjeroispovijesti, kao i to što se kršćansko stanovništvo demoraliziralo zbog posljedica bitaka kršćanske i osmanske vojske. (Samardžić, 1991, 23-41).

¹¹⁹ Aličić, 1991, 67-72.

¹²⁰ Skarić, 1937.

¹²¹ Zlatar, 1988, 111; Spahić, 1996, 563-565; Handžić, 1940, 19.

krstjana i islama, što je danas uglavnom odbačena tvrdnja.¹²² Dosta autora navodi stav da je nakon pada Jajca veliki broj krstjana požurio da se sretne sa sultanom Fatihom kako bi izrazili lojalnost i prihvatili islam, koji navode čak 36000 porodica koje su došle u Jajce.¹²³ Nastojeći ovo potkrijepiti, pozivaju se na tekst poznat pod imenom Janjičarski zakon (Kanun-i Yeniçeriyân), koji je različito tumačen, što je i glavni predmet neslaganja historičara. Zakon prikazuje na koji način su devširmom uzimani bosanski dječaci kada je sultan došao pred okupljene stanovnike u Jajcu u maju 1463. nakon pada Kraljevstva. Ovaj zakon zapravo nije oficijelni pravni tekst nego narativ koncipiran u 17. stoljeću, a obuhvata, između ostalog, i osmanske tradicije o razvoju organizacije od njenih početaka od 14. stoljeća do vremena nastanka navedenog teksta. Tu se navodi da su svi prihvatili islam i da su rekli da se mogu početi uzimati dječaci iz Bosne, kada je to sultan prihvatio i naredio. Potrebno je bilo jedino da se pazi da se greškom ne ubroji i neko sa strane, jer su samo čestiti dječaci mogli biti u sultanskom dvoru, sultanskoj bašti i u drugim službama.¹²⁴

Zastupljeno je mišljenje da masovno, naglo i jednokratno prihvatanje islama teško da može izdržati historijsku kritiku, jer nema jasnih i stvarnih dokaza. Prihvatanje islama je bio postepen proces čiju dinamiku je potrebno pratiti na osnovu osmanskih deftera, čijem se proučavanju pristupilo tek nakon 1945. godine.¹²⁵ Pojedini autori povodom janjičarskog zakona zauzimaju negativan stav, pozivajući se na Dursun-bega koji navodi da je u Bosni pružen otpor osvajaču i nakon njenog pada, te da se vodio gerilski rat. Ti autori nisu u potpunosti odbacili zakonik, nego se pozvali na njegovo detaljnije proučavanje.¹²⁶ Nasuprot toga, postoje mišljenja i da je događaj koji je opisan u zakoniku zaista se desio, ali da se ne negira postepenost koja se spominje u osmanskim defterima. Mnoga mišljenja u historiografiji su prevaziđena, a navodi se i kontradiktornost u nauci, jer se u defterima navodi da je bio postepen proces, dok pojedini autori tvrde da je u pitanju masovni prelazak, uz pretpostavku da je to vjerovatno zbog pojedinih sličnosti sa Crkvom bosanskom poput neprihvatanja križa, molitvi pet puta na dan, te posta.¹²⁷

Teško je govoriti o preciznim podacima koliko je bilo muslimanskog stanovništva u gradu, a koliko u selu. U historiografiji se smatra da je broj bio neznan, a kasnije je rastao

¹²² Bašagić je na prijelazu između 19. i 20. stoljeća pisao na osnovu prvenstveno tzv. janjičarskog zakona o osvajanju Bosne 1463. i poklanjanju stanovništva sultanu Mehmedu II kod Jajca, odnosno masovnom prijelazu na islam bosanskih bogumila. On navodi da su zatražili od sultana da se i njihova djeca kupe u adžemi odžake i tako dobiju povlasticu od sultana. Tom prilikom je citirao ranije autora s početka 19. stoljeća, Doris Zinkeisen koji je pisao o ovome. (Bašagić, 1900, 19-20).

¹²³ Imamović, 1997, 139-140.

¹²⁴ Handžić, 1997, 142-150.

¹²⁵ Isto.

¹²⁶ Jalimam, 1999, 167-168; Imamović, 1997, 139-140.

¹²⁷ Handžić, 1975, 117-121; Filipović, N., 2017, 79-101.

broj muslimanskog gradskog stanovništva, jer je muslimanski elemenat nesrazmjerno ekonomski opadao, pa je ovaj dio stanovništva tražio utočište u gradu. Što se tiče seoskog i drugog rajinskog stanovništva, širenje islama je teklo sporije, s tim da je svugdje zbog različitih službi i okolnosti bilo pojedinaca muslimana, koji nisu bili obuhvaćeni poreskim obavezama. Broj muslimana se kasnije mijenjao, rastao ili opadao. Rastao je zbog novih prijelaza na islam i zbog seoba iz susjednih zemalja u Bosnu nakon što su prestale biti u vlasti sultana. Broj je opadao jer su muslimani ovog prostora, kao krajišta, u velikoj mjeri stradali u raznim ratovima koje je Carstvo vodilo na raznim frontovima. Proces širenja islama je nerazdvojan od razvoja urbanih naselja. Značajnija i veća naselja su imala više muslimana. Naselja koja su imala kulturne i duhovne ustanove kršćana, kao što su samostani i manastiri nisu imali veću populaciju muslimana zbog jakog djelovanja ovih ustanova.¹²⁸

Na primjer, u vrijeme prvobitnog urbanog razvoja Sarajeva u drugoj polovici 15. stoljeća u strukturi stanovništva postojale su tri muslimanske mahale¹²⁹ i jedna kršćanska. Ne može se odrediti porijeklo muslimana u Sarajevu jer nije upisano u deftere, osim slučaja jednog čovjeka porijeklom iz Karamana. Pretpostavlja se da su većinom bili bosanskog porijekla. Izbor Sarajeva za prikaz procesa širenja islama je bitan zbog postojanja tekija ili zavija i oslobođenih robova, koji su imali određenih udjela ovom procesu. Derviška komponenta sa zavijama, osnivanih nakon što od sultana dobiju zemlju za održavanje, imale su prvobitnu funkciju kao svratišta ili musafirhane, bitna je za širenje islama, jer je takav derviški duhovni misticizam omogućio lakši kontakt sa heretičkim i kršćanskim stanovništvom. Postojala su dva razvojna pravca urbanog naselja, privatni i siromašniji ili zavija, te službeni islamski ortodoksni, kao što su vakufi sultana, begova, vezira. Naselja koja su se razvijala od uspostave tekija u smislu urbanog i pojave muslimanskog stanovništva su Sarajevo, Rogatica ili Čelebi-Pazara, Orlovići, Zvornik ili Donja zbornička tvrđava, Prusac ili selo Kopčić, Skender Vakuf. Zarobljenici, koji su tretirani kao robovi, su prelazili na islam najviše zbog razrješavanja statusa zarobljeništva i kao takvi su inkorporirani u društvo. Islam se najviše širio među zemljoradničkim katoličkim stanovništvom, jer je broj muslimana među Vlasima i nahijama koje su većinski naseljavali veoma mali.¹³⁰ Također, ekonomski faktor je bitan, a prelaskom na islam prekida se plaćanje džizije ili glavarine, a dobijaju se druge pogodnosti. Teško je odrediti kako se odvijao proces

¹²⁸ Handžić, 54, 66-67; Handžić, 42;

¹²⁹ U procesu formiranja kasaba u Bosni je bila državna i ortodoksna komponenta, što podrazumijeva osnivanje kasaba koje je počinjalo podizanjem mesdžida uz koje su se redali drugi objekti islamske kulture. Država je to postizala direktno, podizanjem sultanskih džamija ili putem vakufa. (Handžić, 1994, 91-100, 111-114, 151-158, 161-168, 107-211).

¹³⁰ Aličić, 67-72.

prelaska na islam zbog nedostatka dokumenata, ali se pretpostavlja da je to bio deklarativni karakter¹³¹ sa isticanjem ekonomskog faktora, odnosno da se ne plaća porez džizja.¹³² Proces urbanizacije je bio jako bitan za proces prelaska na islam, a ono što veže ova dva procesa su zavije. Podizanje zavija¹³³ u najranijem periodu osmanske vlasti razumljivo je jedino u njihovoj funkciji kao konačišta i musafirhana, a kasnije, razvijanjem gradova, postaju centri islamskog misticizma. Vakufski objekti razne namjene, u kojima je bio skoncentrisan cijeli vjerski, kulturni i privredni život muslimana činili su urbane kosture gradova.¹³⁴

Cjelokupan proces širenja islama na prostoru BiH je jedno od važnih pitanja i u modernoj historiografiji. Promjena religije je jedno od temeljnih pitanja koja utječu na promjenu identiteta pojedinca, a samim tim i jednog naroda. Tako dolazi do novih gledišta na svijet, život, smrt, duhovne vrijednosti, moral, što vodi do jednog novog načina života koji islam kao religija donosi sa sobom. Uporedo sa ovim procesom, započeo je i proces prodiranja islamske kulture i tradicije, čiji su nosioci ovog djelovanja najčešće biti državni, administrativni i politički, te državni ili vojni aparat. Velika uloga je pripadala ulemi, kadijama, imamima, dervišima i drugim vjerskim i intelektualnim profesijama. Tako se ova religiozna i društvena promjena situacije razvijala postepeno u zavisnosti od prostora, ali i vremena, te u skladu sa mogućnostima i trenutnom društvenom situacijom. Tempo širenja islamske kulture i širenja islama kao religije nije tekao istovremeno, obzirom da proces urbanizacije započinje neposredno nakon početka širenja islama. Prvenstveno se islam širio jednako u gradovima i selima, jer nije bilo razvijenih gradskih naselja ili gradova orijentalnog tipa, što dovodi do zaključka da je i kultura započela nešto poslije. Uporedo sa razvojem gradova širi se i islamska kultura, iako se ona suptilno putem derviša i putopisaca postavljala svoje temelje i ranije. Razvoj kulture nije svugdje bio jednak i nisu se jednako uspješno širile osmanske kulturne prakse. To je zavisilo od broja muslimana u određenom mjestu i od stepena razvoja nekog

¹³¹ Pojam „muslim“ znači isto što i musliman. Riječ „musliman“ (ar. مسلم, *muslim*) je riječ izvedena iz riječi „islam“ (الإسلام, *al-'islām*) što znači pokoravati ili predati se Bogu. Musliman je osoba koja pripada religiji Islam ili osoba koja prihvata naredbe Kur'ana da je Bog jedan i da je Muhammed a.s. poslanik. Osoba koja prihvati tu religiju zove se muslimanom ili muslimankom. Riječ muslim se dodavala na primjerima: Hizir, sin Radice, muslim: Grubiša muslim, Ivan sin Pavla, muslim. Ime se nekada mijenjalo, a nekada ne. Najbitnije je bilo da se dodavanjem riječi „muslim“ proglasi prelazak na islam, a nekada se osim mijenjanja imena osobe, očevo ime prikrivalo imenom Abdullah što znači Božiji rob ili drugim imenima. (<http://lugatim.com/s/m%C3%BCslim>; <https://islamansiklopedisi.org.tr/iman>, <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam>, datum posjete: 10.07.2020; Aličić, 67-72).

¹³² Isto.

¹³³ Podignuto je mnogo zavija na samom početku osmanske vladavine u Bosni, ali su podizane i prije dolaska Osmanlija, zbog toga što su Osmanlije pripremale pogodno tlo za dolazak još prije zvaničnog osvajanja. Jedna od njih je Melevijska tekija na Bentbaši, kao prva tekija u Sarajevu, koja je osnovana od strane Isa-beg Ishakovića 1462. godine. (Čelebi, 1967).

¹³⁴ Handžić, 1994, 91-100, 111-114, 151-158, 161-168, 207-211; Zlatar, 1983; Todorov, 1972; Handžić, 1981; İnalçık, 1974.

grada. Nakon prvih gradova koji su imali najviše muslimana, a samim tim i najveći stepen razvoja islamske kulture, islam i kultura se širi i u druge gradove. Na taj način i kultura, jednako kao i religija u svojim procesima razlikuje faze širenja, posebno u drugoj polovici 15. stoljeća, jer u 16. stoljeću svakako doživljava svoj vrhunac i procvat.

3. ISLAMSKA MATERIJALNA KULTURA NA TLU BOSNE I HERCEGOVINE DO 1500.

3.1. Vjerski objekti i nadgrobni spomenici

3.1.1. Džamije u drugoj polovini 15. stoljeća

Islamske kulturne tekovine u drugoj polovini 15. stoljeća predstavljaju zanimljivo područje i za istraživanje i otvaranje novih pitanja kojim se može svakako rasvijetliti spomenuta tematika ovog historijskog perioda. Osmanlije su, osim ostalih spomenika, prije svega podizali džamije, koje su bile glavni punktovi prilikom osnivanja novog muslimanskog naselja. Džamije su podizane na mjestima gdje je postojalo naselje ili vojni logor, a mjesto oko džamije, gdje su nastajale mahale ili stambeni dio grada, nazvano je po njihovim osnivačima.¹³⁵ Podizane su carske džamije kao pokretači urbanizacije tih krajeva, direktno iz državne blagajne ili preko određenih vakifa, a koje su imale sve karakteristike osmanske arhitekture.¹³⁶

Careva ili Atik džamija

Kao prva džamija u Sarajevu, a jedna od prvih u BiH je Careva ili Atik džamija, koja se u starim turskim izvorima zove Camii-atikom, odnosno starom džamijom kako je bio običaj zvati prvu džamiju. Zovu je još i Fatihovom džamijom. Današnja zgrada ne potječe iz tog vremena. Smatra se da je izgrađena u drugoj polovici 15. stoljeća 1462. godine, te da ju je izgradio osnivač Sarajeva Isa-beg Ishaković. Džamija je izgorjela 1480. godine, na kojem se mjestu ponovo sagradila džamija. U današnjem obliku izgrađena je 1566. godine, čiju je gradnju finansirao sultan Sulejman. Obzirom da je u to vrijeme glavni arhitekta Carstva bio mimar Sinan, smatra se da je gradnju ove džamije realizovao jedan od njegovih učenika ili saradnika. Kroz historiju džamija je dograđivana i renovirana.¹³⁷

¹³⁵ Hasandedić, 2005, 15.

¹³⁶ Hadžijahić, 1973, 80; Imamović, 1998, 188; Bejtović, III/IV, 1953, 240; Nametak, 1939, 3-4.

¹³⁷ Handžić, 1940, 19; Čelebija, 1996; Mujezinović, 1988.

Turhan Emin begova džamija u Ustikolini

Jedan od krajeva u kojima se podigla vjerovatno prva džamija u drugoj polovici 15. stoljeća je Ustikolina za koju se smatra da je u tom periodu imala 176 kuća, prvu džamiju Turhan Emin-bega i turbe, ostalih 18 džamija, mevlevijsku tekiju¹³⁸, sahat-kulu, oko 500 dućana, mnoštvo kujundžiluka i konaka, te crkvu. Ustikolina je tada imala status kasabe, a u prvim godinama osmanske vladavine imala je veći kulturni i politički značaj od Foče.¹³⁹ Prva džamija predstavlja najstariji¹⁴⁰ oblik islamske arhitekture, a nastala je od 1448–1449. godine. Identitet osnivača nije u potpunosti rasvijetljen, jer ima nekoliko tumačenja u historijskim izvorima. Neki spominju da je bio osmanski vojskovođa, hercegovački sandžakbeg, a neki da je bio defter emin koji je išao na osvojene teritorije i upisivao plodna zemljišta i bogatstva na tom mjestu. Postoje različita mišljenja koja propituju uvriježeno stanovište u historiografiji i javnosti da je džamija u Ustikolini najstarija izgrađena džamija u Bosni, odnosno da je njen graditelj Turhan Emin-beg. Ključni detalj koji je podstakao to propitivanje je dokument u Osmanskom arhivu Predsjedništva vlade Republike Turske u kojem se spominje Ahmed-begova džamija u Ustikolini.¹⁴¹ Postoji mogućnost da je Ahmed-beg jedan od hercegovačkih sandžakbegova iz 16. i 17. stoljeća, pa ako pretpostavimo da je to istina, a istraživanje pokazuje da na džamiji nema nijednog autentičnog elementa starijeg od polovine 16. stoljeća, u tom slučaju bi graditelj mogao biti hercegovački sandžakbeg Ahmed-beg (1593–1594). To je sumnjivo zbog činjenice da se u Popisu iz 1585. ne navodi decidno ime Ahmed-begove džamije. Druga mogućnost se nalazi u dokumentu 1666., jer se tu nalazi ime Ahmed-bega koje se odnosi na nekog od hercegovačkih sandžakbegova iz prve polovine 17. stoljeća. Tada je moguće da se radilo o obnovi postojećeg mesdžida ili džamije navedenog u popisu 1585. ili izgradnji džamije većih dimenzija na istom mjestu, a koja se prozvala po njenom vakifu Ahmed-begu. Može se raditi i o Ahmed-begu koji nije još uvijek identificiran u izvorima i literaturi. To sve ne mora značiti odbacivanje mogućnosti da je neki Turhan Emin-beg tokom 15. stoljeća izgradio neki

¹³⁸ „Ustikolina je vojvodaluk paše hercegovačkog sandžaka. To je kadiluk od 80 akči koji pripada Foči i koji je kao neznatan arpaluk dodijeljen fočanskom muftiji. Tu nema ćehaje, kadije ni drugih odličnika. Kasaba na obali rijeke ima 176 kamenom pokrivenih kuća jednu džamiju, jedan mesdžid, jedan hamam, jednu tekiju, jedan han, desetak dućana i mnoštvo vinograda. Ranije se ovdje preko rijeke Drine nalazio drveni most.“ Od svih objekata koje Čelebija navodi sačuvala se jedino džamija. (Čelebi, 1967, 435-436).

¹³⁹ Čelebi, 1967, 435-436.

¹⁴⁰ Osim ove, pojedini autori navode Carevu džamiju kao prvu podignutu pod nazivom *Camii-atikom* oko 1462. godine, ali zgrada današnja nije iz tog perioda. (Hadžijahić, 1973, 80; Imamović, 1998, 188; Bejić, III/IV, 1953, 240; Nametak, 1939, 3-4).

¹⁴¹ To je dokument molba koju je fočanski kadija Dilaver između 22. i 31.08.1666. uputio velikom veziru i sadrži podatak o traženom imenovanju Mehmeda Halife na mjesto mujezina Ahmed-begove džamije u Ustikolini. (Istanbul, BOA, AE.SMMD.IV., 20/2186.; Bešlija, 2015, 342-343).

objekat koji je prvi put služio za islamsko obredoslovlje u Ustikolini, odnosno da se podaci iz 16. i 17. stoljeća odnose na eventualnu obnovu tog objekta na istoj lokaciji.¹⁴²

Kada su u pitanju katastarski popisni defter, džamija u Ustikolini se ne spominje u popisima iz 15. i prve polovine 16. stoljeća, ali zbog prirode sadržaja te vrste popisa ne mora značiti da je nije bilo. U popisu iz 1585. u okviru nahije Bistrica, upisana je i kasaba Ustikolina i u „mahali muslimana u kasabi Ustikolina Ahmed-halifa, hatib, i Musa sin Ahmedov, mujezin,“ što se najvjerojatnije radilo o mesdžidu ili džamiji.¹⁴³ Također, datum gradnje nije utvrđen sa sigurnošću, jer je izvor narodno predanje, a pisani dokumenti ne postoje. Obzirom da su Osmanlije rano zauzeli ove krajeve, predanje o vremenu gradnje se uzima kao tačno.¹⁴⁴ Ime graditelja i datum gradnje se u više navrata pokušalo razriješiti preko natpisa na nišanu koji se spominje na šehidskoj nekropoli na Presjeci. Objavljeni dio natpisa¹⁴⁵, prikazuje nedostatak imena pokojnika i njegovog oca zbog prijeloma nišana, kao dio gdje se nalazi godina od datuma.¹⁴⁶ Pojedini autori opravdavaju ime Turhan Emin-beg preko Muhamed-beg Čengića za kojeg kažu da je on pripovijedao kako je oko 1850. na tom nišanu, dok je još bio čitav pročitao „Turhan Emin“, a godinu 869, odnosno 1464/65., za koju pojedinci navode da je graditelj poginuo. Na osnovu toga, autori opravdavaju i ime i godinu i kažu da je izgrađena između 866–869., odnosno 1463–1466.¹⁴⁷

Druga grupa autora prilikom čitanja natpisa¹⁴⁸, navodi da je ime tačno, ali da datum smrti nije mogla stajati 869. nego 969., odnosno 1561/62. godina. Razlog tome je nišan na kojem se nalazi ovaj natpis, a koji je tipičan primjer nadgrobnihi spomenika 16. stoljeća koji je izrađen od kristalnog kamena sa kvadratičnom osnovicom i srazmjernim velikim i precizno klesanim sarukom. Natpis na tom nišanu sastavljen je na arapskom jeziku u prozi i ispisan sulus pismom, a osam četvornih polja sa sve četiri strane uzglavnog nišana. Jezik, stilizacija i raspored natpisa potpuno odgovaraju natpisima nišana iz 16. stoljeća. Najjači argument da na natpisu nije mogla stajati 869., odnosno 1465. je što se u istom natpisu za pokojnika kaže da je

¹⁴² Bešlija, 2015, 342-343.

¹⁴³ Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, 2008; *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 1985; *Mufassal defter hercegovačkog sandžaka s početka vladavine sultana Sulejmana Kanunija*, kopija u Orijentalnom institutu u Sarajevu; *Opširni katastarski popis za oblast hercegovu iz 1585. godine*, sv. 1, 153.

¹⁴⁴ Bešlija, 2015; Imamović, 1998.

¹⁴⁵ „...Emiri livai herceg... sene tisa ve sitine. Kad intekalel-merhumu ibni.“ (Zarzycki, 1891, 212).

¹⁴⁶ Isto.

¹⁴⁷ Zuhrić, 1930/31, 331.

¹⁴⁸ „Kad intekalel merhumu T(urhan be)g ibni emiri livai hersek (gafere)lahu lehu v'livalidejhi ve lilmuminine edžmeine. Senete tisa ve sittine ve (tisamietin), što u prijevodu znači „Preselio je pokojni T(urhan be)g sin hercegovački sandžak beg. Neka Bog (oprosti grijeh)e) njemu, njegovim roditeljima i svim vjernicima, (devet stotina) šezdeset i devete“. (Zuhrić, 1930/31, 331).

bio „emiri livai hersek“, odnosno sandžakbeg Hercegovačkog sandžaka. Poznato je da je Hercegovački sandžak osnovan tek 1470. godine. Do tada je osmanskim Hercegovinom upravljao vojvoda Ahmed (1466–1470). Poznato je i da su svi sandžakbezi i hercegovački iz 15. i početkom 16. stoljeća i nema nijednog Turhan Emin bega i nekog sa početnim slovom T. Dakle, natpis potječe iz 969., a ne 869., odnosno 1465. godine. O ovom hercegovačkom sandžakbegu nema više podataka, osim pretpostavke, obzirom da je pokopan u Presjeci, da je rodom iz tih krajeva. Još i danas postoje pod selom Žešćem ostaci jedne kule za koju tvrde da su to temelji Turhan Emin begovog dvora. Narodne predaje se mogu izmiriti sa historijskim činjenicama da je neko ranije podigao ovu džamiju, a da je Turhanovo ime potisnulo u zaborav ime pravog osnivača džamije.¹⁴⁹ Oko džamije postoji još nišana i sarkofag, a od same džamije prije konzervacije postojala je dobro sačuvana munara kao dobar kamenorezački rad spiralnog oblika, veliki zidovi skoro kvadratne osnove od drveta, minber koji je potpuno oštećen.¹⁵⁰

Džamija Kušlat

Kušlat je srednjovjekovni grad, odnosno tvrđava, trg u podgrađu i carinarnica, iz koje su štice karavani i obični putnici. Tvrđava je smještena južno od Zvornika i imala je strateški značaj obzirom da se grad nalazio na prometnici između Srebrenice i Zvornika, gdje su se nalazili karavanski putevi, odakle se izvlačila ruda iz Srebrenice. Zahvaljujući rudarskoj djelatnosti u širem regionu Podrinja razvija se podgrađe Podkušlat 1346. godine. U privrednom smislu radi se o periodu uspona koji završava krajem 14. stoljeća, a radi se o važnoj raskrsnici, prolaznoj stanici dubrovačkih trgovaca na sjever prema Zvorniku, na jug prema Srebrenici i preko Drine za Srbiju. Od 1404. Kušlat je bio u rukama Hrvoja Vukčića Hrvatinića, od 1410. u rukama ugarskog vladara Sigismunda Luksemburškog, od 1411. u rukama despota Stefana Lazarevića, a pod osmansku vlast dolazi poslije pada srpske despotovine 1459. godine. Vjerovatno Kušlat nije mogao osvojiti sultan Fatih, nego ga je opsadom prisilio na predaju. U osmanskim periodu to je nahija koja pripada Zvorničkom sandžaku. Grad je imao vojnu funkciju pod osmanskim vlašću, te je bio mali sa malo slabih topova i posadom do 15 čuvara.¹⁵¹

Dio srednjovjekovne vojne fortifikacije iz 14. stoljeća čija tipologija je veoma specifična, je džamija Kušlat koja je podignuta između 1460. i 1480. godine i spada u jedne od najstarijih džamija iz druge polovice 15. stoljeća. Smatra se najstarijom vojnom džamijom, sa

¹⁴⁹ Bešlija, 2016, 337-344; Muftić, 2006, 126; Zuhrić, 1930/31, 330.

¹⁵⁰ Bešlija, 2015; Mujezinović, Dimitrijević, 1954, 137-144.

¹⁵¹ Čelebi, 1967; Vego, 1957, 66; Filipović, 1962, 460; Kovačević-Kojić, 1978, 32, 36, 52; Jireček, 1905, 435; Jireček, 1908, 107, 334-335.

drvenom munarom, sagrađenom unutar stare utvrde na vrhu visoke stijene grada Kušlat, namijenjenom za vjerske potrebe posade osmanske vojske.¹⁵² Pojedini tvrde da je Ebul Fethova, što znači da je izgrađena u 15. stoljeću za vrijeme vladavine sultana Fatiha kada su Osmanlije osvajale Bosnu.¹⁵³

Naziv Kušlat potječe od turske riječi kuš što znači ptica i lat što znači gnijezdo, pa pojedini tumače da je to mjesto kao ptičije gnijezdo ili mjesto gdje su se legli sokolovi zbog iznimno visoke stijene na kojoj je sagrađena.¹⁵⁴ Pojedini tumače da naziv Kušlat potječe od imena bosanske plemićke porodice Kuršlatovića, a postoji i mnogo legendi vezani za njen nastanak, poput te da su je napravili građani Konjević Polja i Pahijevića, na ravnici pored puta, ali da je ona tokom noći na neobjašnjiv način dospjela na stijenu. Potom su je oni rastavili pa vratili opet u ravnicu, a ona opet otišla na stijenu. Ljudi su odustali i danas ovo mjesto zovu ptičije gnijezdo, jer je na samom vrhu stijene.¹⁵⁵

Zanimljiva konstatacija je vezanost činjenice da su ovu džamiju izgradili vojnici za svoje vjerske potrebe i da se pojavila legenda da je više puta prenešena sa stijene i vraćena na istu. Odgovor na pitanje zašto se formirala takva legenda, obzirom na činjenicu da su je izgradili vojnici, ujedno derviši, za svoje potrebe, kao i to da su prvi prelasci na islam zabilježeni na tom području, ostaje nejasan.

Vrandučka džamija ili džamija sultana Fatiha

Tvrđava Vranduk je podignuta krajem 14. stoljeća u mjestu Brod. Bila je banski, pa kraljevski grad. U okolici Vranduka se razvio sistem odbrambenih objekata i unutar tih zidina manje naselje. Veće trgovačko-obrtničko naselje izvan bedema je nastalo u selu Varošišću, otprilike 2,5km udaljeno od utvrđenja u Vranduku. Osmanlije su zauzeli Vranduk 1463. godine, kada je džamija i izgrađena.¹⁵⁶

To je bila tvrđavska džamija sagrađena uz utvrdu. Ovaj tip džamija najčešće nisu imale česmu, nego bunar koji se nalazio u sklopu utvrde.¹⁵⁷ Džamija pripada tipu sa drvenim dvostranim mahfilom i drvenom munarom. Ima dva ulaza sa sjeverne i zapadne strane. Kao i

¹⁵² Čaušević, Idrizbegović-Zgonić, Rustempašić, Kahrović Handžić, 2019, 6.

¹⁵³ Evlija Čelebija opisuje da je to „okrugao kameni grad na obali rijeke Jadar, na jednoj litici koja se diže do neba... Čovjek se ne usuđuje da pogleda dolje u udolinu, gdje rijeka tekući huči kao grmljavina“. (Čelebi, 1967).

¹⁵⁴ <https://glosbe.com/tr/en/kus>, datum posjete: 21.07.2020.

¹⁵⁵ Kreševljaković, 1963, 3; Vego, 1957, 66; Filipović, 1962, 460; Kovačević-Kojić, 1978, 32, 36, 52; Miljković, 2003, 367-378.

¹⁵⁶ Kovačević-Kojić, 1978, 81-83, 206, 287-290; Vego, 1957, 133.

¹⁵⁷ Kovačević-Kojić, 1978, 81-83, 206, 287-290; Vego, 1957, 133; Kreševljaković, 1953, 3.

svi objekti u Vranduku, imala je strmi četverostrešni drveni krov pokriven šindrom.¹⁵⁸ U osmanskim dokumentima spominje se kao Časna džamija u Vranduku u Sumarnom popisu bosanskog sandžaka iz 1604. godine. Spominje se mahala Časne džamije, ali se ne spominje ime džamije i da ju je neki sultan izgradio. Međutim, to dokazuje da je džamija već tada postojala. Podatak o imamu džamije je još stariji, pa se u prvom popisu Bosanskog sandžaka iz 1468. na 1469. godinu spominje ime imama Muhjudina koji je trebao da obavlja službu u Vranduku, što je pokazatelj da je u Vranduku za potrebe posade postojalo mjesto gdje se obavlja namaz. Nije poznato da li je postojala džamija u ovom obliku. Postoje podaci u *Başbakanlık* osmanskim arhivu u Istanbulu u dokumentima u kojima se spominju iznosi plata službenika džamije. Tada je džamija navedena kao džamija Sultan Mehmed-hana i taj spomen džamije iz 1697. pod tim nazivom je ustvari najstariji. Svako mjesto prilikom pohoda i osvajanja je moralo imati mjesto, tačnije džamiju u kojoj će obavljati molitvu. Prema popisu iz 1468. i 1469. postoje podaci o svih 30 članova posade utvrda sa podacima o njihovim posjedima. Prema tom spisku se vidi da su svi bili muslimani što znači da je muslimanska posada u Vranduku morala imati mjesto za obavljanje namaza, ali to ne znači da je okolno stanovništvo bilo muslimansko jer se islam širio u etapama, što se zaključuje da je džamija bila zbog posade vrandučke tvrđave. Specifična je i zbog položaja i veličine tvrđave Vranduk, jer je napravljena izvan zidina, obzirom da je tvrđava mala i izgrađena na stijeni, te nema dovoljno prostora da se u njoj izgradi i džamija. Na ploči pored ulaza nalaze se podaci o džamiji gdje piše da je izgrađena nakon osvajanja 1463., iako se ne spominje godina izgradnje.¹⁵⁹

Šerefuddinova bijela džamija u Visokom

Visoko je bilo srednjovjekovni grad i tvrđava koja je bila bitna utvrda za vrijeme Bosanskog Kraljevstva. Podvisoki je naselje u Visokom i nekadašnje srednjovjekovno podgrađe starog grada Visoki. Bilo je jedno od trgovačkih središta bosanske države. To je bilo jedno od najranijih primjera srednjovjekovne urbane sredine u užem području Bosne. Osim kraljevskog dvora u Podvisokom se razvila i kolonija dubrovačkih trgovaca koji su ostali tu sve do 30ih godina 15. stoljeća. Mile su bile krunidbeno i grobno mjesto bosanskih kraljeva za vrijeme srednjovjekovne Bosne, gdje se nalazio franjevački samostan Svetog Nikole. To je i sjedište franjevačke pokrajine ili vikarije oko 1340. godine, zborni mjesto državnog sabora.

¹⁵⁸ <http://zemujej.ba/vranduk/historija/historijat-vranduka/486973746f72696a6174205672616e64756b61>, datum posjete: 29.01.2020.

¹⁵⁹ Jalimam, 1996, 26; Raunig, 1968, 453; Anđelić, 1973, 441; http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2528. Datum posjete: 29.01.2020. godine.

Mile se nalazi u neposrednoj blizini Visokog, u današnjem selu Arnautovići, na desnoj strani obale rijeke Bosne i blizu ušća i riječice Goruše. Kuća krstjana Crkve bosanske se nalazila u Moštrima, gdje su se obavljali svi javni poslovi vezani za Crkvu. Tu se povremeno nalazio kraljevski dvor odakle su pisane povelje. Ovo sve spada u visočko polje koje se prostire kod Fojničke rijeke sa Bosnom.¹⁶⁰ Dolaskom Osmanlija prekinut je način dotadašnjeg srednjovjekovnog razvoja grada Visokog, obzirom da se pojavljuje novi tip osmanski gradnje. U okvirima novog tipa grada historijsku ulogu imao je bosanski namjesnik Ajas-paša koji je u Visokom podigao kompleks građevinskih objekata koji su činili novu urbanu jezgru. Godine 1477. Ajas-beg je izgradio medresu, mekteb, hamam, vodovod, most na rijeci Bosni, te utemeljio vakuf i nakšibendijsku tekiju koja i danas postoji. Kao sjedište nahije prvo se nalazilo u sastavu kadiluka Bobovac 1463–prije 1470. godine, a onda u sastavu kadiluka Sarajevo sve do 1851., kada je postalo samostalan kadiluk.¹⁶¹

Jedna od najstarijih džamija u periodu druge polovice 15. stoljeća u Visokom je Šerefuddinova bijela džamija izgrađena od 1465. do 1470. godine, o čijem osnivaču se ništa ne zna, a kasnije je mijenjala izgled. Teško je odrediti vrijeme izgradnje ove džamije, jer nema sačuvane vakufname i tariha. Spoznaja o izvornim imenima osnivača rezultat je narodne tradicije, pa shodno tome najstarije džamije su Šerefuddinova bijela džamija ili čaršijska džamija i Hadži Ibrahimova u Perutac mahali, ali nije sigurno koja je starija, a sagrađene su u slično vrijeme. Za Pertačku džamiju pretpostavlja se da je izgrađena 1477., podignuta u neposrednoj blizini trgovišta, pijace pod nazivom Sebilj.¹⁶² Ova džamija, kao i druga visočka, nije izgrađena u klasičnom osmanskom stilu i nije monumentalna. Postoje dva osnovna elementa, a to su kubična forma osnovnog korpusa sa piramidalnim krovom i cilindrični minaret, koji je kada je bio zidan prislonjen uz molitveni prostor ili se u drvenoj varijanti oslanja na tavanski gredni sklop izrastajući iz krovne konstrukcije. Dakle, većina džamija pa i čaršijska su prozvana po dijelovima grada u kojem su postale glavno obilježje.¹⁶³

Sinan-pašina džamija u Mostaru

Mostar je imao dvije utvrde, jedna na desnoj obali Neretve koja se zvala Tara, a na lijevoj Helebija. Kula Herceguša je sagrađena neposredno uz kulu Taru, te je služila u odbrambene svrhe i za čuvanje nekadašnjeg visećeg drvenog mosta. Izgrađena je za vrijeme

¹⁶⁰ Anđelić, 1984, 101-309; Filipović, M., 2002; Vego, 1982; Kreševljaković, 1934.

¹⁶¹ Isto.

¹⁶² Durajlić, 2012, 17; Šabanović, 1985, 9-27; Šabanović, 1985, 27-33.

¹⁶³ Čar-Drnda, 1984, 28-29; Krzović, 1980, 13-15; Husić, 2014, 6; Klepo, 2019, 36-40.

herceg Stjepana po kome je dobila ime. Mostar je bio bitna strateška tačka čiju jezgru je predstavljao lančani mosta preko Neretve na mjestu gdje je rijeku bilo najlakše preći, te jake kule uz taj most, sa malim naseljem oko te jezgre. Ime Mostar se prvi put spominje u osmanskome popisu stanovništva iz 1468–1469., kao tvrđava na mostu. Mostar se sve do konca 15. stoljeća zvao Most i Mostići. Nije poznato tačno kada su Osmanlije osvojile Mostar, pretpostavlja se da je to bilo najkasnije 1468. godine. Grad su zauzele čete bosanskog sandžakbega Isa Ishakovića. Prvo je u Mostaru bio subaša 1474., pa 1476. sijelo vojvode, a poslije 1506. i prije 1519. samostalan kadiluk. U Popisnom defteru iz 1477. saznaje se da je Mostar te godine imao 19 kuća ili porodica i 1 neoženjenog žitelja. Sve kuće su se nalazile na lijevoj obali, dok je desna bila vjerovatno nenaseljena. Te godine grad je bio po broju stanovnika i veličini prihoda od 7.910 akči, na petom mjestu u Hercegovačkom sandžaku. Imao je dosta stoke i vinograda 250 dunuma, dok je prihod od žita i drugih poljoprivrednih artikata neznan. Na samom početku je imao svoj trg ili mejdan i bio bar za uže područje važan trgovački centar, čemu je doprinio njegov povoljan geografski položaj. U tom periodu je izgrađena džamija, vjerovatno i hamam uz nju, trg, drveni most na lance preko Neretve i dvije kule. Grad je u početku služio kao baza za osvajanje neosvojenih dijelova Hercegovine, pa je tada sagrađeno i nekoliko vojnih objekata.¹⁶⁴

Prvi vjerski objekat u Mostaru bio je mesdžid sagrađen u ime sultana Fatiha, lociran u tvrđavskom kompleksu. Građen je u isto vrijeme kada je vršena izgradnja kompleksa.¹⁶⁵ Putopis Evlije Čelebije iz druge polovice 17. stoljeća sačuvao je hronogram gradnje mesdžida, koji se u to vrijeme zvao Atik džamija ili Stara džamija, jer je predstavljala najstariju vjersku instituciju. Hronogram u prijevodu Hazima Šabanovića glasi: „Ko za Božju ljubav podigne džamiju, njen hronostih glasi: Neka ga vječno prati milost Božja godine 878/1473.“ U kasnijoj literaturi, mesdžid je identifikovan sa džamijom Sinan-paše, kako tvrde mnogi autori počevši od Šabanovića i drugih koji su pisali o vjerskim objektima u Mostaru.¹⁶⁶

Prvi poznati izvor koji spominje postojanje ovog mesdžida je detaljni popis naselja i poreskih obveznika, odnosno katastarski popis Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine. Tu se ne spominje mesdžid, nego samo imam, što indirektno upućuje na njegovo postojanje.¹⁶⁷ Imam Hamza za obavljanje funkcije imama, uživao je navedene godine timar čiji je prihod iznosio 1562 akče. Imam ovog mesdžida mevlana Alaudin-halifa u svojstvu svjedoka pojavljuje

¹⁶⁴ Pinjuh, 2015, 153-164; Imamović, 1998; Grđić Bjelokosić, 1901; Hasandedić, 2005, 8-14; Filipović, N., 1952, 135; Šabanović, 1959, 142, 188; Čar-Drnda, 2014, 35-57.

¹⁶⁵ Čar-Drnda, 2014, 87.

¹⁶⁶ Čar-Drnda, 2014, 88; Čelebi, 472; Kreševljaković, 233; Hasandedić, 106-107; Mujezinović, III, 146.

¹⁶⁷ Filipović, N., 1952, 135; Čar-Drnda, 2014, 88.

se 1558. prilikom legalizacije vakufname Kejvana kethode. Prvi spomen o ovoj džamiji pojavljuje se u vakufnami Murata sina Abdurahmana iz 1572. godine. U toj vakufnami vakif je izričito odredio da se daje godišnje po 400 akči hatibu Sinan-pašine džamije šejhu Veliji koji je za to dužan svaki dan učiti za duš Muratove djece i njegove žene Hume.¹⁶⁸ U izvoru iz 1585. navodi se da je imam u mesdžidu u tvrđavi bio Ibrahim-halifa i da je uživao timar u selima mostarske nahije od 2365 akči.¹⁶⁹ On je istovremeno bio član posade mostarske tvrđave. Taj podatak govori da je mesdžid služio vojsci u tvrđavi za obavljanje namaza. Iz vakufname Derviš-paše Bajezidagića saznaje se da je 1593. hatib ove džamije bio neki Mahmud. Među popisnicima vakufname Ahmeda Lakišića nalazi se i Muhamed, mujezin Sinan-pašine džamije.¹⁷⁰ Obzirom da se mesdžid identifikuje sa Sinan-pašinom džamijom, pretpostavlja se, dakle, da je izgradio hercegovački sandžakbeg Sinan. Bila je locirana na Mejdanu Trgu 1. maja nedaleko od lijeve obale Neretve i oko 300m sjeverno od Starog mosta. Kasnije ju je prepravio i sagradio munaruru drugi hercegovački sandžakbeg Sinan Borovinić 1504–1507. godine.¹⁷¹

Ova džamije je izgrađena od tijesnog kamena i pokrivena je pločom. Imala je visoku kamenu munaruru u koju se ulazilo sa sofa. Bila je poznata kao najprostranija džamija u Mostaru, gdje predanje kaže da je drvena građa za nju sječena u Ričini. Više puta je popravljana, temeljito adaptirana 1906., a srušena koncem 1949. godine.¹⁷²

Ostale džamije

U periodu druge polovice 15. stoljeća najvažnije, ujedno i pronađene, o kojima su podaci sačuvani, su šest džamija. Careva džamija u Sarajevu, Turhan Emin-begova džamija u Ustikolini, džamija Kušlat, sultan Fatihova džamija u Vranduku ili Vrandučka džamija, Šerefuddinova džamija u Visokom, Sinan-pašina džamija u Mostaru, predstavljaju vjerske i obrazovne institucije kao najvažnije sačuvane simbole materijalne kulture. Bez obzira na očuvanost, nijedna džamija iz ranog osmanskog doba nije u potpunosti sačuvala svoju autentičnost. Građeni su i mesdžidi kao objekti bez munara namijenjeni obavljanju molitvi na mjestima koja su većinom bili muslimani. Sakralni objekti su vezani za stambeni segment koji se formira u sklopu mahale. Sve ove džamije su imale drvene munare i sličan sistem gradnje, a kako su većinom bile izgrađene za potrebe vojnika, derviša i putnika muslimana, njihova svrha je u početku bila ista. Tako su postepeno približavali domaćem stanovništvu novu religiju i

¹⁶⁸ Hasandedić, 2005, 51.

¹⁶⁹ Čar-Drnda, 2014, 88.

¹⁷⁰ Hasandedić, 2005, 51.

¹⁷¹ Hasandedić, 2005, 50; Hasandedić, 12-13, 1965, 259-264; Čelebi, 466; Filipović, N., 1952, 135.

¹⁷² Isto; Grđić Bjelokosić, 1901, 13.

kulturu. Obzirom da su u prvom osmanskom periodu u Bosni građeni mesdžidi bez munara, a potom džamije sa munarama, teško je sa sigurnošću reći koliki je tačan broj džamija iz perioda druge polovice 15. stoljeća, jer ili nisu sačuvani materijalni ostaci ili nisu sačuvani ili pronađeni pisani dokazi. Ubrzo nakon 1500. godine u mnogim gradovima osmanske Bosne započinje gradnja većeg broja džamija, pa bez obzira na to, činjenica je da u drugoj polovici 15. stoljeća postojanje prethodno navedenih džamija svjedoči širenju islama i islamske kulture.

3.1.2. Mektebi kao prve obrazovne ustanove u drugoj polovini 15. stoljeća

Osim džamija i mesdžida, građeni su i mektebi najčešće uz džamije kao prve obrazovne ustanove koje su imale karakter privatne vjerske škole. Sve specifičnosti vezane za njihovo funkcionisanje je vakif ili zakladatelj definisao u svojoj oporuci ili vakufnami, koji je zavještao svoje imetke u svrhu izgradnje institucija, a gdje je određivana namjena svog mekteba, predmeti koji će se predavati, profil profesora, plata, nadzorni organ koji će kontrolisati izvršenje zadataka navedenih u vakufnami, te funkcionisanje škole.¹⁷³ Osim mekteba i muallimhana, kao prve ustanove srednjeg i višeg obrazovanja, građene su medrese. Podizane su na inicijativu pojedinaca kao vakufski objekti. Na osnovu uvida u sačuvane deftere i vakufname, prvi osnivači ovih škola bili su državnici, sandžakbezi, valije, njihove vojvode i drugi visoki državni funkcioneri, ali podataka o medresama u drugoj polovini 15. stoljeća nema.¹⁷⁴

Prvi mektebi u Sarajevu

Prvi mekteb izgrađen na području današnjeg Sarajeva podignut je 1452. i spada među prve objekte ove vrste u Bosanskom ejaletu. Izgrađen je kao prateći objekat mesdžida Nasuh-bega u blizini Latinske ćuprije.¹⁷⁵ U Sarajevu se tokom 15. stoljeća spominju tri mekteba, a 1477. je izgrađen prvi samostalni mektebski objekat.¹⁷⁶ Mektebi su uz džamije i mesdžide bili centri novonastalih muslimanskih džemata kao prvi objekti koje je podizala nova vlast. Opismenjivali su se i odrasli, osim djece od 6 do 10 godina ili do punoljetstva, kako bi se odgovorilo na vjerske obrazovne i općekulturne potrebe novih muslimanskih zajednica koje su se postepeno razvijale u gradove. Zbog toga se u 15. stoljeća sa povećanjem broja sljedbenika nastavlja gradnja mekteba. Prva vakufnama gdje se spominje osnivanje mekteba Ajas-bega sina Abdulhajjeva, sandžakbega bosanskog iz 1477. ujedno je i jedna od najstarijih sa ovih prostora.

¹⁷³ Kasumović, 1999, 77.

¹⁷⁴ Kasumović, 1999, 152-153; Šabanović, 1985, 9-27; Šabanović, 1985, 27-33.

¹⁷⁵ Isto.

¹⁷⁶ Isto, 95.

U toj vakufnami u značenju mekteba, početne škole, upotrijebljen je termin muallimhana, što u prijevodu znači kuća učitelja¹⁷⁷. Ta Ajas-begova muallimhana je bila najznačajniji prosvjetni objekat u 15. stoljeću, u kojem se vjerovatno obrazovao prvi domaći muallimski i imamski kadar za potrebe novih kasaba i njihovih mekteba.¹⁷⁸

Prvi mektebi u Visokom

Prvi mekteb u Visokom, na osnovu Ajas-begove vakufname, za potrebe stanovništva izgrađen je uz Šerefuddinovu džamiju nešto prije 1477., jer je 1477. bio već izgrađen hamam, pa se pretpostavlja da je prije hamama morala biti izgrađena barem jedna džamija i jedan mekteb. Bez obzira na to, pretpostavlja se da se prvi mektebi u Visokom spominju 1477. i da je prvi mekteb Ajas-pašin kao dio njegove zadužbine.¹⁷⁹

Ostali mektebi

Nije poznato koliko je mekteba bilo u osmanskoj Bosni, ali autori tvrde da je za kratko vrijeme prešao broj od hiljadu. Zbog toga je teže utvrditi tačan broj u drugoj polovici 15. stoljeća. Veliki broj mekteba je i stradao u mnogim vojnim sukobima i elementarnim nepogodama.¹⁸⁰ Broj koji je poznat u ovom periodu, na osnovu dostupnih i sačuvanih podataka je četiri mekteba u Sarajevu i jedan mekteb u Visokom. Pretpostavlja se da je bilo još sagrađenih mekteba, obzirom da su se gradili uz ili u vrijeme izgradnje džamija i mesdžida, zbog odgojno-obrazovne i vjerske funkcije, ali se sa sigurnošću ne može utvrditi. Moguće je da ih ima mnogo više nego što je to poznato u historiografiji. Sistem izgradnje školskih institucija, Osmanska država nije provodila planski. Škole su nastajale kao izraz pobožnosti njihovog osnivača ili vakifa. Mektebima, a kasnije i medresama, Osmanlije su utjecale na širenje islama, na učvršćivanje znanja kod muslimana, te na opismenjavanje stanovništva, što je bilo posebno značajno u prvom osmanskom periodu, kada je islamski kulturni koncept gradio.

3.1.3. Zavije ili tekije u drugoj polovini 15. stoljeća

Podizale su se zavije ili tekije, te hanikahi što su bili derviški obrazovni centri sa tekijom. Prve tekije su osnovane prije konačnog pada bosanskih pokrajina pod osmansku vlast.

¹⁷⁷ Najčešće korištena imena za mektebe bila su *bayt al-ilm* ili kuća znanja, *bayt at-talim* ili kuća pouke, dar al-talim ili kuća pouke. Svi termini imaju zajedničko značenje koje upućuje na ilm, što znači nauka i znanje, a riječi bayt, dar i hane kao drugi dio imena znače kuća. (Nakičević, 1999, 80; Muftić, 2017).

¹⁷⁸ Šabanović, 1957, 35.

¹⁷⁹ Krzović, 1980; Kasumović, 1999, 152-153; Šabanović, 1985, 9-27; Šabanović, 1985, 27-33.

¹⁸⁰ Ćurić, 1983, 25, 35.

Postojale su tekije mevlevijskog, kaderijskog, nakšibendijskog, rufajjskog, te halvetijskog tarikata. Derviši su odigrali važnu ulogu u procesu prelaska na islam, jer su svojom pobožnošću, primjenom vjerskih propisa, solidarnošću, pomaganjem i kao vojnici svojom hrabrošću i odlučnošću bili primjer praktičnog života muslimana. Uz mnoge tekije su postojale musafirhane i imareti, što je pokazivalo i socijalni aspekt funkcije tekije. Džamija i tekija su bili sjedište jednog naselja i mahale, obzirom da se prvo gradila tekija ili džamija, a oko njih formirala mahala koja se zvala po osnivaču zadužbine.¹⁸¹

Gazi Isa-begova tekija na Bentbaši u Sarajevu

Prva izgrađena tekija prije osvojenja bila je Gazi Isa-begova tekija na Bentbaši u Sarajevu, mevlevijskog reda. Kada je Isa-beg upravljao Bosnom, osnovao je tekiju 1462. i uz nju mnogo vakufa. Sagrađio je i musafirhanu u kojoj su putnici, sirotinja, učenjaci, derviši mogli ostati besplatno tri dana.¹⁸²

Skender-pašina tekija u Sarajevu

Skender-pašina tekija halvetijsko-nakšibendijskog reda sagrađena je oko 1500. godine. Skender-paša, koji je bio dva puta bosanski namjesnik, u Sarajevu je na lijevoj obali Miljacke sagrađio tekiju-hanikah i imaret. Sa Soukbunara je dovodio vodu za svoje zadužbine, a na drugoj strani rijeke sagrađio je *kjarban-saray* u čijem donjem spratu je bilo 11 dućana od kojih je prihod bio namijenjen za tekiju i imaret. Svoje zadužbine je na dvije obale povezo mostom preko rijeke. Tu je formirao kvart sa monumentalnim zdanjima, džamijom, mektebom i drugim objektima.¹⁸³

Hadim Ali-pašina ili Gaziler tekija u Sarajevu

Hadim Ali-pašina ili Gaziler tekija u Sarajevu¹⁸⁴ smatra se jednom od najstarijih objekata ove vrste u osmanskoj Bosni. Zvala se i Gaziler jer se nalazila na drumu koji se tada zvao Gaziler yolu što znači Put ratnika. Prema nekim autorima tekija je osnovana još u starom Trgovištu prije njegove propasti 1459., što bi značilo da je ova tekija jedna od najstarijih u BiH u kojoj su vjerovatno šejhovi bili Ajni-dede i Šemsi-dede, pa se pretpostavlja da je bar na

¹⁸¹ Šabanović, 1957, 35.

¹⁸² Kukavica, 6-23; Čelebi, 110; Mujezinović, 1966, 246-247; Skarić, 38; Šabanović, 1985, 9-27; Šabanović, 1985, 27-33; Čehajić, 1986, 36-37.

¹⁸³ Isto.

¹⁸⁴ Tekija je srušena prilikom izgradnje zgrade Higijenskog zavoda u Sarajevu, preko puta Ali-pašine džamije. Prema nekim autorima, to je mjesto gdje se prije nalazio srednjovjekovni trg u Vrhbosni, nazvan Trgovište ili Utornik jer je pazarni dan bio utorkom. (Kasumović, 1999, 152-153).

početku bila nakšibendijskog reda. Pojedinci ističu da je tekiju osnovao neki Hasan-beg koji je za izdržavanje tekije uvakufio jednu baštu i nešto obradivog zemljišta koje se nalazilo uz tekiju, dok drugi Hasan-bega spominju kao obnovitelja tekije. Postoje mišljenja da su tekiju podigli Ajni-dede i Šemsi-dede, koji su imali turbe pored te tekije. Prilikom izgradnje Higijenskog zavoda i rušenja turbeta 1950., dva nišana su premještena u harem Ali-pašine džamije. Nišani su datirani u period između 06.10.1461. i 27.09.1462. Njih dvojica¹⁸⁵ prema narodnoj predaji su bili šejhovi i bliski sultanu. Na kronostihu Ajni-dedeova nišana piše „On je prijatelj njegovog veličanstva sultana Fatiha, kojeg je upućivao na propise o borbi...“, kao i to da su poginuli u vojsci ovog sultana. Bosanski namjesnik od 1499. do 1450., Skender-paša Jurišić¹⁸⁶ je započeo izgradnju, prema nekim autorima, svoju nakšibendijsku tekiju 1467., kada je postavljen za namjesnika u Bosni, ali je nije dovršio, te se povukao u svoj zeamet u selo kod Prusca. Tekiju je dovršio njegov sin Hasan-beg. Tekija je bila uz lijevu obalu Miljacke, a pored nje je bio imaret, musafirhana, bašta, travnjak i šuma. Skender-paša je omogućio aktivno djelovanje ove tekije, koja je imala velikog utjecaja na širenje nakšibendijskog učenja u Sarajevu.¹⁸⁷

Ostale tekije

Prve tekije su osnovane prije konačnog pada Bosne pod osmansku vlast. Od tada do danas podignuto je više od četrdeset tekija, a pretpostavlja se da ih je bilo i više, o čemu piše Evlija Čelebija, međutim, nisu pronađeni pisani dokumenti vezano za to pitanje. Pripadale su mevlevijskom, kaderijskom, nakšibendijskom, rufajjskom i halvetijskom tarikatu. Uz mnoge tekije su postojale musafirhane i imareti, što također može biti indicija o postojanju neke tekije, ukoliko na određenom mjestu postoje musafirhane i imareti, a nema tekije.¹⁸⁸ To je ukazivalo na socijalni aspekt uloge tekije i ukupnog učenja islama koje su derviši izvorno u životu praktikovali. Sve je to utjecalo na brže širenje islama i islamske kulture. Kroz cjelokupnu osmansku vladavinu u Bosni podignute su tri mevlevijske tekije, dvije beктаšijske, jedna rufajjska, četiri kaderijske, deset halvetijskih i četrnaest nakšibendijskih. Podignuta su tri halvetijska hanikaha i jedan nakšibendijski hanikah. Po broju tekija Sarajevo prednjači jer se tu nalazi jedanaest tekija i dva hanikaha, Gazi Husrev-begov iz 16. stoljeća, ali Bistrigin ili

¹⁸⁵ Muhamed Nerkesija je o njima pisao u jednoj pjesmi kada govori o šehidskom mezarju kod Ali-pašine džamije i o Ajni-dede i Šemsi-dedeu, koju su tu ukopani i u kojoj pjesnik moli da se popravi turbe dvojice spomenutih šejhova. Na osnovu tog tariha na nišanima derviša koji se nalaze oko Gaziler tekije utvrdilo se da su nakšibendijskog tarikata iz čega se zaključuje i to da je tekija bila prvenstveno tog tarikata. Krajem 17. stoljeća tekija prelazi u kaderijski tarikata. (Kukavica, XIX, 2010, 6-23).

¹⁸⁶ Naklonjen dervišima i vjerovatno pripadao nakšibendijskom tarikatu. (Isto).

¹⁸⁷ Kukavica, 6-23; Čelebi, 110; Mujezinović, 1966, 246-247; Skarić, 38; Šabanović, 1985, 9-27; Šabanović, 1985, 27-33; Čehajić, 1986, 36-37.

¹⁸⁸ Čelebi, 1967, 110.

Skender-pašin iz druge polovice 15. stoljeća, izgrađen kada i tekija oko 1500. godine. U Travniku postoje tri tekije i jedan hanikah, u Mostaru dvije tekije i jedan hanikah, u Foči dvije, Visokom dvije, u Konjicu dvije tekije. Po jedna tekija bila je u Pruscu, Fojnici, Seonici kod Konjica, Višegradu, Rudom, Bijeljini i Donjoj Tuzli.¹⁸⁹ Osim tekija, postoje sastajališta derviša i na drugim mjestima, posebno redova koji nisu imali svoju tekiju. Oni su se sastajali u kućama svojih šejhova ili pojedinih derviša i pristalica tarikata. Jači redovi su imali više tekija, pa i šejhova istog reda, koji su imali svoje dervişe i muride.¹⁹⁰

3.1.4. Nišani i turbeta u drugoj polovini 15. stoljeća

Uz tekije su građeni nišani i turbeta, pa i memorijalni spomenici. Prvi nišani i turbeta u drugoj polovini 15. stoljeća se razlikuju od onih kasnijih i prema izgledu i natpisima. Nišani su nadgrobnici koji se podižu najčešće pripadnicima islamske vjeroispovijesti¹⁹¹. Ovo predstavlja važnu kulturno-umjetničku pojavu¹⁹². Postoji oblik stele i nišan sa turbanom koje su donijele Osmanlije preko Makedonije i Srbije u BiH. Na sebi su imali ornamentiku, simbole i figuralne motive, iako je islamskoj umjetnosti teško bilo prihvatiti figuralne predstave stećaka. Jasno je zajedništvo stećaka i nišana kada su stećci u osnovi poslužili za ugled. Na početku su nišane klesali kršćani, a kasnije muslimani drugačijih oblika. Najstariji nišani na tlu BiH pripadaju drugoj polovini 15. stoljeća. Pripisuju se prema narodnom predanju osmanskim vojnicima koji su poginuli pri osvajanju Bosne. Prvi nišani su relativno velike dimenzije, po obliku se dijele na stele i stubove, reljefni motivi koji su direktno prenešeni sa stećaka, nepostojanje epitafa na orijentalnim jezicima, natpisi na bosančici ili bosanskoj ćirilici, redovno su situirani zajedno sa stećcima ili u neposrednoj blizini. U Sarajevu, Trnovu, Kalinovici, Rogatici, Olovu, Sokocu, Nevesinju, Prozoru, Travniku i Glamoču postoje nišani na kojima se nalaze figuralni motivi, gdje se javljaju i životinjski i ljudski likovi. Postoje i nišani sa nefiguralnim motivima na kojima se nalazi ruka, polumjesec, polujabuka, rozeta, čomaga, batina, motivi rata, lova, turnira, sablja za razliku od mača iz srednjeg vijeka. Prvi nišani nemaju epitafe na orijentalnim jezicima, nego imaju natpise na bosančici, koji se javljaju i na stećcima. Nišani su različitih oblika, poput ploče,

¹⁸⁹ Isto; Mujezinović, III, 1966, 246-247;

¹⁹⁰ Čehajić, 1986, 36-37; Skarić, 1937, 38.

¹⁹¹ Zanimljivo je da postoje i kršćanski nadgrobni spomenici koji se ni po čemu ne razlikuju od muslimanskih, osim što je na njima isklesan krst ili natpis po kojem se zna da je ukopani kršćanin. Najčešće su to uspravne ploče sa zaobljenjem na vrhu, a ispod oblog dijela imaju često dva zaobljena ispupčenja. Na nekim se čak ne nalazi ni krst. Spomenici ovog tipa se nalaze u krajevima koji su ranije bili udaljeni od osmanskih naselja. (Bešlagić, 1978).

¹⁹² Arapi kao prvi nosioci islama, nisu poznavali nadgrobnike u obliku nišana. Turci Seldžuci su svoje nadgrobnike klesali u obliku stela raznih oblika. Oni su preuzeli sa Kavkaza, od Gruzijaca i Armena. Seldžučka stela je kombinacija armensko-gruzijskog nadgrobnika udruženog sa centralno-azijskim i perzijsko-islamskim kulturnim naslijeđem. Postoji i drugi tip nišana sa turbanom, koji je u svojoj osnovi originalan seldžučki tip nadgrobnika koji se kasnije razvio. (Bešlagić, 1978).

stele, uspravni sa turbanom, četverostrani stubovi sa piramidalnim završecima itd.¹⁹³ Obzirom da mnogobrojne prelaske na islam, prva generacija je imala muslimansko ime, ali zadržavala nekadašnje prezime. Zbog toga ti rani nišani imaju dvojaku funkciju i oblik. Forma je nišana, ali je izveden kao obelisk stećak.¹⁹⁴

Nišan Mahmuta Brankovića

Primjer nišana dvojake funkcije je poznati nišan Mahmuta Brankovića gdje se spominje da je poginuo u boju na Despotovo, da je sahranjen na svojoj baštini, odnosno porodičnom nasljednom imanju u Polju. Na kraju natpisa se blagoslovi majstor koji je nišan izradio. U ovom natpisu spomenik se zove biljeg. Podignut je na vlastitom zemljištu, a ne na zajedničkom, što je znak da su u to vrijeme izdiferencirane porodice koje su htjele da imaju porodično groblje i znak da se nije poštovao kršćanski običaj o pokopavanju u crkve i na lokalitetima koji su zvanično posvećeni u tu svrhu. Branković je prema narodnom predanju iz despotske porodice Brankovića koja je prešla na islam, što se vidi po zajedničkim heraldičkim motivima lava. To znači da je jedan član te vlastelinske kuće prešao na islam i istakao se u borbama sa Vukom Grgurevićem kod Sarajeva kada je i poginuo. Spomenik je podignut 1480. godine.¹⁹⁵

Nišan Radivoja Oprašića

Nišan Radivoja Oprašića je podignut na lokalitetu Biljeg, naselje Oprašić, u Rogatici. To je obelisk u obliku pravilne četverostrane prizme sa skraćenom piramidom i loptom na vrhu. Ukrašen je motivima lava, mača, topuza, koplja sa zastavicom, diska, polumjeseca i polujabuke. O Oprašiću nema historijskih podataka, ali po detaljima nišana se zaključuje da je pripadnik bosanskog plemstva. Po motivima lava se zaključuje da je kao i Mahmut Branković pripadao feudalnoj porodici Brankovića. Dolaskom Osmanlija postao je njihov funkcioner i priznat mu je društveni status, te je ostao u staroj vjeri.¹⁹⁶

Nišani šejhova Ajni-dede i Šemsi-dede

Postoje i dva nišana dvojake funkcije 15. stoljeća, a nekada su bila i dva turbeta, šejhova Ajni-dede i Šemsi-dede Skender-pašine tekije koji se nalaze kod Ali-pašine džamije.¹⁹⁷

¹⁹³ Bešlagić, 1978; Bešlagić, 1982; Krzović, 2018, 41-44; Mujezinović, 1998, 61-65.

¹⁹⁴ Krzović, 2018, 43-44.

¹⁹⁵ Isto.

¹⁹⁶ Isto.

¹⁹⁷ Isto.

Ostali nišani

Ostali nišani sa epitafima na bosančici su nišan Radilovića u Čadovini, nišan Skendera iz Fatnice, nišan Sulimana Oškupice iz Dumanjića, nišan iz Govedovića ili Kalinovika. Svi nišani sa natpisima imaju dosta zajedničkog sa stećcima, a malo zajedničkog sa kasnije¹⁹⁸ podizanim nišanima. Pisani su istim pismom i slovima istog oblika. Natpisi stećaka i nišana imaju zajedničko: ase, asie, sie, baština, bileg itd. Stećci i nišani su klesani u radionicama gdje su se klesali stećci, a negdje je i isti majstor klesar.¹⁹⁹ Monumentalniji oblici nadgrobnih karakteristika su i turbeta, posebno ona koja su nad mezarom na 4 stupa sa kupolom, na primjer na Alifakovcu groblju u Sarajevu, mostarskom turbetu šejha Juje ili Ibrahim-bega, sina Hasana Nezira, vakifa Aladže džamije u Foči.²⁰⁰

3.2. Profani objekti

Osim sakralnih objekata, postoje i profani objekti koji potpadaju u kategoriju islamske kulture koja je izgrađena od strane osmanske vlasti, a to su objekti saobraćajnog, humanitarnog, privrednog, društvenog, higijenskog i komunalnog karaktera. Dolaskom u Sarajevo Isa-beg je osnovao dvor ili saraj po kojem je kasnije prozvano Sarajevo. U tom dijelu se u petoj deceniji 15. stoljeća nalazila rezidencija namjesnika. Taj saraj ili dvor za namjesnike sagrađen je između 1435. i 1463. godine. Nije poznato kako je izgledala ta zgrada. U njoj su stanovali sandžakbegovi od 1463. do 1553. i onda je preneseno sjedište u Banja Luku. Tada je saraj ostao prazan, ali su povremeno boravili namjesnici.²⁰¹

3.2.1. Hamami u drugoj polovici 15. stoljeća

Objekti koji su zadovoljavali higijensko-zdravstvene potrebe bosanskog stanovništva bili su hamami, što predstavljaju zgrade sa upravnikom i blagajnikom ili hamamdžijom i ostalim osobljem, određenim prostorijama i inventarom potrebnim za kupanje i korištenje pare. Bogatiji hamami imali su i posebne dijelove za žene *çifte-hamam*. U njima se vršilo i liječenje na bazi prirodne medicine. U skladu sa principom po kojem je omogućiti čovjeku da se očisti dobro djelo, vakifi su izgradili brojne hamame u BiH. Razvoj i svoj vrhunac dostiže u 16.

¹⁹⁸ Kasniji nišani su esnafski, ulemanski, aginski i drugi, koji imaju skulpturalne i druge kulturološke vrijednosti jer su na njima arapskim pismom u stilu sulusa ili italik pisma često uklesani tarihi sa imenom umrlog, njegovim statusom, a neke cjeline, kao krajiški nišani Kajtezovića, pojedini nišani oko Careve džamije u Sarajevu, nišani kod Čejvan Čehajine džamije u Mostaru. (Bešlagić, 1978; Bešlagić, 1982; Krzović, 2018, 41-44; Mujezinović, 1998, 61-65).

¹⁹⁹ Isto.

²⁰⁰ Krzović, 2018, 43-44.

²⁰¹ Kreševljaković, 1956, 13.

stoljeću. Jedan od rijetkih sačuvanih do danas iz perioda druge polovice 15. stoljeća je Isa-begov hamam u Sarajevu.²⁰²

Isa-Begov hamam u Sarajevu

Poznat hamam u drugoj polovici 15. stoljeća je Isa-begov hamam koji je prvi put spomenut u Isa-begovoj vakufnami iz marta 1462. godine. Posjedovao je muški i ženski jednak dio i jednu zajedničku prostoriju, a kasnije i prostor za ritualna kupanja Jevreja.²⁰³

3.2.2. Hanovi u drugoj polovici 15. stoljeća

Hanovi, bez kojih skoro pa nije bilo vakufa, služili su za odmor i prenoćište putnika, kiridžija i njihovih karavana, ali se i trgovalo u njima. Iako će vremenom imati različite funkcije, prvih godina to je bila dobrotvorna ustanova u svrhu nalaska besplatnog ili jeftinog konaka putniku namjerniku. O hanu je vodio brigu njegov zakupnik, handžija, koji se brinuo za ogrjev zimi, namještaj i inventar, kao i obrok što je opet češće bilo u bogatijim hanovima. Imao je svoje pomoćnike, kafedžiju, odadžiju, podrumdžiju, sluge. Najstariji dokumentovani han iz druge polovice 15. stoljeća bio je Gazi Isa-begov ili Kolobara-han ili karavansaraj iz 1462. godine.²⁰⁴

3.2.3. Karavansaraji u drugoj polovici 15. stoljeća

Karavansaraji su imali sličnu ulogu, s tim što je u njima konak bio besplatan, ali se putnik sam brinuo o hrani i ogrjevu. Karavansaraj nije imao namještaj i bio je čisto humanitarna ustanova. Postojalo je 30 karavansaraja u BiH, od kojih su dva bila u Sarajevu.²⁰⁵

Skender-pašin karavansaraj

Od nekih 30 karavansaraja u BiH, dva²⁰⁶ su bila u Sarajevu, od kojih je jedan Skender-pašin iz druge polovine 15. stoljeća, odnosno iz 1500. godine. Tu je još jedan karavansaraj prije Skender-pašinog izgrađen 1462. godine od strane Isa-bega.²⁰⁷

²⁰² Kreševljaković, 1934, 91; Lopašić, 1943, 35; Bejtić, 1953; Nametak, 1939; Kasumović, 1999; Zlatar, 1996; Kreševljaković, 1952, 17-147.

²⁰³ Isto.

²⁰⁴ Kreševljaković, 1934, 91; Lopašić, 1943, 35; Bejtić, 1953; Nametak, 1939; Kasumović, 1999; Zlatar, 1996; Kreševljaković, 1952, 17-147.

²⁰⁵ Isto.

²⁰⁶ Drugi je Kemal-begov iz 1530. godine. (Isto).

²⁰⁷ Isto.

Isa-begov karavansaraj ili Kolobara

Isa-beg ga je izgradio kao prvi han u Sarajevu, tačnije Vrhbosni. Obzirom na niske kuće, han je bio veliki, pa postoji priča da je Sarajevo po njemu dobilo ime. Nazvan je Kolobara i bio je sličan Morića hanu. Imao je 40 prostorija, 4 magaze i veliko skladište za robu. Mogao je primiti 400 ljudi i 35 konja. Njegova četiri ulaza bila su okrenuta prema glavnim ulicama Sarajeva, tačnije glavni je bio okrenut prema Carevoj džamiji, zapadni prema Dubrovačkoj koloniji i Bazerdžanima, sjeverni prema Saračima i istočni prema Trgovkama. Prema glavnom ulazu nalazio se most koji je nazvan Careva ćuprija. Oko njega su podignuti čvrsti bezistani od kamena. Osim toga, postojala su dva reda bezistana koji su bili spojeni od ugla terzijske do abadžijske čaršije. Iako se sastoji od dućana sa jedne strane i natkrivenih prostora pred dućanima ili kreveti naspram njih, on je okolo osiguran kamenim zidovima i nadsvođen lukovima, pa je bio kompaktan. Han je preko 400 godina bio centar sarajevske čaršije, a svake godine je izdavan javnom aukcijom pod najam.²⁰⁸

Ostali karavansaraji

Zabilježeno je 30 karavansaraja, od kojih su dva iz druge polovice 15. stoljeća. Pretpostavlja se da ih je bilo više, obzirom na velike posjete u tom periodu putnika stranaca, vojnika i derviša, ali nema pisanih dokumenata koji o tome svjedoče. Građene su i musafirhane za besplatan konak i imareti kuhinje sa hranom za siromahe, softe, službenike vakufa i putnike, ali nije poznato koje su iz druge polovice 15. stoljeća. Građene su i bezistani kao objekti koji su imali veliki privredni značaj i kao centri za trgovinu, ali u 16., a ne u 15. stoljeću.²⁰⁹ Bez obzira, Skender-pašin i Isa-begov ili Kolobara u Sarajevu, koji do danas djeluje kroz drugačije funkcije, važan je pečat islamskoj kulturi i islamskim principima postupanja prema putnicima u to doba.

3.2.4. Mostovi u drugoj polovici 15. stoljeća

Od objekata koji su imali privredni značaj, te kao objekti važni za trgovinu su mostovi, koji se počinju graditi u 15. stoljeću. Građeni su na rijeci Bosni i njenim pritokama, na Miljacki, Uni, Sani, Drini, Neretvi, Vrbasu.

²⁰⁸ Kreševljaković, 1957, 20-21.

²⁰⁹ Kreševljaković, 1957, 3-164; Zlatar, 1997.

Careva ćuprija u Sarajevu

Jedan od mostova koji su građeni u 15. stoljeću je Careva ćuprija što ju je izgradio Isabeg Ishaković ispred ulaza u istoimenu Carevu džamiju²¹⁰ u Sarajevu.²¹¹

Most u Mostaru

Iako su prvi temelji Starog mosta u Mostaru koji je i danas poznat udareni 1557. godine, prije gradnje tog mosta²¹² postojao je drveni most koji se spominje u jednom dubrovačkom pismu iz 04.04.1452. godine. Taj podatak se vjerovatno odnosi na most preko Neretve koji su Osmanlije zatekli kada su 1468. zauzeli Mostar. Možda su na njemu izvršili neke manje adaptacije i tako ga jedan period koristili. Za vrijeme vladavine sultana Fatiha tu je sagrađen, na mjestu starog drvenog ili današnjeg kamenog mosta, novi drveni most, koji je kao i prvi bio slabe konstrukcije. Turski geograf 17. stoljeća Ćatib Ćelebija je prvi dao opis prvog mosta kojeg opisuje da je bio građen od drveta, da je visio na lancima i tako se tresao da su se svi bojali preći preko njega. Sredinom 16. stoljeća most je dotrajao, te su građani Mostara zamolili sultana Sulejmana da izda naredbu da se sagrađi bolji most čvršće građe, čijoj molbu je bilo udovoljeno kada je izdaat naredba da se sagrađi most od kamena.²¹³

Ostali mostovi i građevine

Kako je trgovina bila izuzetno važna i u srednjovjekovnoj Bosni, ali i u osmanskoj, u drugoj polovici 15. stoljeća počinju se graditi mostovi zbog boljeg razvoja trgovine i prelazaka sa jedne na drugu stranu, dok su se u 16. stoljeću intenzivnije gradili. Ta činjenica govori da je mostova vjerovatno bilo mnogo više nego što je to poznato u historiografiji i nego što je sačuvano kao materijalni ostaci. Careva ćuprija i most u Mostaru su samo jedni od mnogih koji su sačuvani, iako ne u potpuno identičnom obliku, a opet koji su jedni od najpoznatijih i najvažnijih iz ovog perioda. Osim mostova i ostalih građevina koje spadaju u kategoriju profanog su sahat-kule, vodovodi, česme, šadrvani, za čiju gradnju u drugoj polovici 15. stoljeća nema podataka.²¹⁴ Osmansko graditeljstvo su vodile mecene osmanske arhitekture iz

²¹⁰ Nakon što je srušen 1619. godine, rekonstruisan je kao današnji most. (Čelić, Mujezinović, 1969, 7-280).

²¹¹ Kreševljaković, 1954, 223-244; Čelić, Mujezinović, 1969, 7-280; Kreševljaković, 1957, 17-32; Bejtić, 1952, 256-265; Kreševljaković, 1939.

²¹² Postojale su dvije kule koje su izgrađene vjerovatno kada i prvi most, jer su to strateške potrebe tražile. Dakle, postojale su u drugoj polovici 15. stoljeća. Kula na lijevoj strani zvala se Herceguša, ali nije poznato kako je nazvana i gdje je bila locirana kula sa desne strane Neretve. Lijeva kula i lančani most vjerovatno su sagrađeni za vrijeme vlade hercega Stjepana Vukčića Kosače, odnosno u prvoj polovici 15. stoljeća. Ostaci ove kule vidljivi su nad samim hridinama Neretve. (Hasandedić, 2005, 131).

²¹³ Hasandedić, 2005, 122; Ćelebija, 1892, 91.

²¹⁴ Isto.

15., ali i 16. stoljeća.²¹⁵ U 16. stoljeću, arhitektura doživljava procvat, čiji uvod je napravio Gazi Husrev-beg, međutim, u drugoj polovici 15. stoljeću pri dolasku Osmanlija, učinjeni su jaki temelji da se osmanska arhitektura i razvije. Od mnogih oblika islamske kulture u BiH, a možda i jedini koji je preživio sve buduće periode, gdje živi i danas, je arhitektura.²¹⁶

3.3. Mijenjanje urbanog krajolika

Izgradnja vjerskih objekata utjecala je na razvoj urbanih naselja, odnosno gradova i sela. Tome je doprinijelo i građenje profanih objekata koji su pomagali stanovništvu u svakodnevnom životu i doprinijeli razvoju raznih djelatnosti. Osmanlije su zatekli u Bosni relativno sitna gradska naselja, koja su se zvala varoši, pa u njihovo vrijeme nastaju nova naselja kojima se mijenja izgled. Oni gradovi koji su izrastali kao urbani nastavak srednjovjekovnih varoši, razvijali su se sporije od onih koje su Osmanlije podizali kao nove gradove.²¹⁷

Sitna gradska naselja koja su bila formirana oko trgova imala su okupljene dubrovačke kolonije gdje se odvijala glavna trgovina proizvodima koji su se uvozili i izvozili. Poznato je da su se tu nalazili i glavni rudnici iz kojih se izvozilo srebro, olovo, zlato i druge rude. Tu su Osmanlije počele sa formiranjem urbanih gradskih naselja prema orijentalnim principima sa tradicionalnom koncentracijom proizvodnje i trgovine. Zbog izraženije uloge gradskih djelatnosti naselja su razvila ekonomsku jezgru gradski trg ili čaršiju. Tu su kasnije bile smještene obrtničke radionice i trgovine. Tako je čaršija najčešće bila u civilnom dijelu grada, podno utvrde, ali je mogla biti i unutar ograđenog prostora tvrđave. Uz čaršiju su vezani i svi javni objekti koji su imali širi gradski ili regionalni značaj kao vakufski objekti, na primjer hamami, han, karavansaraj, imaret, mekteb, medresa, bezistan.²¹⁸

Karakteristika gradova je brz razvoj i skoro monolitno muslimansko gradsko stanovništvo. Urbano formiranje gradova započinjalo je i podizanjem vakufskih objekata. Gradska naselja koja su nastajala i razvijala se u balkanskim zemljama u drugoj polovini 15. stoljeća, ali i kasnije, sa karakteristikama tipičnim za islamske gradove, dijelili su se, prema nekim autorima, na utvrđena²¹⁹ i otvorena mjesta.²²⁰

²¹⁵ Refik, 1929, 29; Mehmedović, 2005, 41; Bejtić, 240.

²¹⁶ Čelić, 1991, 256; Hadžijahić, 105; Zlatar, 1996, 210-212; Bejtić, 1952, 238-239.

²¹⁷ Babić, 1987.

²¹⁸ Babić, 1987.

²¹⁹ Utvrđena mjesta su bila palanka, što je ustvari manje utvrđenje izgrađeno od drveta, zemlje i drugog slabijeg materijala koje je podizano na putevima zbog obezbjeđenja saobraćaja, pa hisar što je grad ili tvrđava ili manje utvrđenje, sa kulama i bedemima. (Zlatar, 1996, 11-23).

²²⁰ Handžić, 1995, 128-129; Zlatar, 1996, 11-23; Zlatar, 1988, 63.

Otvorena gradska naselja su bila varoš, kasaba i šehar, što je podjela većine autora. Varoš je naselje gradskog tipa koje je isključivo ili pretežno naseljeno kršćanima, a ako bi tu stanovništvo prelazilo na islam, postajalo bi kasaba, a naziv varoš se svodio na jednu ili više kršćanskih perifernih mahala. Osmanisti su prvenstveno varoš označavali kao gradska naselja naseljena kršćanima koja se bave neagrarnim zanimanjem.²²¹ Kasaba je otvoreno muslimansko naselje, čije stanovništvo se najviše bavi gradskom privredom, zanatstvom i trgovinom. Da bi naselje dobilo status kasabe, potrebna je urbana, kulturna i privredna komponenta, tačnije stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo, najmanje jedan džemat, da ima džamiju i to onu u kojoj se obavljaju glavne molitve, molitve petkom i na Bajram, te čaršiju i sedmični pazarni dan. Prema tumačenju starijih osmanista, za status kasabe ili manjeg grada potrebna je jedna džamija.²²² Šehar je veće otvoreno gradsko mjesto naseljeno isključivo ili pretežno muslimanskim stanovništvom, sa više džamija i drugih ustanova koje karakterišu veća muslimanska naselja kao što su medrese, mektebi, tekije, hamami, bezistani, karavansaraji i slično. Prema starijim bosanskohercegovačkim osmanistima da bi naselje dobilo status šehara moralo je imati barem četiri džamije, više građevina karakterističnih za islamsku kulturnu i graditeljsku civilizaciju, izraženu trgovačko-obrtničku funkciju naselja i većinu muslimanskog stanovništva.²²³

Pojedini autori tumače različito kasabu i šehar, pa navode razliku između varoši kao posebnog naselja i kasabe i šehara, gdje su stanovnici varoši uglavnom se bavili poljoprivredom, dok su u kasabi i šeharu preovladavala trgovačka i obrtnička djelatnost.²²⁴ Varoši su ponekad sa muslimanskom, a nekad sa kršćanskom većinom, dok su kasabe i šehari sa muslimanskom većinom. U osmanskim izvorima varoš se zove kršćanska četvrt u kasabi ili šeharu. Dakle, razlika je zbog veličine naselja, važnosti trgovišta i broja džamija, iako se u izvorima za pojedina ponekad u istom periodu koristi naziv kasaba, odnosno šehar.²²⁵ Što se tiče rudarskih gradova njihova transformacija je išla znatno sporije, jer se tu poštovalo zatečeno stanje, s tim što se postavljao upravnik rudnika i povjerenik osmanske vlasti. Gradovi su bili podijeljeni na džemate i mahale. Džemati su bili organizovani prema vjeroispovijesti. Veća naselja muslimansko-orijentalnog tipa dijelila su se na čaršiju, odnosno zanatsko-trgovački dio gdje je bio skoncentrisan cjelokupan privredni život grada, te mahale, odnosno stambeni dio.²²⁶

²²¹ Starčević, 113-149.

²²² Isto.

²²³ Isto.

²²⁴ Isto.

²²⁵ Moačanin, 2006, 563.

²²⁶ Handžić, 1995, 128-129; Zlatar, 1996, 11-23; Zlatar, 1988, 63.

Razvoj gradova orijentalno-muslimanskog tipa, što se misli na kasabe, započinjao je najčešće 2-3 decenije po osvojenju područja ili kasnije, zavisno prvenstveno od postignute sigurnosti od neprijatelja i od širenja islama, kao i od drugih uslova. U drugoj polovici 15. stoljeća započinje prvo da se razvija duboko u pozadini Novi Pazar, potom Sarajevo i Foča. Gradovi koje su Osmanlije iz početka podizali, na mjestima sitnih trgova i seoskih naselja, razlikovali su se od prvih svojim bržim razvojem i od početka skoro monolitnim muslimanskim stanovništvom. Takvi gradovi su bili kasnije obično sjedišta sandžak-begova kao što je Sarajevo, Banja Luka i Travnik u Bosanskom sandžaku, zatim Mostar i Taslidža, tačnije Pljevlja, u Hercegovačkom i Livno u Kliškom sandžaku.²²⁷

Kao i u Sarajevu, i u drugim gradovima, dakle, muslimansko stanovništvo se formiralo uglavnom doseljavanjem okolnog domaćeg stanovništva. U prvom periodu došlo je nešto stanovnika iz istočnih dijelova Rumelije, kao što je Makedonija, Albanija, Bugarska, gdje se više od pola stoljeća ustalila osmanska vlast i razvili gradovi. Taj doseljeni dio stanovništva predstavljao je vojno-administrativni aparat, vjerske službenike, dervise i izučene zanatlije. Tokom vremena i njega su sve više zamjenjivali bosanski ljudi. Gradsko muslimansko stanovništvo se uglavnom formiralo od doseljenog domaćeg stanovništva, te je ono pridolazilo u gradove iz bliže okoline, posebno seoske zanatlije iz iste nahije i iz susjednih nahija. Kod tog stanovništva obično je bilo vidljivo kršćansko porijeklo, gdje se najčešće za tri četvrtine popisnog stanovništva moglo utvrditi kršćansko porijeklo²²⁸.

Urbanizacija je usko vezana za nastanak vakufa, odnosno nastanak vakufa je utjecao na urbani razvoj gradova. Nastanak vakufa povezan je sa osvajanjem BiH i uspostavljanjem sistema državne vlasti na osnovama Šerijata. Zavođenje osmanskog sistema vlasti u BiH počelo je postepeno još od početka 15. stoljeća, a posebnu ulogu imalo je Sarajevo. U ovom periodu širenja osmanske države osnovnu brigu države je predstavljala vojska i uprava, dok je rješavanje krupnih društvenih pitanja, kulturno-prosvjetnih, socijalnih, bilo prepušteno privatnoj inicijativi, tačnije ustanovi vakufa. Uloga vakufa je posebno u ranijem osmanskom periodu bila posebno značajna za razvoj gradova. Vakufski objekti raznih namjena u kojima je bio koncentrisan sav vjersko-prosvjetni, kulturni i privredni život muslimana, činili su urbane kosture svih gradova. Dolaskom Osmanlija na područje zatečenih varoši ili drugim mjestima razvijaju se gradovi osmanskog tipa, tačnije kasabe. Osnivanje gradova u osvojenim dijelovima teritorije bilo je jedino rezultat državne politike, dok se vakufi javljaju kao izvršioци te politike uvjetovani javnim potrebama, najviše strategijskim i komunikacijskim.

²²⁷ Handžić, 1994; Handžić, 1995, 128-129.

²²⁸ Handžić, 1995, 130-131; Zlatar, 1990, 259-264; Samardžić, 1984, 2.

4. ISLAMSKA NEMATERIJALNA KULTURA NA TLU BOSNE I HERCEGOVINE DO 1500.

4.1. Ustanova vakufa

Ustanova vakufa kao dio nematerijalne kulture dao je veliki doprinos ljudskoj kulturi i civilizaciji, te pomogala u nastojanju, razvoju, održavanju gradnji tekija i hanikaha, finansiranja trgovačkih poslova putem pozajmica trgovcima i poljoprivrednicima, izgradnji i popravljajući puteva i mostova, kopanju bunara, gradnji hotela i hanova za putnike, uspostavi punktova na granicama i opskrbi hranom i vodom, te gradnji posebnih kuća za siromašne i beskućnike. Postojanjem i djelovanjem, vakuf je kao temeljna nematerijalna ustanova dao doprinos razvoju materijalne kulture, što je utjecalo na učvršćivanje islamske kulture u Bosni.

Kod muslimana, vakuf²²⁹ je islamska zadužbina koja ima utemeljenje u šerijatskom pravu i nastala je kao rezultat ljudskog odziva na Božiji poziv²³⁰ da se čini dobročinstvo i da se pomažu jedni drugima u dobročinstvu, a poruka poslanika Muhammeda je podstakla na djela zbog kojih nagrada teče i poslije smrti²³¹. U Šerijatu vakuf označava zadužbinu ili izuzimanje predmeta²³² iz svoje imovine i davanje na Božijem putu. Potječe od vremena poslanika Muhammeda, a utemeljena je neposredno na Sunnetu. U vrijeme Osmanlija vakuf je napredovao, a sultani i vlastodršci su uvažavali instituciju vakufa.²³³ U to vrijeme vakufska pitanja su se prvenstveno rješavala prema šerijatskom pravu.²³⁴ Pravne praznine popunjavali su donošenjem niza propisa koji su bili sadržani u kanunima i fermanima. Norme, do kojih su došli nadležni muslimanski pravници, a na kojima se vakuf zasniva nastale su putem procesa

²²⁹ Vakuf (*arapski*: وقف, *waqf*, *awqāf*, što znači zadržati i zaustaviti se; *turski*: vakıf) je muslimanska zadužbina koja služi islamskim vjerskim, kulturno-prosvjetnim i humanim ciljevima ili muslimanska vjerska imovina. U arapskom jeziku, osim te, postoje još dvije riječi koje označavaju zadužbinu *tahbis* i *tasbi*, koje se na bosanskom jeziku rijetko koriste. (Škaljić, 1966, 637; Abd 'al-Hamid Mahmud Tuhmaz, 2003, 413; Ibn Abidin, 357-358).

²³⁰ Pojedini ajeti iz Kur'ana koji govore o dobročinstvu: „I Allahu se klanjajte i nikoga Njemu ravnim ne smatrajte! A roditeljima dobročinstvo činite, i rođacima, i siročadi, i siromasima, i komšijama, bližnjim, i komšijama daljnim, i drugovima, i putnicima-namjernicima, i onima koji su u vašem posjedu. Allah, zaista, ne voli one koji se ohole i hvališu.“ (Kur'an, An-Nisa', 36); „I pomažite se u dobročinstvu i pobožnim radnjama.“ (Kur'an, El-Ma'ida, 3).

²³¹ Hadis o tome: „Kada čovjek umre, prekidaju se njegova djela, osim u tri slučaja: trajna sadaka, znanje koje je ostavio iza sebe da se drugi koriste i dobro odgojeno dijete koje će se moliti za njega.“ (Muslim); Pojedini hadisi koji govore o dobrom djelu: „Ko olakša vjerniku u nekoj njegovoj tegobi ovoga svijeta, Allah će tome olakšati jednu od tegoba Sudnjega dana. Allah je u pomoći robu sve dok je on u pomoći svome bratu.“ (Buhari i Muslim).

²³² U upravi vakufa bio je upravitelj ili mutevelija. Posljedice uvakufljenja su neopozivost i neotuđivost vakufa. Vakufska imovina se može upotrijebiti u one svrhe određene vakufnamom. (Begović, 1963).

²³³ Kur'an, Ali Imran, 92; Hiti, 1988; Smailagić, 1990; Handžić, 1999, 437; Čehajić, 1976, 3; Begović, 1963.

²³⁴ U ustanovi vakufa mogu postojati tragovi arapskog običajnog prava. U šerijatskom pravu se pridaje posebna pažnja, a za vakufsku punovažnost potrebni su uslovi: sposobnost vakifa, predmet vakufa, odnosno pokretne i nepokretne stvari, imovina koja je muslimanu halal, te stvari koje su u njegovom vlasništvu, šerijatsko pravo priznaje ustanovu podijeljene svojine, može se dati samo imovina koja je stečena halal. Sljedeće je svrha vakufa, odnosno osnivanje u vjerske, prosvjetne, milosrdne, privredne svrhe. Tu je i forma vakufa, gdje se može osnovati izjavom pred kadijom i testamentom. Uslovi osnivanja pred kadijom je da dobrotvor izrazi svoju želju slobodno i bez ograničenja, da odluku izjavi pred svjedocima, kadijom, mutevelijom, te da kadija odlukom potvrdi uvakufljenje i sastavi vakufnamom. Putem testamenta osnivanje može biti usmeno i pismeno. (Begović, 1963).

formiranja i tumačenja prava idžtihada²³⁵. Država se brinula o upravi, vojsci i vlasti, a skoro sav društveni život počivao je na instituciji vakufa.²³⁶

Raširenost vakufa u drugoj polovini 15. stoljeća nije bila velika, ali je postavila jake temelje u izgradnji ove značajne institucije. Prvi vakif²³⁷ bio je sin Ishak-bega Isa-beg Ishaković, utemeljitelj Sarajeva, zadnji krajišnik Bosanskog krajišta. On je podigao džamiju 1457. godine u čast sultana Mehmeda Fatiha, koja je poznata kao Careva džamija, ali je današnja zgrada izgrađena 1566. godine. Zbog toga je nastala prva sarajevska mahala pod nazivom Careva mahala. Podigao je hamam u blizini džamije i most preko rijeke Miljacke, prvi han Kolobara, prvi karavansaraj, tekiju mevlevijskog reda na Bentbaši, musafirhanu. Za održavanje tekije uvakufio je mlinove u selu Brodac. Izgradnjom zadužbina u 15. stoljeću postavio je matricu za šehar koji će svoj vrhunac dostići u Osmanskom carstvu. Dakle, prvi vakufi u BiH osnivaju se u 15. stoljeću i uvakufijavali su samo ono što je bilo u punom vlasništvu, odnosno mulk.²³⁸

Obzirom da je vakuf²³⁹ bio snažan faktor promovisanja i održavanja tadašnjih državopolitičkih koncepcija, to je bio razlog što je državna administracija insistirala na ranom utemeljenju vakufa i gradnji vakufskih objekata. Na novom području to je značilo ideološko-političko učvršćenje režima, garanciju njegove stabilnosti, a s tim i sigurnost odbrane osmanske administrativne jedinice, čija je strategijska i politička važnost u Carstvu bila velika. Ova institucija je osiguravala²⁴⁰ uvjete za nesmetan vjerski život i nosila glavni teret obrazovanja i socijalne brige za muslimane. Mutevelije su upravljali vakufima, a džamije su se većinom gradile i održavale putem vakufa. Mnoge škole, vjerskog tipa, medrese, svjedoče o vakufu kao jednom od temeljnih nosilaca finansiranja njihove gradnje i održavanja.²⁴¹

U materijalnom pogledu, ustanova vakufa je bila ključna za uspostavljanje i širenje islamske civilizacije. U izgradnji ove institucije učestvovali su svi slojevi muslimanske zajednice, čak i siromasi, koji su sa skromnim sredstvima ili radnom snagom u vidu kopanja

²³⁵ Idžtihad (arapski: اجتهاد *'ijtihād*) je donošenje odluka u islamskom pravu (šerijat) ličnim naporom (džihad), nezavisno od bilo koje škole (mezheb) i sudske prakse (fikh). Naređenje o činjenju idžtihada se spominje na mnogim mjestima u Kur'anu. Riječ idžtihad u arapskom jeziku izvedenica je glagola *džehede - jedžhedu - džehdun* koji se, između ostalih, koristi u značenjima poput nastojati, truditi se, naprezati se, zalagati se. (Wehr, 1976, 143; Muftić, 1997, 245; Škaljić, 1966, 341).

²³⁶ Čaušević, 1983, 129-140.

²³⁷ Vakif (arapski: *waqif*, turski: *vakıf*), je zavještač, osnivač vakufa i zadužbine. (Škaljić, 1966, 637).

²³⁸ Čehajić, 1976, 3; Čaušević, 1983, 129-140.

²³⁹ Postoje brojne vakufname, kao zvanične isprave ili dokument o činu uvakufljenja što je osnovni izvor za sagledavanje historije jednog vakufa, koje su pronađene u nekim mjestima ili kod vakifa pa su zbog toga izgubljene. (Čaušević, 1983, 129-140; Redakcija, ur: Gazić, Aličić, 1985).

²⁴⁰ U mnogim periodima kada je država zakazala, vakuf je preuzimao inicijativu i popunjavao propuste države, što je bilo očigledno na području vjere, obrazovanja, kulture i socijalnih pitanja. (Čaušević, 1983, 129-140).

²⁴¹ Čehajić, 1976, 3; Čaušević, 1983, 129-140.

bunara, izgradnjom česmi, pravljenjem puteva, kalemljenjem voća, učestvovali u izgradnji institucije vakufa. Vakifi su gradili džamije, mektebe, medrese, mostove, česme, hamame, hanove, kuće, mlinove, pekare, u želji da im se nakon njihove smrti pišu dobra djela. U nauci je prihvaćena teza da je uloga vakufa u nastanku i urbanom razvoju gradskih naselja tokom osmanskog perioda bila od primarne važnosti. Sadržaji koji su vakufu obezbjeđivali određene prihode za nesmetano funkcionisanje su građevinski objekti, odnosno hanovi, dućani, magaze, različite zanatske radnje, kuće, stanovi za iznajmljivanje, zemljišne nekretnine poput gradilišta, kućišta, vrtova, voćnjaka, njiva, livada, pašnjaka, šuma itd. Sadržaji poput vršenja javnih i uslužnih gradskih funkcija i djelatnosti troše materijalna sredstva prikupljena putem zakupa, kirije, idžare ili zajma na ime prethodno navedenih sadržaja u što spadaju hamami ili javna kupatila, sahat kule, džamije mesdžidi, tekije, biblioteke, medrese, mektebi, vodovodi, česme, mostovi, karavansaraji, javne kuhinje, groblja itd. Prihodi su se trošili kao rashodi za održavanje i obnavljanje objekata, za finansiranje njihovih gradskih djelatnosti, plate raznih službenika kao što su imami, mujezini, muallimi, muderisi, održavanje učenika, siromaha, nemoćnih, te za vakufsku administraciju mutevelije ili upravnika, nazire ili nadzornika. Vakufi se mogu dijeliti i prema svrhi uvakufljenja kao što je vjerska svrha u džamije, mesdžide, musalle, tekije, kao obrazovno-odgojna svrha u medrese, mektebe, biblioteke, milosrdna svrha kao pomoć siromasima, jetimima, učenicima, putnicima, dužnicima, zarobljenicima, bolesnim i za brigu napuštenih životinja, socijalna svrha za vodovode, puteve, mostove, sahat-kule, šadrwane, bunare, česme, hareme za ukop umrlih, te privredna svrha za bezistane, hanove, zanatske radnje, stanove i kuće. Početak razvoja vakufa utjecao je na lakši prelazak na islam stanovništva, a svakako i na urbani razvoj²⁴² gradova. Većinu starijih čaršija utemeljili su neki od vakifa, poput Isa-bega Ishakovića u Sarajevu u 15. stoljeću. U prvim stoljećima Carstva, uprava vakufima je bila potpuno decentralizirana.²⁴³

Očigledno je da su prvi vakufi u Bosni nastali kao jedan od najefikasnijih načina uspostavljanja teritorijalne cjelovitosti osmanske države u Bosni. To je bio način da se u nekadašnjim varošima i drugim mjestima koje su Osmanlije zauzele u Bosni osnuju ekonomski jake kasabe, tačnije gradovi koji su služili osmanskoj državi da se čvrsto utemelje u Bosni koja je imala veoma značajnu ulogu u čuvanju Carstva od sjevernih susjeda. Osnivanje vakufa je

²⁴² Zato mnogi gradovi i naselja imaju odrednicu vakuf, pa postoji Kulen Vakuf koji je odbio ime od Kulenovića, Varcar Vakuf koji se prije zvao Varcarevo, a to je današnji Mrkonjić Grad, zatim Skender Vakuf koji je dobio ime od Skenderbega, Gornji Vakuf, Donji Vakuf itd. Manje poznato je da je današnji Sanski Most imao izvorno ime Vakuf. (Šabanović, 1958; Kupusović, 1977, 47-52; Zlatar, XIV, 1978, 92-93; Zlatar, knjiga 36, 1988, 63-73).

²⁴³ Pelidija, 2018, 11-21; Zlatar, XIV, 1978, 92-93; Zlatar, knjiga 36, 1988, 63-73; Zlatar XX-XXI, 1974, 113; Šabanović, 1958; Mušeta-Aščerić, 2005, 111-115; Kupusović, 1997, 47-52; Fajić, 2006, 91; Zaimović, 37-51.

imalo značajnu ulogu u procesu prelaska na islam stanovništva, jer je vakuf islamska institucija zasnovana na propisima Šerijata. Njihovim osnivanjem građeni su vjerski objekti džamije, jedan od simbola osmanske države, posredstvom kojih se i širila islamska kultura.

4.2. Obrazovna kultura

Vakufima su se, dakle, gradili objekti i sakralnog i profanog karaktera, od kojih su mektebi i medrese dio generalnog sistema obrazovanja koji je bio u Bosni. Osim džamija, mesdžida i tekija, mektebi i mualimhane, a onda i medrese, su bile ustanove za osnovno obrazovanje u kojima se stanovništvo opismenjalo gdje se prvenstveno učilo o religiji, a potom o drugim naukama. Vakufi su potpomogli da se podigne veliki broj vjersko-prosvjetnih objekata čiji je razvoj započeo u 15. stoljeću, dok su objekte podizali pripadnici različitih slojeva društva u skladu sa mogućnostima, na mjestima gdje ih nije bilo ili u krajevima odakle su potjecali, što govori o velikom doprinosu društvu i kulturi. Vakufi se javljaju kao oblik privatne inicijative u funkciji rješavanja krupnih društvenih pitanja, dok su osnivači dobrotvori, kao i izvršioци državne politike uvjetovane javnim potrebama. Preko ustanove vakufa, razvijao se sistem obrazovanja i vrijednosti, a samim tim i pismenost stanovništva. Namjere mekteba i njihova organizacija i program rada utvrđivali su se u skladu sa zahtjevima osmansko-islamskog tradicionalnog školstva, ali i zahtjevima osnivača ovih ustanova i vakifa.²⁴⁴

Mektebi²⁴⁵, koji su najčešće građeni uz džamije, namijenjeni su djeci širokih muslimanskih masa, dok su mualimhane bile u početku za obrazovanje djece siromašnih, a kasnije, promjenom društveno-historijskih uvjeta uz njih će se javiti i drugi tzv. narodni i povremeni mektebi. Građeni su kao sastavni dio bosansko-islamskog tipa²⁴⁶ po uzoru na osmansko-islamsku arhitekturu sa izraženim utjecajem lokalne arhitekture građenja. Najčešće su bili sa jednom prostorijom, bez dodatnih elemenata, a moglo je biti i sa dvije ili tri prostorije.²⁴⁷ Funkciju pouke i opismenjavanja dobit će putujući imami tzv. *sejjar* hodže koji su stizali i djelovali u manjim mjestima i krajevima gdje nije bilo mekteba. Onaj koji je podučavao bio je muallim, kao i njegov pomoćnik, koji treba da bude pouzdan, pobožan, vedrog i blagog lica. Djeca su se prvenstveno odgajala, pa učila Kur'an i druge vjerske discipline, te druge sadržaje predavanja kao i u drugim školama. Obzirom da su mektebi organizovani

²⁴⁴ Kasumović, 1999, 33-35, 55-56, 66, 86-94, 152-158, 186-187; Zlatar, 1966, 186; Ćurić, 1983, 34.

²⁴⁵ Mekteb (arapski: *nawwab*, *maktab*; turski: *mekteb-i nüvvab*) je šerijatska sudska škola, kadijska škola. (Škaljić, 1966, 455).

²⁴⁶ Bosansko-orijentalni tip gradnje je spoj osmansko-orijentalnog i bosanskog stila. Orientalni strukturni, pejzažni i slikoviti stil gradnje uklopio se u bosansku sredinu i monumentalni tip gradnje.

²⁴⁷ Kasumović, 132.

privatnom inicijativom, nisu bili kontrolisani i kvalitet nije bio svugdje jednak. U mektebe su svi išli, ali rijetki u medrese. Mektebi su mogli biti muški, ženski i mješoviti, ali je ženska grupa sjedila iza muške. Nije se pravila razlika u spolu, grupe su se svrstavale po lekcijama „sabahu“, odnosno radili su u halkama u prvom periodu, pa se iz halke u halku prelazilo po savladavanju određenog udžbenika. Ženske grupe su obučavale i muallime ili bule, kao i hodžinice. Nije bilo određeno vrijeme nastave, a za teorijsku podlogu muallimi su koristili osnovne izvore islama, Kur'an i hadis, a potom djelo Abu-Hamida Al-Gazalija „O dječaće“²⁴⁸. Medrese se nisu podizale u 15. stoljeću, ali je važno naglasiti da su postojale kao dio sistema obrazovanja i kao nastavak mekteba i osnovnih obrazovnih institucija.²⁴⁹

Opismenjavanje stanovništva u skladu sa osmansko-islamskom tradicijom, stanovništvo je mijenjalo predstave o svijetu, životu i smrti. Promjena religije utjecala je na promjenu kulture i načina života, pa su se mijenjali pogledi na život i smrt, samim tim na pogrebnu kulturu i obrede. Kroz svakodnevni život to je utjecalo na pojedine aspekte kulture kao što je umjetnost i književnost, a sve je to utjecalo na nastajanje i razvoj islamske kulture posebne za bosanskohercegovačko tlo u odnosu na ostale islamske zemlje.²⁵⁰

4.3. Književnost

Književnost u Bosni je postojala kao poseban oblik islamske kulture, koja je proizašla zbog želje ljudi da se upotpune duhovne potrebe, a koji su u svoj literarni izraz uključili tokove kulture koju su prihvatili. Postojala su tri razvojna pravca u muslimanskoj pisanoj književnosti i jezičkoj tradiciji u BiH za vrijeme Osmanlija, a to su pisana aktivnost na narodnom ili bosanskom jeziku i bosančici, odnosno begovskom pismu ili begovici, zatim književnost na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, te alhamijado književnost. Dolaskom nove kulture, prekida se kontinuitet razvoja književnog rada na narodnom jeziku, pa se svodi na usmenu tradiciju izraženu kroz epske, većinom junačke pjesme, za koje se pouzdano zna da su bile prisutne i 1530. godine, ali to ne potvrđuje da ih nije bilo i do 500 godina ranije, nego samo da

²⁴⁸ U prvom periodu 16. stoljeća, u mektebima koristilo se djelo „Munijetu-l-musalli ve gunjatu-l-mubtadi“ što znači „Želja klanjača i potrebe početnika“, bio da je riječ o originalnom djelu Sadiduddina el-Kašgarija ili komentaru Ibrahima Halebija koji je poznat kao Halebi kebir i Halebi sagir, odnosno Veliki i Mali komentar. Ponekad se ovaj udžbenik zamjenjivao „Ilmihalom“, udžbenikom vjeronauke koji sadrži osnovne propise iz dogmatike i obredoslovlja. Najpoznatiji udžbenik ove vrste bio je „Mizrakli ilmihal“ na turskom jeziku, a kasnije u 16. stoljeću koristi se „Bergivijina Risala“, koja je poznata kao „Vasijjetnama“ ili „Testament“, a koju je napisao poznati teolog Muhamed ibn Pir Ali iz Birge u Maloj Aziji na turskom jeziku, a sadrži osnovne elemente iz dogmatike i obredoslovlja. (Kasumović, 1966, 88).

²⁴⁹ Kasumović, 1999, 33-35, 55-56, 66, 86-94, 152-158, 186-187; Zlatar, 1966, 186; Ćurić, 1983, 34.

²⁵⁰ Isto; <https://islamskazajednica.ba/images/stories/GLASNIK/3-4-2009/ObrazovniSistem.pdf>, https://www.academia.edu/35022031/Uloga_mekteba_u_obrazovanju_Bo%C5%A1njaka, datum posjete: 10.10.2019. godine.

su 100% prisutne te godine. Tu su i lirske pjesme ili sevdalinka i balade. Usmena tradicija je i narodnu muziku, narodne priče, te narodnu dramsku umjetnost.²⁵¹

Od 15. stoljeća počinju se pisati prve pjesme i književa i naučna djela na orijentalnim jezicima. Arapski jezik je bio jezik nauke, prava i teologije, turski i perzijski jezik bili su jezici administracije i profane književnosti, tačnije poezije, pa će se zbog toga najviše djela i napisati na ova dva jezika. Perzijski jezik je ostao ograničen, većinom na sufijске krugove, opet jako oskudno, što će utjecati na književnost na turskom jeziku koji će istupiti u prvi plan. Na turskom jeziku se pisala književnost, a najveći dio te književnosti spada u divansku književnost, koja i prikazuje islamsku kulturu. To je književnost koja je nastala kao posljedica bogatog i raskošnog života na dvorovima sultana iz najsnažnijeg perioda Carstva, sažimanjem turske narodne književnosti, islamske kulture i klasične perzijske književnosti. To nije društvena književnost, jer odražava individualitet i osjećanja samog pjesnika. To je pjesništvo visokog ranga. Što se poezije tiče, pisale su se gazele, kaside, rubaije, terkibi-bendovi, nazmovi, nazire, šehrengize.²⁵²

Oni koji su bili značajni u drugoj polovini 15. stoljeća su derviš Jakub-paša Bošnjak, Muhamed Čengić koji je umro 1549/50. godine, te Ali-beg Hercegović, zvani pjesničkim imenom Širi što znači Lavlji, koji je umro polovinom 15. stoljeća. Bio je sin vojskovođe i pjesnika Ahmed-paše Hercegovića (1456–1517), iz porodice Stjepana Kosače. Njegovo ime predstavlja poetsku simbiozu dvije tradicije. Ime Ali znači kao kod četvrtog halife Alije, te pjesničko ime Širi ili Lavlji koji istovremeno aludira i na Aliju, ali i vjerovatno na potomka Lava sa porodičnog grba dinastije Kosača iz koje Ali-beg vodi porijeklo preko svog oca Ahmed-paše Hercegovića, sina hercega Stjepana Kosače. To poetsko-simbolički ujedinjuje duhovnu i vitešku tradiciju bosanskog srednjovjekovlja i duhovnu tradiciju islama. Oni su jedni od utemeljitelja islamske poezije na orijentalnim jezicima krajem 15. i početkom 16. stoljeća.²⁵³

O Jakub-paši Bošnjaku je puno pisano, posebno o njegovoj pobjedi na Krbavskom polju 1493. godine. Osmanski izvori ga ocijenjuju na jedan način, a zapadni na drugi. U usmenoj tradiciji sačuvane su predaje o njegovom epskom karakteru. On je na osmanski dvor došao u vrijeme sultana Fatiha, a odgajan je na dvoru i od tada pa do Krbavske bitke prošao je burnu i vojničku uspješnu karijeru puno uspona i padova. Prvo je bio savjetnik princu, a onda sultanu Bajazidu II (1481–1512). Brzo je postao kapu-aga ili maršal dvora kod princa Bajazida. Kada je princ postao sultan, imenovao ga je za miralema, a onda ga poslao kao lalu ili učitelja za sina

²⁵¹ Šabanović, 1991, 17, 26; Isaković, 2002, 113; Balić, 1973, 37-43.

²⁵² Bašagić, 1900, 189; Šabanović, 14, 15; Nametak, 1989, 7-21, 24-36, 27-79, 80-81; Nametak, 1997, 7-13; Handžić, 1-12, god. 1933; Bašagić, 1931, 17; Pečevića Alajbegović, knj. I, 2000, 5-14; Nametak, 1981, 7-10.

²⁵³ Kadrić, 2012, 7.

Ahmeda. Početkom 1485. imenovan je za rumelijskog beglerbega. Osim sa pobjedom na Krbavskom polju, proslavio se i po uspjesima u mletačko-osmanskim ratovima, osvojivši Levant. Ostavio je traga i na književnost, poeziju na osmanskome jeziku.²⁵⁴ Bio je utemeljitelj islamske dvorske epike u 15. stoljeću. Na osnovu njegove kaside *fahriyye* ili samopohvalne kaside, spjevane povodom njegove pobjede na Krbavskom polju, može se reći o početku pisanja rodoljubive dvorske islamske poezije u Bosni 1493., a on se može smatrati jednim od utemeljitelja takve vrste poezije u pisanoj književnoj tradiciji na osmanskome jeziku. Tu kasidu piše kao neku vrstu pisma sultanu Bajazidu II. Obzirom da je on sam piše i da je bio glavni zapovjednik osmanske vojske na Krbavi, njegova kasida ima status važnog izvora za proučavanje njegove biografije.²⁵⁵ Bio je veliki dobrotvor, odnosno vakif, koji je 1491. podigao skroman mesdžid sa malim prihodima, u Sarajevu sa lijeve strane Miljacke, iznad Alifakovca, a prema Bistriku. Pojedini autori Jakub-pašu zovu Derviš svrstavajući ga u određeni derviški red, dok drugi misle da se radi o poetskom načinu izražavanja skromnosti. Oko mesdžida formirana je Jakub-pašina mahala, koja se spominje u izvorima 1516. godine. Mahala je imala 31 domaćinstvo, 32 neoženjena i kuće udovica. Svi naredni vakufi su bili bili kao vrsta sekundarnog vakufa koji su poboljšavali funkciju osnovnog vakufa, Jakub-paše Bošnjaka.²⁵⁶

Njegovi vojni uspjesi su važni, kao odbrana Sarajeva. Kroz borbu kod Jajca ponovo je osvojen Vinac, ali je u borbama 1491. ubijen veliki dio vojske, među njima iste godine i poznati Alija Đerzelez, kojeg osmanske hronike zovu vitezom Bosne. U prodorima osmanske vojske ginulo je dosta vojnika, pa su sljedeći upadi bili jači i dvosmjerni prema ugarskoj i osmanskoj teritoriji. Upad Jakub-paše 1493. je dobro pripremljen, a u Varešu iskovano oružje sa oklopima kao kod srednjovjekovnih ratnika u Bosni. U maju te godine je počeo napad na Jajce gdje se sklanjala ugarska vojska i bila opasnost jer je izlazila iz utvrde i pustošila krajeve u srednjoj Bosni u periodima kad su slabije čuvani. Tu se radilo o odbrani Sarajeva, a prodori su izravno ugrožavali samo Sarajevo. Jakub-paša je slijedio bana Emerika Derenčina koji se sklonio u utvrdu. Da ne bi gubio vojnike u dugoj opsadi Jajca, nastavio je prodor prema ugarskim teritorijama na sjeveru. Ban je organizovao zasjede pri povratku Jakub-pašine vojske iz Štajerske, u Zagorju gdje su proveli 15 dana, koja je htjela izbjeći sukobe i ulazeći u dio Bosne koji su kontrolisali. Jakub-paša je pokušao pregovarati sa banom o prelasku u Bosnu dajući veliki otkup za prolaz iscrpljene vojske, ali ban je htio sav osvojeni plijen Jakub-pašinih

²⁵⁴ Bašagić, 1900; Šišić, 1893; Gavran, 1994, 75-79; Joksimović, 1972, 699-700; Klaić, 1903, 248-251; Spaho, 1931, 1-2, 11; Šabanović, 1973; Kadrić, 2012, 67, 76; Kadrić, 2008, 212-215.

²⁵⁵ Kadrić, 2012, 43; Kadrić, 2008, 215, 218-220; 226-229.

²⁵⁶ Kadrić, 2008, 230-231; Čar-Drnda, 2002/2003, 267-294.

vojnika, ne nudeći potpunu garanciju za živote osmanskih vojnika. Ban sa zapovjednicima je presijekao put na Krbavskom polju i dolazi do bitke 09.09.1493., kada Jakub-paša pobjeđuje protiv ugarske vojske gdje su učestvovala brojne jedinice sastavljene i od lokalnih vojnika. Jakub-pašina vojska se podijelila u prvi dio koji je predvodio Ismail-beg, drugi Mehmed-beg, treći Jakub-paša. Izvukli su mudrom taktikom vojsku bana na sredinu polja i napali iz tri pravca, koji su bili neočekivani, iznenadivši tako ugarsku vojsku.²⁵⁷

Neprijatelj je na Krbavi pretrpio ogromne gubitke, a položaj Ugarske je oslabio na tom području da je trebalo skoro 100 godina da se popravi. U različitim izvorima se spominje između 5000 i 10000 Ugara i Hrvata koji su poginuli na Krbavi. Hadidi daje opis Krbavske bitke, ne iznoseći posebne podatke koji se odnose na tu bitku, nego općenito, skoro stereotipni opis borbe kakav je čest u narativnim historijskim mesnevijama na osmanskom jeziku. Njegova recepcija bitke je samo jedna od slavni bitaka kojom se učvršćuju granice Carstva na zapadu, sa Sarajevom, kao mjestom koje konačno postaje mirno i oslobođeno od upada i pljačkanja ugarske vojske, personificiranog u liku bana. Za njega je to bila bitka za sigurnost Bosne, bitka između Ugarske i Carstva.²⁵⁸ Ban Derendžin nakon Krbavske bitke 1493. više nije pustošio Bosnu, dok su krajevi sjeverno od Save postali objektom daljih osvajanja.²⁵⁹

Osmanske i zapadne hronike opisuju upade i Jakub-paše i bana. Lokalna historiografija često ima jednostrane stereotipne interpretacije. Pojedini kažu da je Jakub-paša bio surov jer je bio derviš, kao stereotipni srednjovjekovni neprijateljski diskurs u opisu figure protivnika, dok ga drugi veličaju kao velikog dobrotvora i čovjeka koji je cijenio nauku i kulturu i utjecao na širenje religije sagradivši džamiju u Solunu i mesdžid-džamiju u Sarajevu gdje su se Sarajlije krajem 15. stoljeća mogle opismenjivati i uključivati vjeru. Bez obzira na stereotipe, činjenica je da ni Osmanskom carstvu nije bilo stalo do mirne Bosne zbog Bosne, a ni Ugarskoj do mirne Dalmacije, Like i Posavine zbog mira i napretka tih krajeva, nego do njih samih, do većeg teritorija i materijalne koristi vladarskih kuća i državnog aparata.²⁶⁰

Osim spomenutih pjesnika i pisanih djela, važno je još i izvođenje mevluda, odnosno veličanje rođenja Poslanika Muhammeda a.s., koji općenito ima dugu tradiciju. Najčešće se spominje u vakufnamama bosanskih vakifa iz 16. stoljeća, Gazi Husrev-bega, Ferhad-paše, Karadžoz-bega, ali najčešće izvođeni mevlud je od 1463. godine „Vesiletu-n-Necat“ na turskom

²⁵⁷ Mijatović, 2005; Kadrić, 2008, 218-220, 224-225.

²⁵⁸ Zbog ovih zasluga koje je imao Jakub-paša, sultan Bajazid II ga je postavio za kubbe-vezira 1497. godine. Godine 1499. Jakub-paša učestvuje u vojnom pohodu na Levantu, a 1500. bio je zapovjednik svih osmanskih vojnih jedinica u pohodu protiv mletačkih utvrda Modoni i Koroni u Moreji. Dok je boravio u Solunu od 1501. do 1502. sagradio je jednu džamiju. Tu je i umro. (Kadrić, 2008, 224-225).

²⁵⁹ Kadrić, 2008, 224-225.

²⁶⁰ Isto.

jeziku od Bursali Sulejman Čelebija iz 1409. godine.²⁶¹ U 15. stoljeću započinje novi, drugačiji, ali ujedno i prilagođeniji način pristupa književnosti, dok u 16. stoljeću doživljava procvat.²⁶²

Osmanska književnost predstavlja jedan važan segment i tekovinu osmanske civilizacije. Islam kao religija je imao veliki utjecaj na narod u Bosni, a samim tim na ulogu u obrazovanju i u nastajanju mnogih djela koja su nosioci islamske kulture u Bosni. Period druge polovice 15. stoljeća obilježila su nekolicina autora koja prije svega bili drugačijeg opredjeljenja u odnosu na književnost, pa su njihova djela drugačije tematike, ali opet potpadaju pod kategoriju književnosti ovog ranog osmanskog perioda. Shodno tome, kroz ta djela prožeta je i osmanska filozofska misao koja je specifična ako se posmatra u kontekstu Osmanskog carstva. Ta misao je nastavak na islamsku misao koja se javila još mnogo prije Osmanlija, pa iako nastoji u Carstvu i u drugim zemljama da objasni temelje islama kao religije, postoji razlika od evropske filozofije kroz drugačiji sistem i vrijednosti koje su zasebne samo za ovo područje. Iako ova misao nije mnogo napredovala kod drugih civilizacija zbog neotvorenosti za prihvatanje elemenata drugih kultura, ipak je ostavila dubok trag na kulturu u Bosni.

4.4. Kultura svakodnevnog života

Oskudica je podataka kada je u pitanju kultura svakodnevnog života u drugoj polovici 15. stoljeća zbog nedostatka izvora, što predstavlja jedan od problema proučavanja ove tematike. Postoji nekolicina autora koji su se bavili ovom problematikom, a od izvora najviše su korišteni ljetopisi. Obzirom da je riječ o ranom periodu osmanske vladavine u Bosni razumljivo je što se konkretno o kulturi ne može puno toga reći. To je period kada se uspostavljala nova vlast i mijenjao vjerski, društveno-ekonomski, privredni i kulturni život stanovništva kroz nove forme i obrasce. Kako je prihvatanje nove religije, pa i kulture, jedan postepen proces, tako kultura svakodnevnog života u ovom periodu tek počinje da poprima svoj novi oblik u odnosu na srednjovjekovni. Jasnija slika kulture svakodnevnog života bit će u kasnijem periodu, a posebno u 16. stoljeću. Shodno tome, još jedan problem proučavanja ove tematike je utvrđivanje stavki koje se tiču islamske kulture donesene posredstvom Osmanlija, u odnosu na stavke koje se tiču srednjovjekovne kulture. U ovom periodu nekoliko značajnih srednjovjekovnih kulturnih karakteristika ostalo je isto ili slično, uz određene modifikacije utjecajem islamske kulture, a pojedine su se odmah u potpunosti promijenile i prihvatile.

²⁶¹ Nametak, XIII/91, 1991, 14-18; Bejtić, VI, 1943, 205-207.

²⁶² Bašagić, 1900, 189; Šabanović, 14, 15; Nametak, 1989, 7-21, 24-36, 27-79, 80-81; Nametak, 1997, 7-13; Handžić, 1-12, god. 1933; Bašagić, 1931, 17; Pečevića Alajbegović, knj. I, 2000, 5-14; Nametak, 1981, 7-10.

Kako je stanovništvo bilo podijeljeno na vladare, vlastelu i narodne mase, dolaskom Osmanlija stanovništvo se počinje dijeliti na muslimane i nemuslimane prema kojima su Osmanlije imali poseban odnos i kroz taj odnos su im davali vjersku slobodu i slobodu življenja u političkom svijetu islama. U svakodnevnicima srednjeg vijeka stanovnici su imali zabave na dvorovima, a narodne mase su bili više radna snaga koja je eventualno učestvovala u tim zabavama, dok u osmansko doba postepeno se ukida takva praksa, gdje se nastavljaju zabave kao u srednjem vijeku, ali uz razna okupljanja stanovnika istih zanimanja. U tom periodu počinju da se javljaju okupljanja vjernika, a prvenstveno derviških redova²⁶³, zbog duhovnog uzdizanja i nekog vida zabave. Teferiči²⁶⁴ se počinju više javljati u smislu zabave, a manje duhovnog uzdizanja i tom prilikom nastaju dvije različite religijske struje ili dvije grupe od kojih su jedni protivnici zabava, a drugi pristalice.²⁶⁵

Osmanlije su došle na prostor BiH zatekavši dosta razvijeno vinogradarstvo i neke grane voćarstva. Carstvo je bilo zainteresovano za unapređenje tih privrednih grana koje je donosilo velike prihode. Vinogradarstvo je posebno u prva dva stoljeća osmanske vlasti predstavljalo dobro razvijenu privrednu granu. Tokom druge polovine 15. stoljeća nije bio krčmi sa alkoholom, jer je prvi spomen krčme u Sarajevu iz godine 1565., gdje su krčmari isključivo nemuslimani. Nova norma u Bosni koja se javila je ustvari zabrana alkohola i svinjetine, koja je u srednjem vijeku bila dozvoljena i rasprostranjena. U sutšini, nekoliko decenija se zabrana održala u praksi²⁶⁶, dok su kasnije nemuslimani mogli slobodno trgovati alkoholom i baviti se istim, a država je nastojala da postavi neka ograničenja toj vrsti trgovine.²⁶⁷

Svakodnevnicima u drugoj polovici 15. stoljeća u Bosni na samom početku dobija drugačiji koncept nego u srednjem vijeku. Pojedine karakteristike kao održavanje zabava i okupljanja su ostale, ali se struktura promijenila. Bili su drugačiji povodi okupljanja, drugačiji

²⁶³ Na tim druženjima jeo se pilav, halva, šerbe. Značaj halve se veže uz neke predaje iz rane islamske historije, a prema jednog od njih Poslanik Muhammed a.s. je prije smrti okupio sebi najbliže osobe i počastio ih halvom. Pretpostavlja se da iz ovih predaja ishodi važnost halve u obredima inicijacije u obrtničko-mistična bratstva, kao i običaj pravljenja halve za duše umrlih. (Vukić-Pajić, 2007, 123-130).

²⁶⁴ Postojali su izleti u prirodi zvani teferiči kušname, tačnije teferiči esnafa, gdje su se promovisali šegrti u kalfi, a kalfi u majstore. Postojali su teferiči bez kušname samo zbog zabave. Dolaskom zbog teferiča, na selima bi pojedinci preuzimali neki posao, poput učitelja u mektebu i tako širili pismenost i osmansko-islamsku tradiciju. Postojala su druženja u dugim zimskim noćima ili sohvet-halve koje označavaju ugodan razgovor, a koji je služio najviše duhovnom uzdizanju, zatim slavlja po fermanu povodom dolaska novog sultana, njegovog rođendana, rođenja prinčeva i princeza, obrezivanja prinčeva i slično tome. Nešto kasnije, posebno u 16. stoljeću ljudi su se okupljali i u kafanama, mejhanama gdje je bilo alkohola, a i gdje nije. (Filan, 2010, 113-138).

²⁶⁵ Vukić-Pajić, 123-130, Filan, 113-138, Mujić, 287-289.

²⁶⁶ Od polovine 16. stoljeća i kod muslimana počinje prodirati alkoholizam, iako je kasnije bilo nekoliko pokušaja suzbijanja istog, ali bezuspješno. Izuzev alkohola, u kafanama se koristila kahva i duhan koja nije postojala u drugoj polovini 15. stoljeća, jer se za nju saznalo tek za vrijeme Selima I, dok je za vrijeme Sulejmana Zakonodavca prodrila u Osmansko carstvo, kada se prva kafana u Carstvu spominje 1554. godine. (Mujić, 1955, 287-289).

²⁶⁷ Vukić-Pajić, 123-130, Filan, 113-138, Mujić, 287-289.

načini slavljenja, drugačiji običaji, na drugačijim mjestima su održavali upravo te zabave. Bez obzira na to što u tom periodu nije bilo određenih elemenata koja su dokinula nekadašnju praksu, poput alkohola, kasnije i narod u Bosni se odaje sličnim ili istim praksama kao nekada ili praksama drugih naroda. Svi elementi su učinili da se kultura zasniva na religiji islam, ali da je okružena islamskim ili drugačijim elementima, koji čine njen novi identitet u Bosni.

4.5. Pravna kultura

Kulturni obrasci i prakse islamskog svijeta prodiru u BiH još prije zvaničnog osvojenja kroz postepen proces uvođenja i prilagođavanja stanovništva. Osmanska upravna praksa ili pravne norme su dio nematerijalne kulture u BiH, ali i kulture islamskog svijeta, obzirom da se zasnivaju, s jedne strane, na Šerijatu i Sunnetu, a s druge strane običajnom pravu. U osnovi islamski pravni sistem je nastao iz islamske vjere koju čine ne samo vjerovanje i izvršavanje dužnosti, nego i sistem koji uređuje sve vidove života, uključujući i pravo. U islamskom pravosuđu prvenstveno je postojao samo šerijatski zakon, iako su se pravili praktični ustupci po mjeri, prema vremenu i prostoru, volji vladara i primjenjivali na zasebnim upravnim sudovima.²⁶⁸ Za razliku od šerijatskih pravnih normi, običajno pravo ne nastaje na vjerskoj osnovi nego kroz sultanske naredbe i kanune.

Osnivanjem Carstva nije započeo novi pravni sistem, nego su naslijedili mnoge elemente i pravnu strukturu koja je ranije funkcionisala u ranijim islamskim zemljama. Pravnu strukturu su kroz šest stoljeća mijenjali u segmentima gdje se osjetila potreba za tim. Pravo koje se nalazi u klasičnim djelima iz područja fikha i koje se razvijalo bez intervencije države je šerijatsko, dok je običajno pravo nastalo sultanovim naredbama ili kanunima i fermanima.²⁶⁹ Osmanlije su vodile računa da se šerijat i kanun ne sukobljavaju jedni protiv drugih, jer donošenje propisa može prouzrokovati poteškoće u svakodnevnom životu ljudi. Propisivanje kanuna je bilo strogo kontrolisano i nije se trebao protiviti šerijatskom pravu i biti proglašen ako je šerijat već sadržavao taj propis. Šejhulislami koji su tumačili šerijatske propise, ponekad su se suprotstavljali kanunima i drugim propisima sultana.²⁷⁰ Običajno pravo se vremenom razvijalo uporedo sa šerijatskim. U historijskim izvorima termin običajno pravo se prvi put spominje za vrijeme sultana Fatiha, iako je postojalo još ranije, pa i u drugim državama. Kada je u pitanju običajno pravo Osmanlije su vodile računa o tradiciji, običajima, postojećim navikama, a shodno tome na osvojenim teritorijama nisu naglo ukidali zatečenu pravnu

²⁶⁸ Aydın, 2004, 515-518.

²⁶⁹ <https://www.britannica.com/topic/kanun>, datum posjete: 23.08.2020. godine.

²⁷⁰ İnan, 2008, 65-75.

strukturu, nego prvenstveno zadržavali postojeće pravo, običaje i tradiciju, a postepeno prilagođavali i vremenom objedinjavali sa osmanskim zakonodavstvom. Međutim, ono što je sve pravne principe pretvaralo u norme koje se moraju primjenjivati na sudovima nije bilo njihovo zasnivanje na tradiciji i običajima nego sultanovoj volji i njegovim fermanima.²⁷¹

Još prije zvaničnog osvojenja Bosne, Osmanlije su donosili određene islamske kulturne obrasce, da bi uspostavljanjem vlasti određenim upravnim normama i odnosom prema nemuslimanima kao tadašnjim bosanskim stanovništvom prodrli u srž taktičnog zadobijanja povjerenja i mijenjanja kulturnih obrazaca. Jedan od prvih dokumenata izdatih od strane Osmanlija na novoosvojenoj bosanskoj teritoriji je ahdnama, što kao postupak svjedoči odnosu vladara prema nemuslimanima. Sultan Fatih je prilikom osvajanja srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva uručio ahdnamu fra Anđelu Zvizdoviću na Milodražu kod Kiseljaka, gdje se danas nalazi dzamija sultan Mehmed Fatih. Datacija i lokacija su nastale na osnovu samostanskih zapisa i tradicije o padu Bosne i o susretu fra Anđela sa Mehmedom II na Milodražu. Za mjesto nastanka pretpostavlja se da bi to mogao biti Dubrovnik ili Venecija. Pretpostavlja se da je ahdnama nastala krajem 16. i početkom 17. stoljeća, dakle tačan datum njenog izdavanja nije poznat jer je ona sačuvana falsifikat, ali sa realnim historijskim sadržajem. Falsifikat je sastavljen od teksta ili odredbi autentičnog dokumenta, odnosno fermana Bajazita II iz 1483. godine. Dakle, u današnjem obliku nije autentična, ali tekst privilegija jeste. Postoji razlika između prvobitne ahdname Mehmeda II iz 1463. i sadašnje ahdname sa njenim brojnim prepisima. Ahdnama Mehmeda II, izdata bosanskim franjevcima odmah nakon osvajanja Bosne 1463. je rano nestala. Tekst fermana poslužio je kao osnova za izradu sadašnje ahdname, a kao uzor za izradu fojničke ahdname poslužile su ahdname iz 16. stoljeća.²⁷²

Ukoliko se ahdnama prevede sa arapskog i perzijskog jezika znači dokument o zaštiti odnosno svečano obećanje zaštite i sigurnosti. Inače, ahdname su u historiji Osmanskog carstva legalizirale boravak i djelatnost pojedinih nemuslimanskih manjina, pa postoje one koje su se izdavale stanovnicima nekih gradova, jevrejskih zajednica i katoličkih trgovaca. Fojničkom ahdnamom sultan je potvrdio da su nemuslimani kao vjerska manjina, zaštićeni. Franjevcima je ahdnama značila slobodu vjere, obzirom da su mnogi već bježali u susjedne zemlje bojeći se za svoj život, vjeru i slobodu. Njena suština su ustvari islamski principi po kojima je Carstvo rukovalo, gdje mora biti sloboda vjere i gdje se zabranjuje prisila u vjerovanju. Samim tim, od prvih generacija muslimana uspostavljena je vladavina prava i zaštita manjinskim vjerskim

²⁷¹ Aydm, 2004, 515-518; Koç, 2005, 75-121.

²⁷² Boškov, 1979, 87-104.

zajednicama, tačnije zimmije. Zimmije su bili šticienici, prema plaćanju poreza džizje²⁷³ što predstavlja šerijatski porez²⁷⁴ koji daju odrasli nemuslimani kao znak pokornosti i lojalnosti, te sticanjem slobode vjeroispovijesti i svih građanskih prava kao i muslimana. U prvim stoljećima broj poreza bio je manji, dok se kasnije znatno umnožio.²⁷⁵

Za utvrđivanje džizje i njenog iznosa u 15., pa i 16. stoljeću postoje podaci u kanunamama. Džizja je bila jedan od glavnih državnih prihoda koji je trošen uglavnom u vojne svrhe. Onaj ko je daje dobiva pravo na zaštitu i sigurnost života i imetka, ali se porez nije uzimao od nemuslimana koji su služili vojsci. Zbog toga su nemuslimani šticienici, odnosno zimmije. Cilj razreda džizje jasan je od prvog uspostavljanja islamske vladavine²⁷⁶. Džizja se uzimala i od kršćana i Jevreja, a različita su islamska tumačenja četiri pravne škole za davanje džizje. Na primjer šafijska škola smatra da ne treba uzimati džizju od idolopoklonika, jer ne trebaju uživati zaštitu od islamske države, dok hanefijski mezheb smatraju da ne treba uzimati od svih nemuslimana, pa je tako i bilo u Carstvu. Od žena, maloljetne djece, bolesnih, slabovidnih, iznemoglih, staraca, robova i zarobljenika se nije uzimala džizja, iako im nije uskraćena zaštita države.²⁷⁷

Odnos muslimana prema nemuslimanima je bio takav da su nemuslimani imali pravo da praktikuju vjeru, ali da priznaju nadmoć muslimana nad njima, odnosno prvenstvo islama. Prilikom osvajanja neke teritorije, muslimani su postavljali i određena ograničenja poput načina odijevanja zimmija, životinja na kojima su jahali, oružja s kojim su se služili. Bogomolje nisu mogle biti više od džamija, nisu se mogle graditi nove bogomolje, nego samo restaurirati stare, kršćani i Jevreji su morali nositi oznake na odjeći, odakle i potječe žuta značka za Jevreje koju je uveo bagdaski halifa u 9. stoljeću, a kasnije prenio na zapadne zemlje koje su to koristile u srednjem vijeku. Plaćali su porez veći nego muslimani što su preuzeto od prijašnjih carstava poput Bizatije i Perzije. Muslimani su se ponekad odnosili i sa omalovažavanjem i riječima koje su se smatrale pogrđnim, pa su kršćane zvali svinjama, a Jevreje majmunima. U odnosu postojao je surgun, kao privremen, sistem prisilnih migracija, odnosno kao kaznena deportacija određenih osoba, te društveno-ekonomska politika koja će utjecati na zajednice. Stalna

²⁷³ Od arapske riječi *gezaun* što znači nagraditi, platiti, dostajati, a može se upotrijebiti i u smislu kazne. (Muftić, Teufik, 2017; Hadžibegić, 1955, 55-97).

²⁷⁴ Osim džizje, postojao je i porez harač, koji je često upotrebljavan umjesto riječi džizja, pa je u literaturi dolazilo do zabune. Harač su davali svi bez obzira na vjeru, jer je to porez na zemlju. Nemuslimani su imali obavezu i jednog i drugog, dok su muslimani imali obavezu plaćanja harača. (Hadžibegić, 1955, 55-97).

²⁷⁵ Hadžibegić, 1955, 55-97.

²⁷⁶ Muslimani su u doba pravednih halifa kada bi se povukli sa nekog područja vraćali nemuslimanima uzetu džizju, jer ih više nisu mogli objektivno zaštititi. (Isto).

²⁷⁷ Hadžibegić, 1955, 55-97; Bejaković, 2016, 32-39; Aganoglu, Yildirim, 2018, 85-97; Džaja, 2012, 3-14; Džaja, 1992, 179-193, 208-209; Nilević, 1990, 98-116, 198-208.

osmanska institucija je i devširma, kao periodična regrutacija neoženjene muške djece koja su uzimana najčešće od kršćanskih seljaka. Surgun i devširma su bili dijelovi osmanske politike koja je prodrla u život zimmijjskih zajednica²⁷⁸ nasilnije od svih ostalih.²⁷⁹ Nemuslimani su posmatrani, na osnovu Kur'ana, kao ehl-i kitab ili sljedbenici Knjige. Odnos je građen i na osnovu kanuna i prema vlastitom nahodanju. Lijepo ophođenje, prema Kur'anu, rezultiralo je uvećanjem teritorija nad kojim će država imati neposrednu kontrolu i učvrstiti vlast, kao dio načina da se stanovništvo pridobije i njihova lojalnost, koji se zove istimalet. U najširem smislu to je vodeća politika, ali ne i jedina, jer su Osmanlije poduzimale mnogo mjera i metoda sa ciljem osvajanja, uspostave i učvršćivanja svoje vlasti na određenom teritoriju.²⁸⁰

Istimalet politika se odnosi na sve sfere društva na koje je osmanska vlast imala određeni utjecaj. To je i cjelokupna strategija i doktrina jedne efikasne državne politike, a ta efikasnost je imala svoja vremenska ograničenja. Osmanska politika, koja je bila zastupljena u okviru političkog konteksta, vojnog sistema, privredne politike, kulture postignuća i vjerskih odnosa, je bila provođena prilikom prvih kontakata Osmanlija na novim područjima, te prilikom osvajanja određenih oblasti kako bi se vlast uspostavila na novoosvojenom prostoru. Istimalet politika svoje korijene ima u prvim državnim organizacijama turskih, ali i drugih naroda na Srednjem istoku prije i poslije dolaska islama, uz nešto drugačiju formu. Kroz tu politiku s ciljem pridobijanja lojalnosti stanovništva, lijep odnos prema nemuslimanima kao sljedbenicima Knjige, Osmanlije su putem izdavanja ahdname, uspjele održati naklonost nemuslimana na novoosvojenim teritorijama. U islamu, a samim tim prvim generacijama muslimana, kroz Šerijat, zahtijeva se miroljubiv dijalog posebno sa sljedbenicima Knjige, gdje se kršćanima i Jevrejima daje poseban status. Izraz koji se koristi za njih razlikuje ih od drugih, poput Arapa idolopokolonika²⁸¹. Tim izrazom priznaje se njihova vjera zasnovana na objavljenim knjigama ili svetim spisima. Na primjer, jedan muškarac može oženiti ženu sljedbenika Knjige²⁸². U Kur'anu se podržava dijalog sa kršćanima i Jevrejima da se pozovu u

²⁷⁸ Sistem po kojem su vođe kršćanskih i jevrejskih zajednica funkcionisale pod osmanskom vlašću zvao se millet. Riječ millet znači vjerska zajednica, a u 19. stoljeću se koristi za naciju. (Braude, Lewis, 2009, 27).

²⁷⁹ Braude, Lewis, 2009, 5-27.

²⁸⁰ Badawi, 2013.

²⁸¹ „Nisu se nevjernici između sljedbenika Knjige i mnogobošci odvojili, sve dok im nije došao dokaz jasni.“ (Kur'an, El-Bejjine, 1).

²⁸² „Od sada vam se dozvoljavaju sva lijepa jela; i dozvoljavaju vam se jela onih kojima je data Knjiga, i vaša jela su njima dozvoljena; i čestite vjernice su vam dozvoljene, i čestite kćeri onih kojima je data Knjiga prije vas, kad im vjenčane darove njihove dadete s namjerom da se njima oženite, a ne da s njima blud činite i da ih za prilježnice uzimate. A onaj ko otpadne od prave vjere-uzalud će mu biti djela njegova i on će, na onome svijetu, nastradati. (Kur'an, Ma'ide, 5); Braude, Lewis, 2009.

pravu vjeru islam, a ako ne pristanu, poziva se da budu svjedoci da su muslimani ovi koji ih pozivaju u islam²⁸³.

Ovim i drugim načelima, muslimani su formirali odnos prema nemuslimanima, a potom kroz državne prakse zasnovane na Šerijatu. Islamske zemlje prije Osmanlija su na isti način funkcionisale prema nemuslimanima, gdje su oni jedinu obavezu imali da plaćaju džizju ili šerijatski porez, kojim dobijaju potpunu slobodu vjeroispovijesti i zaštite, a zbog toga ne mogu ići u vojsku. U ostalom su imali potpunu slobodu. Razlika jedina između muslimana i nemuslimana je u tom porezu i što im religija nije ista. Carstvo preuzima iste principe, koje prenosi u Bosnu, a ove upravne norme su dio jedne cjelokupne islamske kulture.

4.6. Kultura sufizma

Derviški redovi su od samog početka osmanske vlasti u Bosni, imali aktivno učešće u procesu formiranja naselja i širenja islama i islamske kulture. Njihov utjecaj se širio iz zavija ili tekija, koje su postojale u većini gradskih naselja i sela u Bosni. Bili su rašireni redovi ili tarikati mevlevija, nakšibendija, halvetija, kaderija, rifajija, bektašija, hamzevija i drugih, koji su imali određeni utjecaj na religioznu, kao i društvenu i kulturnu atmosferu. Mnogo autora se bavilo ovim pitanjem poput Šaćira Sikirića, kao direktnog potomka šejha Sirije, osnivača nakšibendijske tekije na Oglavku kod Fojnice, pa Gliša Elezović, Muhamed Hadžijahić, Alija Bejtović, Nedim Filipović i drugi. Problematika je razmatrana sa teoretskog i praktičnog gledišta, predstavljajući značenje tasavufa, običaja i ceremonija. Pojedini tasavuf tumače kao ezoteričku doktrinu koja se razvijala kroz sunitski i šiitski islam, kao samosvojnu spiritualnu doktrinu obogaćenu utjecajima kršćanske gnose, helenistički inspirisane islamske filozofije, posebno neoplatonizma, indoiranskih religioznih i filozofskih ideja, a opet imajući šerijatski oslonac.²⁸⁴

²⁸³ Reci: „O sljedbenici Knjige, dođite da se okupimo oko jedne riječi i nama i vama zajedničke: da se nikome osim Allahu ne klanjamo, da nikoga Njemu ravnim ne smatramo i da jedni druge, pored Allaha, bogovima ne držimo!“ Pa ako oni ne pristanu, vi recite: „Budite svjedoci da smo mi muslimani!“ (Kur'an, Ali Imran, 64); Bešlija, 2012, 145-166; Bešlija, 2017; Braude, Lewis, 2009.

²⁸⁴ Čehajić, 1986, 5-7; Elezović, 1926, 95; Hadžijahić, 1955, 325-330; Hadžijahić, 10-11, 1961, 193-203; Bejtović, 1944; Bejtović, 1942; Filipović, 1974, 13-31; Filipović, 1971.

Izraz *tasawwuf*²⁸⁵ je infinitiv pete vrste glagola od arapske²⁸⁶ riječi *suf* što znači vuna, a u značenju biti mistik ili sufija. Tasavuf, islamski misticizam ili sufizam²⁸⁷ je zasebna metodologija odgoja u cilju približavanja i jedinstva sa Bogom. To je zaseban način mišljenja i promovisanje duhovne poruke Poslanika Muhammeda i težnja da proživi sadržaj kur'anske objave. Taj spiritualni islam teži da se suprotstavi doslovnom shvatanju islama.²⁸⁸ Tasavuf se kroz praktični aspekt definiše kao *tariq* ili put ili metoda približavanja Bogu, gdje se kroz obuku prolaze faze ili *maqami* i stječu psihološke situacije ili stanja *ahwal* da se usmjeri duša Bogu, da bi na kraju puta duh sufije sjedinio sa Bogom.²⁸⁹ Iako je Poslanik zabranjivao ekstremizam, preteče se pronalaze među prvim muslimanima. Tada nije bilo razlike između pobožnih muslimana i sufija, osim što su pojedini isticali određene kur'anske ajete, zikr ili dervišku molitvu izjednačavajući je sa namazom.²⁹⁰

Tasavuf pronalazi svoj put posredstvom Osmanlija i u Bosni, kada su derviši imali učešća neposredno prije osvajanja Bosne ili u osvajanjima, a kada su se pojavile zavije ili tekije. Mnogi derviši su poginuli prilikom osvajanja nekih oblasti kao na primjer Ajni i Šemsi-dede u vrijeme osvajanja Bosne 1463., derviš Horosani čiji se grob nalazi na Oglavku itd. Pojava derviških redova i podizanje tekija počinje već u 15. stoljeću, što je pratilo osnivanje drugih islamskih ustanova od kojih se formirala urbana islamska strukturna komponenta. Ovaj stav proizlazi iz činjenice da je sunitski ortodokсни islam, u kojem se ustalila mistička komponenta, izašao kao pobjednik u 15. stoljeću, kada je započeo proces prelaska na islam u Bosni. Većinom su bili zastupljeni ortodokсни derviški redovi, a mnogo manje heterodokсни u Bosni.²⁹¹

Sufije su, osim književnosti, ostavile traga i na umjetnost u drugoj polovici 15. stoljeća. Kako je poezija pisana na bosanskom, turskom i arapskom jeziku, tako je većina poetskih oblika dobila jednostavnu melodiju koja je bila prilagođena za izvođenje u grupnom derviškom

²⁸⁵ Začetnik sufizma se smatra Hasan al-Basri (642–728), a basranskoj školi pripada i prva žena sufija Rabia Adavija koja uvodi pojam „božanske ljubavi“. Klasični izraz sufizam se pronalazi u 10. i 11. stoljeću u djelima sufija al-Muhasirija i al-Gazalija, čije je poznato djelo „Ihya' 'ulum al-din“ gdje je riječ o obredu i praksi pobožnosti. Abdulkadir Gejlani (1077–1166) je autor djela klasičnog sufizma „Sirrul esrar“ ili „Tajna tajni“. Ibn Arabi (1165–1240) zaokružuje cjelokupan sistem sufijske filozofije bogate islamskim naukama i grčkim mislima, a jedno od djela ističe se „Miradž“. Perzijski pjesnik i sufija Dželaludin Rumi Mevlana koji raspravlja o savršenom čovjeku, prirodi realiteta i „kosmičkoj ljubavi“. Jedno od najboljih njegovih djela je „Mesneviya“, gdje na pjesnički način objašnjava cilj svakog sufije. (Talam, 2004, 43-45; Gazali, 1921, 622; Ibn Arabi, 1992, 27).

²⁸⁶ Upotrebljavao se u svom simboličkom značenju kao naziv za pobožne ljude i askete u drugoj polovici 7. i prvoj polovici 8. stoljeća, obzirom da su živjeli skromno i nosili grubu vunenu odjeću. Pojedini tvrde da potječe od grčke riječi *theosophia* ili grčkog termina *philosophia* ili *sophos* što znači mudrac ili *safa*. (Kramers, 1953, 379; Gardet, Anawati, 1961, 13; Filipović, 1973, 345).

²⁸⁷ Sinonimi sufizma su izrazi *zuhd* ili *askeza* i *faqr* ili siromaštvo i ovisnost o Bogu. (Talam, 2004, 43).

²⁸⁸ Kramers, 1953, 379; Gardet, Anawati, 1961, 13-14; Filipović, 1973, 345; Trimmingham, 1971, 1.

²⁸⁹ Trimmingham, 1971, 1-2.

²⁹⁰ Čehajić, 1986, 7-20; Gardet, Anawati, 1961, 23-24.

²⁹¹ Čehajić, 1986, 21-22; Elezović, 1940, 13; Filipović, 1970, 150, 164.

obredu. Učenjem melopoetskih oblika i ritmičkim pokretima u zikru mistično se dočarava kretanje svega postojećeg oko Boga. Od oblika najčešće su se učile ilahije i salavati, a potom kaside, munadžati, mevludi itd.²⁹²

Ilahija, koja je dobila naziv od arapske riječi *Ilah* što znači Bog, nastala je na pjesničkim osnovama kaside. Počela se razvijati zahvaljujući tarikatima, a širile su se usmenim putem ili prepisivanjem alhamijado pismom. Melodija i način izvođenja zavisila je od interpretatora koji je mogao biti iz različitih sredina, ali tekst se nikada nije podređivao ambicijama vlastitog muzičkog izražavanja. Iako su se melodije temeljile na lokalnoj muzičkoj praksi, elementi su se preuzimali iz turske tradicionalne muzike.²⁹³ Instrumenti koje su Osmanlije donijele u Bosni, koriste se u pratnji ilahija su membranofoni poput *daira* koji je sličan *defu* i *tarabuka* istočnjačkog porijekla kao vrste bubnja. *Salavat* podrazumijeva blagoslov koji se uči kada se spomene Poslanikovo ime, koji se razlikuju sadržajno i melodijski zavisno od toga za koje se prilike uče. Najkraći i melodijski najjednostavniji *salavat* je *Allahumme salli ala sejjidina Muhammed*, kojeg derviši svakodnevno uče, prilikom *tevhida*, a često i u toku *zikra*. Postoje i svečani ili mevludski *salavati* koji se uče uoči posebnih večeri prije *ezana*, koji poziva na *jacijski* namaz. *Ezan* je također melopoetski oblik sa nepromjenljivim tekstom od njegovog nastanka pa do danas, a samim tim i u drugoj polovici 15. stoljeća se isto izvodio i u tekijama i prvim džamijama. *Kaside* su opjevana poezija koja prije svega veliča Poslanika, a može i dobre ljude, heroje, ratnike, dobre situacije, dok je *munadžat* razgovor, pjevanim glasom, sa Bogom. *Mevlud* je poezija kojom se veliča rođenje Poslanika, što općenito ima dugu tradiciju, a u Bosni je započeo svoju praksu u drugoj polovici 15. stoljeća, kroz najčešće izvođeni mevlud od 1463. godine „*Vesiletu-n-Necat*“ na turskom jeziku od Bursali Sulejman Čelebija iz 1409. godine.²⁹⁴

Svi melopoetski oblici se izvode po mekamu ili *maqamu*, koji se kao tonska skala ili ljestvica važna za oblikovanje napjeva, susreće i u svjetovnoj i duhovnoj muzici kod raznih naroda. *Mekam* je posebno važan u islamskoj kulturi, a razlikuje se arapski, perzijski, turski i bosanski mekam. U Bosni se mekam, kojeg su prenosili derviši u tekijama, najviše veže za duhovnu muziku i predstavlja način izvođenja pjevanog dijela obreda. U drugoj polovici 15. stoljeća, doneseni su arapski i turski mekam, koji su se asimilirali na novo područje formirajući autohtoni bosanski mekam karakterističan samo za bosanski narod, ali sa osnovama arapskog i turskog. To što se razlikuju je razumljivo, jer sam obred nije fiksiran, a pjevni dio nije ni

²⁹² Talam, 2004, 45-47; Talam, Karača-Beljak, 2009, 117-125; Rihtman, 1982, 10-21.

²⁹³ Baralić, 1997, 111.

²⁹⁴ Talam, 2003, 47-52; Talam, Karača-Beljak, 2009, 117-125; Baralić, 45-50; Al-Faruqi, 1978, 17-27; Nametak, XIII/91, 1991, 14-18; Bejtić, VI, 1943, 205-207.

zapisan, pa se on mijenjao zavisno od sposobnosti ljudi koji su ga prenosili. Još jedan razlog razlikovanja je taj što je bosanski mekam naišao na drugačije muzičke tradicije u srednjovjekovnoj Bosni, koje su postojale u selu i gradskim naseljima. Kako se islam brže širio u gradskim naseljima, tako je gradska sredina bila sposobnija da prihvati doneseno obredno pjevanje, dok je selo sa svojom specifičnom uzičkom tradicijom teško prihvatilo bez znatnijih promjena. Rezultat upravo tih promjena, odnosno prilagođavanja obrednog pjevanja seoskim tradicionalnim oblicima je bosanski mekam. Zvučanje bosanskog mekama u odnosu na arapski i turski zavisi od ritma i akcenata u riječima, obzirom na različitost jezika i različito izgovaranje arapske riječi od strane bosanskog čovjeka. Osim toga, jednostavnije je melodijske linije i znatno je siromašniji u odnosu na doneseno obredno pjevanje.²⁹⁵

Bez obzira na to, izuzetno je važan jer je nastao na bosanskohercegovačkom tlu i predstavlja stvaran doprinos bosanske muzičke tradicije na području duhovne muzike, kojeg su donijeli derviši prenoseći usmenim putem u tekijama kroz različite melopoetske oblike. Ilahije, salavati, mevludi, kaside, munadžati, ezan i drugi, su oblici koji u svojoj strukturi sadrže bosanski mekam, približavajući zvučanje arapskom ili turskom, zavisno od izvođača, odnosno učača. Duhovna muzika²⁹⁶ je dala svoj doprinos u umjetnosti, dok je književnost učinila da poezija i etička i didaktička djela, budu osnova za dalji duhovni razvoj svakog pojedinca, na čemu se i zasnivala u određenim melopoetskim oblicima. Druga polovica 15. stoljeća je važna za razvoj kulture sufizma, obzirom da su upravo derviši bili ti koji su u prvom osmanskom

²⁹⁵ Spaić, 1997, 37-43; Erlanger, 1930, 274, 394; Carmi-Cohen, 1964, 102-106; Nilević, 1998, 33-37; Hadžisalihović, 1991.

²⁹⁶ Muziku kao izražajno sredstvo, koristili su vladajući slojevih svih vremena, pa i u srednjovjekovnoj Bosni, ali i dolaskom Osmanlija na bosansko tlo. To je bilo podsticajno sredstvo vlastite ideologije. Vjerovatno zbog toga muziku je moguće pronaći u službi svih religija kao važan faktor obreda, gdje je muzika detaljno predviđena i fiksirana. (Spaić, 1997, 97-101) Iako je praktično postojala u društvu i kulturi svih naroda, pa i islamskoj kulturi, posebno u predislamsko doba, islam kao religija to različito tumači, shodno različitim interpretatorima religije kroz historiju. Interpretatori smatraju da se u Kur'anu muzika spominje kroz ajet „Ima ljudi koji kupuju priče za razonodu da bi, ne znajući koliki je to grijeh, s Allahova puta odvodili, i da bi ga predmetom za ismijavanje uzimali. Njih čeka sramna kazna“ (Kur'an, Lukman, 6), te da je zbog toga ajeta muzika bez obzira da li muški ili ženski glas, a pogotovo muzički instrument, strogo zabranjena. Određeni interpretatori religije pozivaju se i na taj ajet, a i na hadise, kojima tvrde da je muzika dozvoljena zavisno od toga ko je izvodi, a samim tim i pred kim, gdje i kada se izvodi, te koji se instrumenti koriste, jer pojedine klasifikuju kao zabranjene, a pojedine kao dozvoljene, uz različita objašnjenja. Treća grupa interpretatora dozvoljava svaki vid muzike, smatrajući da ona oplemenjuje ljudsku dušu. Razlog podjeljenosti je možda u nedovoljno kritičkom pristupu, obzirom da jedni strogo zabranjuju, zanemarujući stavke koje to dozvoljavaju, dok drugi dozvoljavaju sve, zanemarujući šta određeni vid muzike nosi sa sobom. Zanimljivo je to što su mnogi evropski istraživači ne pozivajući se na islam, također tumačili muziku spominjući njenu štetnost i dobru stranu, navodeći štetan utjecaj modusa ili evropskih crkvenih skala na karakter muškaraca i žena, njihove osobine i ponašanje. Platon je rekao: „Što je u u državi bolja muzika, bolja će biti država“. (Stamatović, 2016, 203-219) Shodno svemu tome, mogu se uvezati stavki svih interpretatora, da različita vrsta muzike, različiti izvođači, na različitim mjestima, različiti instrumenti koji se koriste, različito utječu na pojedinca i društvo, a samim tim formiraju kulturu, koja zavisno koje religije je izvođač ili kojoj religiji pripada vrsta muzike, postaje islamska kultura, odnosno kultura sufizma, ili kršćanska ili kultura Jevreja i drugih.

periodu u Bosni približavali novu religiju stanovništvu, utjecali na urbani razvoj gradova, a samim tim i na razvoj islamske kulture dajući veliki doprinos književnosti i umjetnosti.

4.7. Islamske predstave o životu, svijetu i religijske prakse

Islamska civilizacija, odnosno kultura, posebno je bila zanimljiva u Bosni jer je donosila jedan drugačiji životni standard, koji je sa sobom donio urbani razvoj gradova i nove kulturne obrasce, počevši od kulture stanovanja do oprema stanova, nošnje i drugačije kulture prehrane. Civilizacija je prilagođena potrebama čovjeka, počevši od arhitekture, pa do uživanja kafe, duhana i kozmetike. Tako su se razvijala estetska osjećanja i lagodnost, posebno u pozitivnom odnosu prema prirodi, kao što je njegovanje cvijeća, zelenila, kult vode kroz gradnju i korištenje česmi i šadrvana. Budila se fantazija kroz pričanje priča i legendi. Nosioci ovakve kulture bili su ili Turci ili bosanski muslimani, iz čijih se redova regrutirao vladajući sloj ili gospoda. Postojao je viši i niži sloj i shodno tome se i razlikovao po nošnji i enterijeru kuća. Jevreji i kršćani su se morali drugačije oblačiti kako se ne bi izjednačavali sa muslimanima. Tu je i upotreba turcizama koji su najčešće indikatori i o islamskom porijeklu stvari i pojmova na koje se turcizmi odnose.²⁹⁷ Snažni islamski utjecaj pokazao se i na crkvenom graditeljstvu, namještaju, predmetima, ukrašavanju, a pojedini su preuzeli i izvjesnu čisto islamsku vjersku terminologiju za neke svoje vjerske pojmove.²⁹⁸

Islamska kultura se širila putem obrazovnih institucija, tačnije škola nižeg ranga ili mekteba i škola višeg ranga ili medresa, među kojima su se mogle uvrstiti i specijalizovane vjerske škole, ali malobrojnije kao što su škole za izobrazbu derviša ili hanikahi, škole zvane *dar-ul-hadis*, gdje se proučavala vjerska tradicija i *dar-ul-kura*, škole za izobrazbu u pravilnom čitanju Kur'ana. Nijedna stara civilizacija i kultura, kao islamska, nije intenzivno razvijala izvanškolske obrazovne forme i andragogiju. Islamska prosvjeta se širila putem vazova ili propovijedi i dersova ili predavanja u džamijama i tekijama, putem derviških sohbata ili dijaloga, kružoka i klubova za proučavanje pojedinih klasičnih djela, putem doškolovanja odraslih tzv. mazija. To su bile metode islamske vjerske i civilizacijske indoktrinacije. Musliman je bio duboko prožet islamskom civilizacijom, bez obzira na etničko porijeklo. Tako su i bosanski muslimani odigrali posebnu ulogu u popularizaciji islamske kulture.²⁹⁹

Iako su muslimani prožeti islamskom civilizacijom, ipak religija, pa i kultura sadrži mnogo sinkretističkih karakteristika. Iako su u islam kakav su Osmanlije zvanično donijele,

²⁹⁷ Škaljić, 1966.

²⁹⁸ Hadžijahić, Traljić, Šukrić, 1977, 59.

²⁹⁹ Isto.

bosanski čovjek unio dosta elemenata ranijih svojih vjerovanja i obreda, katoličke, pravoslavne, a ponajviše religije tzv. Crkve bosanske, opet se može konstatovati da je islam više sunijski i ortodoksni.³⁰⁰ Zatečeni kultovi često su jednostavno supstituirali novim kultovima. Paganske svetkovine i dalje su nastavile da se održavaju, zadobivši kršćanske sadržaje. To je u kršćanstvu lakše realizirati nego u islamu, obzirom na sunčev kalendar, po kome se svetkovalo i u predkršćansko i kršćansko doba, dok islam ima mjesečev kalendar. Zatečene svetkovine po sunčevom kalendaru nisu se mogle sinhronizirati sa mjesečevim kalendarom. Zbog toga je u prvo doba islama dolazilo do supstitucije predislamskih svetkovina sa islamskim blagdanima.³⁰¹

Shodno tome, Božić, Uskrs, krsna slava zamijenjeni su sa dva Bajrama i svečanošću ukuhavanja bestilja, odnosno pekmeza od šljiva. U kršćanstvu su se šarala jaja, a muslimani su umjesto toga šarali svijeeće. Još jedan primjer supstitucije, odnosno simbioze, je prinošenje žrtve ili kurbana sa slavenskim kultom lipa i običajem prinošenja žrtava svetim drvetima. Još jedan primjer, mogao bi biti način na koji se u znak počasti nose ugledni mrtvaci. Ljudi su posmrtno ostatke stavljali na saone i četvorica ljudi sa podignutim rukama. Na isti način, muslimani nose u tabutu ili mrtvačkom sanduku mrtvaca sa podignutim rukama. U početku su to bili više ugledni ljudi, a poslije svi.³⁰² Značajna su i kod krstjana i muslimana su molitvišta ili dovišta, a jedno od poznatih je Trzan u selu Večićima, Kotor Varoš, gdje su muslimani kasnije počeli održavati zabave, odnosno teferiče, te mevlude. Krstjani su molili na nekropolama, a muslimani kasnije na muslimanskim grobljima. Uz to su i jedni i drugi imali kišnu molitvu i dovu. Postojala su i molitvišta u pećinama, poput Ajvatovice kod Prusca, gdje je Ajvaz-dedina stijena, koji je tu izgradio vodovod, kada je stijena pukla, a muslimani su počeli dolaziti i moliti na tom mjestu. Nije utvrđeno da li je u srednjovjekovnoj Bosni, na tom mjestu bio bogumilski ili čak Mitrasov kult. Muslimani su dobro poznavali sve katoličke i pravoslavne svetkovine, a pojedine su slavili zajedno sa kršćanima, iako u osnovi ni ti pojedini praznici nisu bili kršćanski. Shodno tome, muslimani su preuzimali pojedina računanja po kršćanskim svetkovinama iz kalendara, jer je teže bilo da se poljski radovi računaju po hidžretskom kalendaru.³⁰³

Iako su običaji u svakodnevnom vjerskom životu ostali isti ili slični, takva simbioza nije učinila da se kroz vjerske institucije propagira sunitski i ortodoksni islam, kojeg je stanovništvo

³⁰⁰ Hörmann, 1888.

³⁰¹ Shodno hadisu kada je Poslanik došao u Medinu uvidjevši da se stanovnici dva dana vesele i igraju, upitao ih je o tim danima, na što su oni odgovorili da ti dani datiraju još iz predislamskog doba. On im je odgovorio: „Bog vam ih je zamijenio dvama boljim danima, dvama bajramima: adha i fitr.“ (Sunen Ebu Davud)

³⁰² Andrić-Matijević, 1969; Hadžijahić, Traljić, Šukrić, 1977, 83-84.

³⁰³ Hadžijahić, Traljić, Šukrić, 1977, 84-89.

prihvatilo. Ljudi su promijenili živote u islamski kontekst, nastojeći sačuvati nekadašnje običaje koji se nisu protivili glavnim islamskim načelima i za koje su imali dozvolu o praktikovanju od strane vrhovne državne i vjerske administracije. Isti ili slični običaji praktikovali su se zbog duševne bliskosti ili praktičnosti u življenju, obzirom na prethodne drugačije religije i kulturu. Sultan je u početku većinom ostavljao prostora stanovništvu da se navikne na novu religiju i kulturu, s tim da se glavna načela moraju poštovati. U propagiranju islama i islamske kulture, osim mekteba kao važnoj obrazovnoj i vjerskoj instituciji u drugoj polovici 15. stoljeća, kasnije i medresa, jednu od najvećih uloga u prvom periodu imale su tekije, odnosno derviški redovi, koji su nastojali predstaviti sunitski islam, ali posebnim pristupom misticizma uspijevali pridobiti stanovništvo u svoje redove. Praznici, odijevanje, ishrana, enterijeri kuća, razmišljanja kod ljudi ušli su pod okvire islama i islamske kulture, pa su načini života dobili drugačiji smisao. Shodno tome, drugačiji su bili i pogledi na smrt, na život poslije smrti, na Boga. Pripadnici Crkve bosanske i katoličke i pravoslavne, su vjerovali u zagrobni život, što se ne razlikuje od muslimana, obzirom da i muslimani vjeruju u život poslije smrti i da se duša samo seli. Zbog toga nije bilo teško prihvatiti takve stavove. Razlike su, opet, u običajima i religijskim praksama i obredima prilikom smrti određene osobe. Određeni običaji kod pripadnika Crkve bosanske i kasnijih muslimana su ostali isti, kao što su molitve na nekropolama i grobljima, a vremenom su muslimani, kasnije određene grupe, organizovali slavlja na takvim mjestima što je dodatno sakrilo trag izvornom običaju i shvatanju. Nekadašnji kršćani su kao pripadnici monoteističke religije, prihvatili su izdvajanje jednog Boga, obzirom da i oni tvrde o takvom postojanju, s tim da su pri tome uklonili izjednačavanje drugih sa Bogom. Prelasci na islam u drugoj polovici 15. stoljeća, učinili su da tadašnji muslimani prateći islamski sistem i koncept življenja objavljen od strane Boga, ostavljajući stare običaje, formiraju jedan novi kulturni krug karakterističan samo za bosanskohercegovačko područje.

ZAKLJUČAK

Nakon provedenog istraživanja, u ovom radu došlo se do zaključka da je islamsku kulturu potrebno posmatrati kao fenomen u čijem se središtu nalazila islamska religija, ali koja je sadržavala i mnoge kulturne elemente i prakse koji nisu imali vjerski karakter. Došlo se i do zaključka da je prodiranje islamske kulture na području Bosne predstavljalo historijski proces, a ne pojavu koja se odigrala u jednom trenutku, niti u nekom kraćem vremenskom periodu. U drugoj polovini 15. stoljeća desile su se značajne faze tog procesa kojima je Bosna uvedena u krug islamske civilizacije, što je utjecalo na identitet i život dijela stanovništva, te je dovelo i do postepenog mijenjanja vizuelnog identiteta zemlje. Širenjem islamske kulture Bosna je postala prostorom koji je u kulturnom smislu povezivao s islamskim svijetom, kako u materijalnom, tako i u nematerijalnom pogledu. No, ona je, također, imala i svoju posebnost u odnosu na taj islamski svijet, što ćemo ovdje označiti kao lokalni kolorit.

Uočavajući kulturnu promjenu koja se desila u Bosni s dolaskom Osmanlija, nametnula se potreba da se prikaže stanje materijalne i nematerijalne kulture na području srednjovjekovne Bosne. Osmanlije nisu zatekle kulturno prazan prostor u Bosni, nego niz kulturnih tekovina koje su Bosnu uklapale u kulturne tokove kršćanskog svijeta i evropskog feudalnog društva, uz određene lokalne specifičnosti koje je ovaj prostor imao. Materijalni i duhovni aspekt kulturnih prilika u srednjovjekovnoj Bosni prikazan je kroz dva kulturna izraza, od kojih su kroz prvi predstavljene umjetničke rukotvorine i spomenici, a kroz drugi zabava, muzika, umjetnost i duhovnost. Materijalna kulturna baština je djelimično sačuvana, od kojih su najviše sačuvani vjerski i profani objekti, kao dvorovi, ostaci crkava i utvrde, što predstavljaju nepokretne spomenike, te sepulkralna kultura, u što spadaju stećci kao nadgrobni spomenici.

Od vjerskih objekata sačuvani su franjevački samostani i crkve ukrašavane raznim freskama koje su franjevci podizali u Sutjesci, Milima, Srebrenici, Kreševu, Olovu, Jajcu, Bobovcu, od kojih postoji 5 ostataka crkava, 1 crkveni toranj i zvonik sv. Luke crkve sv. Marije u Jajcu, 1 kapela. Od profanih objekata sačuavni su pojedini dvorovi ili tvrđave i utvrde, poput ostataka utvrde na Bobovcu, gdje je pronađen kapitel sa donje palače kraljevskog dvora, te ostaci banskog i kraljevskog dvora u Sutjesci. Također, u tekstualnim izvorima postoje podaci o drugim materijalnim spomenicima čiji ostaci, na žalost, nisu sačuvani. Od manjih pokretnih spomenika sačuvani su predmeti kao što su kaleži, crkvena zvona, tamjanice, ulomci kamene plastike, krstovi i razni umjetnički predmeti, viteški prstenovi ili pečatnjaci, skupocjena tkanina i odijela, pojasevi, nakit, te pisani spomenici o muzičarima i muzičkim instrumentima iz srednjovjekovne Bosne. Pisani izvori koji navode postojanje materijalnih ostataka i kulture su oporuke Kosača. Nema mnogo ostataka, a i ono što ima oštećeno je vremenom, ali u pisanim

izvorima postoje svjedočanstva o ovim spomenicima, što je značajno za razumijevanje ove problematike.

Nematerijalna srednjovjekovna kultura zasniva se prvenstveno na religijskoj osnovi, gdje se u srednjovjekovnoj Bosni ispreplitala tri religije, katoličanstvo, pravoslavlje i religija tzv. Crkve bosanske. Iznošenje vlastitih misli, osjećaja i ubjeđenja kroz oblike duhovne kulture posebno se osjeća kroz epigrafske natpise i prikaze raznih scena na stećcima, umjetničko ukrašavanje predmeta, kao i vjerskih i profanih objekata. Pismenost se odražavala kroz latinsko pismo, ali manje od specifičnih oblikovnih ćirilčnih slova „bosančice, te glagoljica. Očuvane su crkvene knjige pripadnica Crkve bosanske, staroslavenski prijevodi biblijskih tekstova, povelje, diplomatske isprave, prepiske rukopisnih kodeksa. Drugi vid umjetničkog izražavanja je muzički koji se manifestovao kroz zabave na dvorovima, posebno između bosanskih i dubrovačkih, što je nastavilo praksu i dolaskom Osmanlija.

Za razumijevanje tempa širenja osmanske kulture od ključnog značaja je bilo razumijevanje uklapanja teritorije Bosanskog kraljevstva u politički sklop Osmanskog carstva. Ovo je bilo značajno, jer je čin osvajanja bio preduvjet za širenje islamske kulture. Na osnovu istraživanja došlo se do zaključka da je i širenje kulture bilo postepeno, kao što su i osvajanja bila postepena. Cijeli prostor srednjovjekovne Bosne nije osvojen u drugoj polovini 15. stoljeća, zbog ugarske protureakcije, tako da se ni islamska kultura nije odjednom proširila na cijelom njenom području. Politički čin osvajanja nije značio momentalno širenje svih oblika islamske kulture na tlu Bosne, nego je to bio proces koji je uslijedio nakon toga. Takva kulturna transformacija je učinila da stari kulturni elementi paralelno egzistiraju sa novim, što predstavlja ključnu karakteristiku druge polovine 15. stoljeća. Značajne faze toga procesa bile su u drugoj polovini 15. stoljeća, a on se nastavio i nakon toga vremena.

Proces širenja islama kao važnu identiteska promjena desila se u drugoj polovini 15. stoljeća. Ona je direktno uvela nove muslimane u kulturne tokove svijeta islama, te ih učinila nosiocima islamske kulture u Bosni. Međutim, evidentno je da su ovi ljudi po svemu sudeći još uvijek baštinili i niz kulturnih tekovina i običaja koji su bili dio njihove ranije predislamske tradicije. Proces širenja islama se sporo odvijao, a samim tim i širenje kulture. Društveno-politički i kulturni preokret se desio osmanskim osvajanjem i širenjem nove religije u BiH. Historičari su dokazali da katastarski popisni defteri govore o njegovim početnim fazama i da muslimani još uvijek nisu bili većina.

Jedna od temeljnih stavki na koju se ovaj rad odnosi bila je promjena na polju materijalne kulture. Ta promjena se ogledala na polju gradnje novih islamskih vjerskih i profanih objekata i osmanskim urbanizacijskim procesima. Izgradnja vjerskih objekata utjecala

je na proces urbanizacije, čemu je doprinijelo i građenje profanih objekata koji su pomagali stanovništvu u svakodnevnom životu i dali doprinos razvoju raznih djelatnosti.

Od vjerskih objekata koji su izgrađeni najznačajnije su džamije i mesdžidi bez munara, mektebi građeni uz džamije kao prve islamske ustanove, tekije ili zavije, hanikahi kao derviški obrazovni centri građeni uz tekiju, musafirhane i imareti također građeni uz tekiju što svjedoči i socijalnom aspektu funkcije tekije. Vjerski objekti su učinili da se promijeni vizuelni identitet prostora, inkorporirajući bosanskohercegovački prostor u okvire islamske civilizacije. Poznate su džamije u Sarajevu, Ustikolini, Kušlat, Visokom, Mostaru iz druge polovine 15. stoljeća, kao i određeni mesdžidi bez munara, tri mekteba u Sarajevu i jedan Visokom, tri tekije u Sarajevu, a vjerovatno i hanikahi, imareti i musafirhane građeni uz tekije. Vrlo je vjerovatno da je broj vjerskih objekata bio veći nego što je to poznato u historiografiji, ali činjenica da su mnogi objekti stradali u vojnim sukobima i elementarnim nepogodama, dali su drugačija saznanja o tome. Uz pretpostavku da su džamije, mesdžidi bez munara i tekije podizane zbog religijskih praksi vojnika, derviša i putnika koji su dolazili u ranom osmanskome periodu, bilo ih je, po svemu sudeći, više od predstavljenog broja, a shodno tome čini se opravdanom i pretpostavka da je moglo biti više mekteba, hanikaha, imareta i musafirhana.

Također, među materijalnim ostacima iz druge polovine 15. stoljeća pažnju privlače sačuvani nadgrobni spomenici koji su karakteristični za islamsku kulturu, nišani i turbeta. Najčešće su građeni uz džamije i tekije. Iz druge polovine 15. stoljeća posebno su poznati nišani Mahmuta Brankovića iz Sarajeva, Radivoja Oprašića iz Rogatice, šejhova Ajni-dede i Šemsi-dede iz Sarajeva, a na terenu su sačuvani i drugi spomenici ovog tipa koji svjedoče o uspostavljanju i širenju islamske sepulkralne kulture na tlu osmanske Bosne. Pored nišana, značajni nadgrobni spomenici su bili mauzoleji, koji su u Osmanskom carstvu bili poznati pod nazivom turbe. Između ostalog, značajni spomenici ovog tipa sačuvani su na području Sarajeva, Mostara i Foče. Nišani i turbeta predstavljali su novi kulturni momenat u odnosu na kulturnu baštinu srednjovjekovne Bosne, te su vrlo važni za dokazivanje teze o drugoj polovini 15. stoljeća kao o dobu kulturnih promjena na navedenom području.

Iako je religija bila u središtu islamske kulture, ova kultura ne sadrži samo vjerske objekte, nego i profane. Ovi objekti su, također, imali određene karakteristične crte koje su u vizuelnom pogledu povezivale Bosnu sa arhitektonskim i kulturnim tradicijama islamskog svijeta. Među islamskim profanim objektima postoje podaci o gradnji javnih kupatila koje su poznate pod imenom hamami. Nema mnogo podataka o gradnji objekata ovog tipa u drugoj polovini 15. stoljeća, ali je važno naglasiti da je jedan ovakav objekat u Sarajevu podigao bosanski sandžak-beg Isa-beg Ishaković. Također, kao objekti islamske profane kulture u ovom

periodu ističu se hanovi koji su služili za odmor i prenoćište putnika. Najstariji objekat ovog tipa sagrađen je u Sarajevu. Također, postoje podaci i o gradnji karavansaraja koji su imali sličnu ulogu kao hanovi. Bilo ih je 30, od kojih su se dva nalazila na području Sarajeva. Pretpostavlja se da ih je bilo mnogo više, jer je u tom periodu bilo mnogo putnika koji su trebali prenoćišta, ali pisanih izvora o tome nema. Na koncu, među spomenicima islamske materijalne kulture u ovom radu obrađeni su i mostovi. Oni su bili posebno značajni za trgovinu a kao primjeri ovog vida manifestiranja islamske kulture u ovom radu navedeni su primjeri mostova u Sarajevu i Mostaru. Izvjesno je da je mostova bilo više, jer su oni važan uvjet za uspostavljanje komunikacije i odvijanje trgovine, no donošenje nekog preciznijeg odgovora na ovo pitanje zavidi od nekih budućih istraživanja primarne građe.

Kulturna promjena koja se desila u Bosni u drugoj polovini 15. stoljeća osjetila se i na polju nematerijalne kulture. Njihovo identificiranje bilo je jedan od ciljeva ovog rada. Radi donošenja zaključaka o ovoj problematici, posebna pažnja posvećena je širenju islamskih religijskih praksi, sistema vrijednosti i vjerovanja, promjenama na polju obrazovne i pravne kulture, te, na koncu, uvođenju oblika pismenosti i kulturnog stvaralaštva koji su karakteristični za islamski svijet.

Dolaskom islama na ove prostore, u Bosnu prodiru islamske religijske prakse, sistem vjerovanja, predstave o životu, svijetu, smrti, moralu i slično. Sve ovo možemo označiti dijelom islamske nematerijalne kulture koja na ovim prostorima živi i danas. Ovaj vid kulture prodiere već s dolaskom prvih muslimana na ove prostore, a posebnu snagu dobija zahvaljujući prijelazima na islam lokalnog stanovništva. Centri oko kojih se odvijao ovaj vjerski život bili su džamije. Drugim riječima, ova mjesta bila su središta vjerskog života, odnosno mjesta koja su doprinosila promoviranju islamskih vrijednosti, religijskih praksi i načina života.

Značajnu ulogu u promociji islamskog sistema vrijednosti i načina života imala je kultura sufizma čiji su nosioci bili derviši, koja se odvijala. Derviši u Bosnu već dolaze sa Fatihovom vojskom. Oni su bili ratnici, ali i osobe koje su svojom djelatnošću u Bosnu uspijevali oko sebe okupiti lokalno stanovništvo uvodeći ih aktivno u svijet islamske kulture. Derviši su, također, ostavili traga i u književnosti i umjetnosti, a u historiografiji se smatra da su oni bili značajan faktor i u osmanskim urbanizacijskim procesima.

Osmanskim osvajanjem na tlu Bosne šire se i osmanska i islamska pravna i obrazovna kultura, o čemu svjedoči više primarnih izvora iz druge polovine 15. stoljeća. Osmanski pravni sistem sastojao se iz šerijatskog i običajnog prava. Dakle, dolaskom osmanske vlasti, ovaj pravni sistem kao važan dio islamske nematerijalne kulture se širi i u Bosni. O njegovom uvođenju svjedoči institucije šerijatskih sudova u Bosni, kao i kanuni osmanskih sultana iz

druge polovine 15. stoljeća. Što se tiče obrazovne kulture, o njoj nema mnogo podataka. Nijedna medresa u Bosni nije podignuta u 15. stoljeću, ali džamije i tekije su, po svemu sudeći, služile kao obrazovna središta. Također, postoje podaci da su najmanje uz jedan dio džamija bili podignuti i mektebi koji su trebali lokalne muslimane upoznavati sa osnovnim vjerskim obavezama.

Značajna tekovina islamske nematerijalne kulture u Bosni je ustanova vakufa. Ustanovljavanje vakufa bilo je pravni čin, a islamski pravnici mnogo prije osmanskog vremena razradili su uvjete pod kojim se neko dobro može uvakufiti, ko ga može uvakufiti, te kakve su posljedice uvakufljenja. Nakon što je Bosna osvojena, ustanova vakufa širi se u navedenom području, te se i tu primjenjuju islamski pravni koncepti. Na primjer, o tome svjedoče vakufname Isa-bega Ishakovića iz 1462., kao i Ajas-paše iz 1477. Ova ustanova svjedoči o uklapanju Bosne u islamske pravne tradicije, a važno je naglasiti da je samo osnivanje vakufa predstavljalo važan korak u daljem uklapanju Bosne u kulturni sklop svijeta islama.

Svi objekti koji su se gradili uz pomoć vakufa i cjelokupna islamska kultura koja se razvijala imala je odraza na pismenost i kulturno stvaralaštvo. Književnost kao poseban oblik islamske kulture, proizašla je zbog želje ljudi da upotpune svoje duhovne potrebe, a koji su u svoj literarni izraz uključili tokove kulture koju su prihvatili. Tri razvoja pravca u književnosti i jezičkoj tradiciji u BiH za vrijeme Osmanlija bili su pisana aktivnost na narodnom ili bosanskom jeziku i bosančici, begovskom pismu ili begtovici, te književnost na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, kao i alhamijado književnost. Dolaskom nove kulture prekinuo se kontinuitet rada na narodnom jeziku, pa se većinom svodi na usmenu tradiciju kroz epske, te junačke pjesme, lirske pjesme, a nešto kasnije i sevdalinke i balade. Usmena tradicija odnosila se na narodnu muziku, priče i dramsku umjetnost. Kako je arapski jezik bio jezik nauke, prava i teologije, turski i perzijski jezik administracije i profane književnosti ili poezije, tako su se od 15. stoljeća pisale prve pjesme i književna i naučna djela na orijentalnim jezicima. Zbog toga najviše djela su pisana na turskom i perzijskom jeziku, gdje je perzijski bio ograničen većinom na sufijske krugove, dok je turski istupio u prvi plan. Dok su se pisale gazele, kaside, rubaije, nazmovi i slično tome, razvijala se i muzička kultura, posebno duhovna u jednom novom ruhu bosanskog mekama sa preuzetim glavnim osnovama i elementima arapskog i turskog. Međutim, važno je naglasiti da je u drugoj polovini 15. stoljeća samo mali broj ljudi stvarao književna djela na orijentalnim jezicima, te da je ova pojava uzela maha tek u narednim stoljećima, dok se u drugoj polovini 15. stoljeća može govoriti samo kao o početnom stadiju razvoja književnog stvaralaštva na orijentalnim jezicima. Također, treba istaći i da je ovo doba kada islamska pismenost prodire mnogo snažnije na druge načine, u prvom redu kroz različite

administrativne prakse, o čemu svjedoči više izvora koje je producirao osmanski birokratski aparat.

Na koncu, kad se sve navedeno uzme u obzir dolazi se do zaključka da se islamska kultura u BiH u drugoj polovini 15. stoljeća prije svega postepeno širila shodno postepenom širenju islama kao religije, te nije obuhvatala cjelokupan teritorij srednjovjekovne Bosne. Ovaj period nije period procvata, ali je važan jer je njegov početak donio značajne promjene u kulturu i životu stanovništva. Period druge polovine 15. stoljeća je značajan u historiji BiH, jer su se tada odigrale bitne kulturne promjene koje su predstavljale početak procesa uvođenja Bosne u okvire islamske civilizacije, što je utjecalo na identitet i život određenog lokalnog stanovništva, a samim tim i na cjelokupan prostor BiH. Istraživanje provedeno u ovom radu o materijalnoj i nematerijalnoj kulturi pokazalo je da je ovo doba značajno, može se slobodno reći i prijelomno u kulturnoj historiji Bosne, jer se upravo tada uvode islamski kulturni obrasci, koji su se kasnije nastavili razvijati. Međutim, ukoliko se uporede razvojne faze ove kulture u Bosni iz kasnijeg perioda, zaključuje se da se ne može porediti sa razinom i raširenošću ove kulture koja je postignuta u Bosni u kasnijem periodu. Ovo razdoblje je potrebno posmatrati kao pripremni stadij za kasnije faze procvata islamske kulture u Bosni koji se odigrao u 16. stoljeću.

Istraživanja koja su provedena u ovom radu i problemi koji su stajali prilikom istog, potakli su da se ukaže na nove mogućnosti istraživanja, koje je potrebno provesti na ovom polju. Obzirom da je jedan od problema prilikom istraživanja bio nedostatak publicirane građe na osmanskom jeziku, potrebno je pojačati djelatnost na njihovoj publikaciji, kako bi se otkrila novi podaci i odgovorila na mnoga nerazjašnjena pitanja u historiografiji. Također, pažnju je potrebno posvetiti i obradi različitih načina na koje je islamska kultura percipirana u balkanskim historiografijama. Navedeno pitanje samo je nagoviješteno u ovom radu, no to je pitanje koje je definitivno moguće sistematično obraditi i razraditi. Nadati se da će to takvo istraživanje u skorije vrijeme i doći.

BIBLIOGRAFIJA

Primarni objavljeni izvori

- Aličić, A., 2008. *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, Mostar: Islamski kulturni centar.
- Aličić, A., 1985. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Aličić, A., 2014. *Opširni katastarski popis za oblast hercegovu iz 1585. godine*, sveska 1, Sarajevo: Dobra knjiga.
- Elezović, G., 1940. „Turski spomenici I“, *Zbornik za istočnjačku istorisku i književnu građu*, knjiga 1, sveska 1, 1348–1520., Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Gazić, L., Aličić, S. A., 1985. *Vakufname u Bosni i Hercegovini (XV i XVI vijek)*, serija III, vakufname, knjiga 1, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Šabanović, H., 1985. „Vakufnama bosanskog sandžak-bega Ajas-bega, sina Abdulhajeve, iz 1477“, *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Šabanović, H., 1985. „Vakufnama Isa-bega, sina pokojnog Ishak-bega, iz 1462.“, *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Šabanović, H., 1964. *Krajište Isa-bega Ishakovića-Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.

Sekundarni izvori

Knjige:

- Alibašić, A., Jusić, M., 2015. *Savremene muslimanske dileme, pluralizam, ljudska prava, demokratija, pravda, džihad, ekstremizam, terorizam*, 3. izdanje, Sarajevo: Centar za dijalog-Vesatijja, Centar za napredne studije.
- Anđelić, P., 2004. *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Badawi, J., 2013. *Odnosi između muslimana i nemuslimana, razmišljanja o nekim kur'anskim tekstovima*, Sarajevo: Centar za dijalog-Vesatijja, El-Kalem.
- Balić, S., 1973. *Kultura Bošnjaka*, Beč: Universitätsbuchdrucker Adolf Holzhausens.
- Bašagić, S., 1900. *Kratka uputa u prošlost BiH (1463–1850)*, Sarajevo: Vlastita naklada.
- Bašagić, S., 1931. *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb: Štamparija Grafika.

A. Katerji, Islamska Kultura u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 15. stoljeća

- Bašagić, S., 1912. *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo: Zemaljska štamparija.
- Bešlagić, Š., 1979. *Stećci, kultura i umjetnost*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bešlagić, Š., 1978. *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, knjiga 38, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Bešlagić, Š., 1971. *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bešlagić, Š., 1967. *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH.
- Bešlija, S., 2017. *Istimalet, Bosna u osmanskoj političkoj strategiji (15. i 16. stoljeće)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istoriju.
- Batinić, M. V., 1881. *Djelovanje franjevacu u Bosni i Hercegovini*, I, Zagreb: Dionička tiskara.
- Begović, M., 1963. *Vakifi u Jugoslaviji*, Beograd: Naučno delo, SANU.
- Bejtić, A., 1956. *Povijest i umjetnost Foče na Drini*, Zagreb: S.N.
- Benac, A., 1967. *Stećci, mala istorija umetnosti*, Sarajevo: BZK „Preporod“.
- Bibanović, Z., 2015. *Kulturno i prirodno naslijeđe Sarajeva*, Sarajevo: Marketinško informativno biro d.o.o.
- Braude, B., Lewis, B., 2008. *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini, funkcioniranje jednog pluralnog društva*, Sarajevo: Centar za napredne studije.
- Corbin, H., 1964. *Historie de la philosophie islamique*, Paris: International en association avec Islamic Publications Ltd.
- Cvitković, I., 1981. *Religije u Bosni i Hercegovini*, Tuzla: IGTRIO „Univerzal“ Tuzla OOUR-a „Grafičar“.
- Čar-Drnda, H., 1984. „Visočka nahija u 15. i 16. stoljeću“, *Doktorska disertacija*, Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Čar-Drnda, H., 2014. *Nastanak Mostara, urbani i demografski razvoj grada do kraja 16. stoljeća*, posebna izdanja XLIII, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Čavlović, I., 2011. *Historija muzike u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Muzička akademija, Institut za muzikologiju.
- Čelebi, E., 1967. *Putopis*, prevod, uvod i komentar Hazim Šabanović, Sarajevo: Svjetlost.
- Čelić, Dž., Mujezinović, M., 1969. *Stari mostovi u BiH*, Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Čehajić, Dž., 1986. *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.

A. Katerji, Islamska Kultura u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 15. stoljeća

- Ćirković, S., 1964. *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd: SKZ.
- Ćorović, V., 1933. *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Narodno delo u Beogradu.
- Ćorović, V., 1940. *Historija Bosne*, Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Ćošković, P., 2005. *Crkva bosanska u 15. stoljeću*, Sarajevo: Institut za istoriju.
- Ćurić, H., 1983. *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Ćurić, H., 1983. *Školstvo u BiH do 1918*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Durajlić, E., 2012. *Islamski sakralni spomenici iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko*, Visoko: Medžlis Islamske zajednice.
- Džaja, S., 1992. *Konfesionalnost i nacionalnost u BiH*, Sarajevo: Svjetlost.
- Efendić, N., Krzović, I., Čaušević, M., Čengić, A., Zaimović Kodrić, L., *Kratka historija kulture Bošnjaka*, Sarajevo: Stav, 2018.
- Elezović, G., 1926. *Derviški redovi muslimanski-tekije u Skoplju, prilog proučavanju muslimanskog života u Južnoj Srbiji*, Skoplje: Stara Srbija.
- Filipović, E., 2019. *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*, Sarajevo: Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu.
- Filipović, E. O., 2009. „Viteštvo u srednjovjekovnoj Bosni“, *Neobjavljeni magistarski rad*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za historiju.
- Filipović, M., 2002. *Visočka nahija*, Visoko: Mak.
- Filipović, N., 1952. *Pogled na osmanski feudalizam*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Filipović, N., 1971. *Princ Musa i šejh Bedredin*, Sarajevo: Svjetlost.
- Garder, L., Anawati, G. C., 1961. *Mystique musulmane*, Etudes musulmanes, VIII, Paris: Librairie philosophique j. vrin.
- Ghazali, Abu Hamid M., 1921. *Ihya' 'ulum al-din*, Kairo: Boulaq.
- Hadžibegić, H., 1955. *Džizja ili harač*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Hadžijahić, M., 1973. *Orijentalno-islamski utjecaji na bosanske muslimane i druge južnoslavenske narode*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka „Veljko Vlahović“, Institut za društvena istraživanja.
- Hadžijahić, M., Traljić, M., Šukrić, N., 1977. *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini.
- Handžić, M., 1940. *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo: Islamska dionička štamparija.
- Handžić, M., 1999. *Studije iz šerijatskog prava*, Izabrana djela, knjiga 5, Sarajevo: Ogledalo.

A. Katerji, Islamska Kultura u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 15. stoljeća

- Handžić, A., 1994. Studije o Bosni, *Historijski prikazi iz Osmansko-Turskog perioda*, Istanbul: Research Center for Islamic History, Art and Culture.

- Hangi, A., 1907. *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Naklada Daniela A. Kajona.

- Hasandedić, H., 2005. *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, drugo dopunjeno izdanje, Mostar: Islamski kulturni centar Mostar.

- Hasandedić, H., 2000. *Mostarski vakifi i njihovi vakifi*, Mostar: Medžlis Islamske zajednice Mostar.

- Hörmann, K., 1888. *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Svjetlost.

- Hiti, F., 1988. *Istorija Arapa*, Sarajevo: Veselin Masleša.

- Ibn Abidin, 2011. *Radd al-Muhtar ala al-Durr al-Mukhtar*, Bejrut: Dar al-Maktab al-Ilmiyyah.

- Imamović, M., 1998. *Historija Bošnjaka*, Sarajevo: Preporod.

- İhsanoğlu, E., 2004. *Historija osmanske države i civilizacije*, I, Istanbul-Sarajevo: IRCICA-Orijentalni institut u Sarajevu.

- İnalçık, H., 1974. *Osmansko carstvo*, Beograd: Dobra riječ.

- Isaković, A., 2002. *Biserje (Antologija bošnjačke književnosti)*, Sarajevo: Ljiljan.

- Jahić, Dž., 1991. *Jezik bosanskih muslimana*, Sarajevo: Biblioteka Ključanin.

- Kadrić, A., 2012. *Mostarski bulbuli, poezija mostarskih pjesnika*, Mostar: Fondacija „Baština duhovnosti“.

- Kasumović, I., 1999. *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar: Islamski kulturni centar.

- Kovačević, D., 1961. *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, knjiga 13, Sarajevo: Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka.

- Kovačević, D., 1978. *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo: Veselin Masleša.

- Kovačević, D., 2007. *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV-XV vijek)*, Beograd: Istorijski institut u Beogradu.

- Kraemer, J., 1989. *Das Problem der islamischen Kulturgesichte*, Tübingen: Cambridge University Press.

- Kraemer, G., 1953. *Shjorter encyclopaedia of Islam*, Brill: Leiden, e.j.

- Kreševljaković, H., 1934. *Visoko*, Sarajevo: Islamska dionička štamparija.

- Kreševljaković, H., 1952. *Banje u BiH (1462–1916)*, Sarajevo: Svjetlost.

A. Katerji, Islamska Kultura u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 15. stoljeća

- Kreševljaković, H., 1957. *Hanovi i karavansaraji u BiH*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, knjiga 8, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Kreševljaković, H., 1961. *Travnik u prošlosti 1464–1878*, br. 2, Travnik: Biblioteka zavičajnog muzeja Travnik.
- Kreševljaković, H., 1939. *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, Sarajevo: Gradska štedionica općine grada.
- Kreševljaković, H., 1991. *Izabrana djela II*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Krstić, T., 2011. *Contested conversion to Islam: Narratives on religious change in early modern Ottoman Empire*, Stanford: Stanford University Press.
- Krzović, I., 1980. *Bijela džamija u Visokom*, Sarajevo: Svjetlost.
- Kur'an, Ali Imran, 92, 64; El-Ma'ida, 3, 5; An-Nisa', 36; Lukman, 6; El-Bejjine 1.
- Klaić, V., 1882. *Poviest Bosne do propasti Kraljevstva*, Zagreb: Dionička Tiskara.
- Klaić, V., 1928. *Crtice iz hrvatske prošlosti*, Matica Hrvatska.
- Klaić, N., 1994. *Srednjovjekovna Bosna, politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377.g.)*, Zagreb: Eminex.
- Klaić, B., 1989. *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: Nakladni zavod MH.
- Lajos, T., 1914. *Studien zur Gesischte Bosniens und Serbiens in Mittelalter*, München und Leipzig: Bayerische Staats Bibliothek.
- Lajos, T., 1916. *Povijest Jajca 1450–1527*, Monument Hungariae historica, vol. 40, Zagreb: Izdanje Ugarske Akademije 1915, Tisak Kr. Zemaljske tiskare.
- Lajos, T., 2010. *Der Historiker und Politiker*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Lopašić, R., 1943. *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb: Matica Hrvatska.
- Lovrenović, D., 2006. *Na klizištu povijesti*, Zagreb: Synopsis.
- Lovrenović, D., 2009. *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Sarajevo: Rabic.
- Mahmud Tuhmaz, Abd' al-Hamid, 2003. *Hanefijski fikh*, Sarajevo: Haris Grabus.
- Malcolm, N., 2011. *Bosna kratka povijest*, Sarajevo: Biblioteka Memorija.
- Mantran, R., 2002. *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd: Klio.
- Matuz, J., 1992. *Osmansko carstvo*, Zagreb: Školska knjiga.
- Mehmedović, A., 2005. *Gazi Husrev-beg i njegove zadužbine*, Sarajevo: A. Mehmedović.
- Milošević, V., 1962. *Bosanske narodne pjesme, Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, vol. 1, br. 1, Banja Luka: Narodni Muzej.

A. Katerji, Islamska Kultura u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 15. stoljeća

- Mrgić, J., 2008. *Severna Bosna 13-16 vek*, Beograd: Institut za istoriju.
- Muftić, T., 2017. *Arapsko-bosanski rječnik*, Sarajevo: El-Kalem.
- Mujezinović, M., 1998. *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga 1, Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Mujezinović, M., 1998. *Kulturno naslijeđe*, III izdanje, Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Mujezinović, M., 1998. „Islamska epigrafika BiH“, *knjiga III-Bosanska krajina*, Zapadna Bosna i Hercegovina, Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Mujezinović, M., 1988. „Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine“, knjiga I, Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Mujić, M., 1955. *Prilog proučavanju alkoholnih pića u BiH u osmanskome periodu*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mulić, J., 2004. *Hercegovina*, 1-2, Mostar: Muzej Hercegovine.
- Muvekkit, S., Hadžihuseinović, S., 1998. *Povijest Bosne*, 1. dio, Sarajevo: El-Kalem.
- Mušeta-Aščerić, V., 2005. *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću*, Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Nametak, A., 1981. *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Sarajevo: Svjetlost.
- Nametak, A., 1939. *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u BiH*, Sarajevo: Državna štamparija.
- Nametak, F., 1989. *Pregled književnog stvaranja bosanskohercegovačkih muslimana na turskom jeziku*, Sarajevo: El-Kalem.
- Nametak, F., 1997. *Divanska književnost Bošnjaka*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Nakičević, O., 1999. *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka (Sarajevo, Mostar i Prusac)*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka.
- Nilević, B., 1990. *Srpska pravoslavna crkva u BiH do obnove Pečke patrijaršije*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Pašalić, E., 1960. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Pečevića Alajbegović, I., 2000. *Historija (1520–1576)*, Sarajevo: El-Kalem.
- Refik, A., 1929. *Mimar Sinan*, Istanbul: Akil Fikir Yayinlari.
- Samardžić, R., 1991, *Prodor islama u jugoistočnoj Evropi*, Beograd: Upporedna istraživanja.

A. Katerji, *Islamska Kultura u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 15. stoljeća*

- Shultz, A. E., Lavenda, R. H., 1998. *Cultural Antropology-A Perspective on the Human Condition*, Fourth edition, USA: Mayfield Publishing Company.

- Skarić, V., 1985. *Sarajevo i njegova okolica od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, Izabrana djela*, knjiga 1, Sarajevo: Veselin Masleša.

- Smailagić, N., 1990. *Leksikon islama*, Sarajevo: Svjetlost

- Sulaiman al-Qussi, Mufeh, 2009. *Uvod u islamsku kulturu*, predavanja sa Fakulteta za arapski jezik i društvene nauke, Rijad: izdavač Mufeh bin Sulaiman al-Qussi..

- Šabanović, H., 1973. *Književnost muslimana u BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo: Svjetlost.

- Šabanović, H., 1982. *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo: Svjetlost.

- Šabanović, H., 1958. *Je li postojao grad Vrhbosna?, Urbanistički problemi*, Sarajevo.

- Šišić, F., 1893. *Bitka na Krbavskom polju (11. rujna 1493). U spomen četrstogodišnjice toga događaja. Istorijska rasprava*, Zagreb: Knjižara dioničke tiskare i Knjižara Jugoslavenske akademije.

- Škaljić, A., 1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.

- Šukrić, N., 1989. *Povijest islamske kulture i civilizacije*, Sarajevo: Islamski teološki fakultet.

- Talam, J., 2014. *Narodni muzički instrumenti u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Muzička akademija Univerziteta u Sarajevu.

- Tawfiq Alwan, 2005. *Naša islamska kultura*, I izdanje, Rijad: Biblioteka Al-Rushd.

- Todd Aščerić, I., 2017. *Islam and Dervishes in Bosnia*, Journal of Islamic Studies, vol. 28, br. 2, Leiden: Brill.

- Trimmingham, J. S., 1971. *The Sufi orders in islam*, London-Oxford, New York.

- Vego, M., 1957. *Naselja Bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo: Svjetlost.

- Vego, M., 1982. *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo: Svjetlost.

- Vukić-Pajić, T., 2007. *Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskog kadije*, Srednja Europa, Zagreb.

- Zlatar, B., 1996. *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*, Sarajevo: Svjetlost.

- Ždanov, N. V., I., 1989. *Islam 11a poroge XXI veka*, Moscow: Political literature publishers.

- Wehr, H., 1994. *Dictionary of Modern Written Arabic*, edited by J. M. Cowan, 4rd edition, Michigan: The University of Michigan, Spoken Language Services.

Članci:

- Andrić-Matijević, J., 1969. „Vjerovanje da mrtvog ne treba jesti“, *Zbornik krajiških muzeja*, Sarajevo, 10-37.

- Anđelić, P., 1973. „Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni“, *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“*, III, Zenica: Izdanje Muzeja grada Zenice, 201-206.

- Anđelić, P., 1984. „Doba srednjovjekovne bosanske države“, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, ur: Benac Alojz, Basler Đuro, Čorić Borivoj, Sarajevo: Veselin Masleša, 588.

- Anđelić, P., 1973. „Ruševine srednjovjekovne crkve u Varošišću kod Vranduka“, *Radovi sa simpozijuma*, Zenica: Muzej grada Zenice, 453-469.

- Anđelić, P., 1984. „Doba stare bosanske države“, *Visoko i okolina kroz historiju*, 1, Visoko, 101-309.

- Aleksev, B., 2003. „Poturica gori od turčina: Srpski istoričari o verskim preobraćenjima“, *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, 2003, 225-259.

- Alibašić, A., 2007. „The profile of Bosnian Islam and what West European Muslims could benefit from it“, *The profile of Bosnian Islam*, Rottenburg-Stuttgart: Akademie der Diözese, Rottenburg-Stuttgart, 1-7.

- Aličić, A., 1991. „Širenje islama u Hercegovini“, *Prilozi za orijentalnu filologiju, Naučni skup „Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu“*, ur: Nametak Fehim, vol. 41, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1-450.

- Al-Faruqi, L. I., 1978. „Ornamentation in Arabian Improvisational Music“, A of Interrelatedness in the Arts, *World of Music*, vol. 20, no. 1, VWB, 17-27.

- Amber, 2015. „Mekteb-temeljna islamsko odgojno-obrazovna ustanova“, *Glasilo islamske skupnosti v Republiki Sloveniji*, VII, Ljubljana.

- Aĝanoĝlu, H. Y., 2018. „Fatihova ahdnama i osmanski dokumenti o višestoljetnoj vjerskoj slobodi balkanskih kršćana“, *Poruke Ahdname, Sloboda vjere u multireligijskoj Bosni i Hercegovini*, ur: Dževada Šuško, Sarajevo: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 85-97.

- Aščerić, I., 2004. „Neke napomene o problemima iz historije Isa-begove tekije“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 52-53, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1-10.

- Aydın A. M., 2004. „Pravo kod Osmanlija“, *Historija osmanske države i civilizacije I*, ur: Ekmeleddin İhsanoğlu, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, IRCICA, 515-518.

- Babić, A., 1964. „Fragment iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, II, Sarajevo, 325-335.
- Babić, A., 1987. „Zemljoradničko stanovništvo“, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine i Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Knjiga LXXIX, Sarajevo, 11-83.
- Babić, A., 1987. „Vlasi“, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine i Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Knjiga LXXIX, Sarajevo, 11-83.
- Babić, A., 1987. „Gradsko stanovništvo“, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine i Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Knjiga LXXIX, Sarajevo, 11-83.
- Babić, A., 1987. „Vlastela“, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine i Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Knjiga LXXIX, Sarajevo, 11-83.
- Balta, I., 1999. „Srednjovjekovna Bosna kao poprište sukoba patarena i katoličke crkve u ispravama Diplomatičkog zbornika“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Tuzla*, god. 1, br. 1, Tuzla: Filozofski fakultet, 17-26.
- Baralić, M., 1983. „Interpretacija ezana u BiH“, *Studije o muzici u BiH*, Sarajevo: Muzikološko društvo FBiH, 45-53.
- Baralić, M., 1997. „Ilahija u Bosni i Hercegovini“, *Muzika 1*, 4, Sarajevo: Muzička akademija, 109-115.
- Basler, Đ., 1973. „Gnostički elementi u temeljima Crkve bosanske“, *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“*, III, Zenica: Izdanja Muzeja grada Zenice, 267-276.
- Belović-Bernadžikavska, J., 1928. „O heraldičkom spomeniku u Fojničkom manastiru“, *Zastava*, III, 59, 100-101.
- Bešlija, S., 2014. „Sudbina bosanskih tvrđava u svjetlu istimalet politike: Bosna i Osmanlije u drugoj polovini 15. stoljeća“, *Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine*, *Zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 31-57.
- Bešlija, S., 2012. „Istimalet u historiji Ibrahima Alajbegovića Pečevije“, *Anali GHB biblioteke*, Sarajevo, 145-166.
- Bešlija, S., 2009. „Islamska kultura u BiH do kraja XVI stoljeća“, *Glasnik Rijaseta IZ*, br. 5-6, Sarajevo: Islamska zajednica u BiH, 456-457.
- Bešlija, S., 2017. „Je li Turhan Emin beg graditelj ustikoljanske džamije?“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 65, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 337-344.

- Bećirbegović, M., 1970. „Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 223-364.
- Bejaković, P., 2016. „Porezi u islamskom svijetu i u Otomanskom Carstvu“, *Profil javne politike: Porezna politika*, br. 25, Zagreb: Institut za javne financije, 32-39.
- Bejtić, A., 1953. „Spomenici osmanlijske arhitekture u BiH“, *POF*, sv. III/IV-1953, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 15-297.
- Bejtić, A., 1979. „Srednjovjekovni grad Hodidid bio je na Vratniku u Sarajevu“, *Radovi ANUBiH*, 64, Sarajevo: Odjeljenje društvenih nauka 20, 107-148.
- Bejtić, A., 1943. „Iz prošlosti mevluda u BiH“, *El-Hidaje*, god. 6, 6-8, Sarajevo, 205-213.
- Bejtić, A., 1944. „Skender-pašina tekija“, *Novi Behar*, god. 16, br. 2, Sarajevo, 24.
- Bejtić, A., 1942. „Elči-Ibrahim pašin vakuf u Travniku“, *El-Hidaje*, god. 5, br. 7, Sarajevo, 27-30.
- *Bijela džamija u Visokom*, 1980. Visoko: Odbor islamske zajednice, 13-15.
- Bošković, V., 1979. „Pitanje autentičnosti Fojničke ahdname Mehmeda II iz 1463. godine“, *Godišnjak Društva istoričara*, Sarajevo, 54-89.
- Buzov, S., 1991. „Vlasi u Bosanskom sandžaku i islmizacija“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 41, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 99-112.
- Carmi-Cohen, D., 1964. „Journal of the international“, *Folk music council*, vol. 16, 102-106.
- Cunedioğlu, Y., 2018. „Sultan Mehmed Fatih i tolerancija Osmanlija u Bosni“, *Poruke Ahdname, Sloboda vjere u multireligijskoj Bosni i Hercegovini*, ur: Dževada Šuško, Sarajevo: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 79-85.
- Ćehajić, Dž., 1976. „Gazi Husrev-begov hanikah u Sarajevu“, *Anali GHB biblioteke*, knjiga IV, Sarajevo, 3-8.
- Ćirković, S., 1973. „Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg vijeka“, *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“*, III, Zenica: Izdanja Muzeja grada Zenice, 33-40.
- Ćirković, S., 1986. „Bosanska crkva u bosanskoj državi“, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, knjiga LXIX, Sarajevo: ANU BiH, 191-254.
- Ćirković, S., 1954. „Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463. godine“, *Istorijski glasnik*, br. 3, Beograd, 123-131.

- Ćirković, S., 1988. „Dvor i kultura u srednjovjekovnoj bosanskoj državi“, *Međunarodni simpozijum Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi*, Sarajevo: Zemaljski muzej, 61-69.
- Ćošković, P., 1999. „Tomašev progon sljedbenika Crkve bosanske 1459.“, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 43-50.
- Ćar, H., 1991. „Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u visočkoj nahiji“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 41, Sarajevo: Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, 195-252.
- Ćar-Drnda, H., 1984. „Osnivanje Novog Pazara i njegov razvitak do kraja XVI stoljeća“, *Novopazarski zbornik*, br. 8, Novi Pazar, 77-102.
- Ćaušević, H., 1983. „Pravni i sociološki aspekti institucije vakufa-zaklade, sa posebnim obzirom na njen razvoj u BiH“, *Anali GHB biblioteke*, knjiga IX-X, Sarajevo, 129-140.
- Ćaušević, A., Idrizbegović-Zgonić, A., Rustempašić, N., Kahrović-Handžić, L., 2019. „Restoring minarets as a dominant part of urban landscape restoration of stone and wooden minarets in Bosnia and Herzegovina materials, structure and urban form“, *IOP Conf. Series: Materials science and engineering*, Sarajevo: Faculty of Sarajevo, University of Sarajevo, 1-9.
- Ćelebija, Ć., 1892. „Izd. Stojana Novakovića“, *Spomenik SAN*, XVIII, Beograd, 91.
- Ćelić, Dž., 1991. „Domaće i orijentalno u materijalnom kulturnom naslijeđu bosanskohercegovačkih muslimana“, *POF: Naučni skup „Širenje islama, islamska kultura u Bosanskom ejaletu“*, br. 41, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 347-357.
- Dedić, E., 2013. „Susret civilizacija, pad Bosanskog kraljevstva, (550 godina od pada srednjovjekovne bosanske države)“, *Godišnjak 2013*, Sarajevo: BZK Preporod, 289-294.
- Dinić, M., 1940. „Zemlje hercega sv. Save“, *Glas XXXII, drugi razred filozofsko-filološke, društvene i istorijske nauke*, 92, 7, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 247-218.
- Džaja, S., 2012. „Fojnička ahdnama u zrcalu paleografije, pravne povijesti i politike, Kontekstualizacija ahdname bosanskih franjevaca“, *Posebni prilog Svjetla riječi*, Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo, 153-180.
- Džaja, S., 1992. „Svijet politike i franjevaštvo u Europi 14. stoljeća“, *Croatica Christiana Periodica*, vol. 16, no. 29, 33-41.
- Fajić, Z., 2006. „Isa-begova tekija na Bendbaši u Sarajevu“, *Isa-begova tekija u Sarajevu, Zbornik radova*, Sarajevo, 91.
- Filan, K., 2010. „Iz svakodnevnice osmanskog Sarajeva: druženja i rasonode“, *Anali GHB biblioteke*, 31, Sarajevo, 113-138.

- Filipović, E. O., 2010. „Viteške svečanosti u Budimu 1412. i učešće bosanskih predstavnika“, *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998)*, ur: Lovrenović Dubravko, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 285-306.

- Filipović, E., 2017. „The Ottoman Conquest and the Depopulation of Bosnia in the Fifteenth century“, *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, ur: Srđan Rudić, Selim Aslantaş, Yunus Emre Enstitüsü, Belgrade: Turski kulturni centar Beograd, Institut za historiju Beogradu, Turkish Cultural Centre Belgrade – Institute of History Belgrade, 79-101.

- Filipović, N., 1965. „Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, 3, 63-75.

- Filipović, N., 1991. „Islamizacija Bosne u prva dva desetljeća osmanske vlasti“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 41, ur: Nametak Fehim, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1-450.

- Filipović, M., 1962. „Kušlat“, *Enciklopedija Jugoslavije*, V, Zagreb, 460.

- Filipović, N., 1976. „Tasavvuf-islamski misticizam“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 24, god. 1974, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 13-31.

- Filipović, N., 1965. „Odžakluk timar u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 5, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 251-274.

- Filipović, N., 1970. „Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku“, *Godišnjak*, knjiga 7, Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, 141-165.

- Gavran, I., 1994. „Tragedija zbog lakomislenosti (Bitka na Krbavskom polju 1493)“, *Hrvatski narodni kalendar Napredak*, Sarajevo, 75-79.

- Gellner, E., 1974. „Our current sense of History“, *Contemporary Thought and Politics*, London, 159-179.

- Grđić-Bjelokosić, L., 1901. „Mostar nekad i sad“, *Most-Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, Mostar, 122-123, 33-34.

- Görmez, M., 2008. „Turska politika prema muslimanima Balkana: od osmanskog perioda do savremenog doba“, *Zbornik radova naučnog skupa „Islamska tradicija Bošnjaka: izvori, razvoj i institucije, perspektive“*, 14., 15. i 16. novembar 2007., Amfiteatar Gazi Husrevbegove medrese, ur: Mehmedalija Hadžić, Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 465-468.

- Hadžijahić, M., 1954-55. „Udio hamzevija u atentatu na Mehmed-pašu Sokolovića“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 5, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 325-330.

- Hadžijahić, M., 1960-61. „Tekija kraj Zvornika-Postojbina bosanskih hamzevija“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 10-11, Sarajevo: Orientalni institut u Sarajevu, 193-203.
- Hadžijahić, M., 1968. „Književnost bosanskih hamzevija“, *Život*, Sarajevo, 71-75.
- Hadžimejlić, Ć., 2008. „Tesavvuf u Bošnjaka, tradicija i kontinuitet“, *Zbornik radova naučnog skupa „Islamska tradicija Bošnjaka: izvori, razvoj i institucije, perspektive“*, 14., 15. i 16. novembar 2007., Amfiteatar Gazi Husrev-begove medrese, ur: Mehmedalija Hadžić, Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 311-326.
- Hadžisalihović-Spačić, J., 1997. „O pojmu mekama u muzici islamskih naroda“, *Muzika 1*, Sarajevo: Muzička akademija i Muzikološko društvo FBiH, 37-43.
- Handžić, M., 1933. „Rad bosanskohercegovačkih muslimana na književnom polju“, *Glasnik VIS-a*, 1-12, god. 1933, Sarajevo.
- Handžić, A. 1973. „Nahija Brod krajem XV i početkom XVI stoljeća“, *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“*, Zenica: Izdanja muzeja grada Zenice, 383-391.
- Handžić, A., 1990. „O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor Maglaj-Doboj-Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća“, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za istoriju, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 57-66.
- Handžić, A., 1975. „Tuzla i njena okolina u XVI vijeku“, Sarajevo, 117-121.
- Handžić, A., 1991. „O širenju islama u Bosni sa posebnim osvrtom na srednju Bosnu“, *Prilozi za orijentalnu filologiju, Naučni skup „Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu“*, ur: Nametak Fehim, vol. 41, Sarajevo: Orientalni institut u Sarajevu, 1-450.
- Handžić, A., 1981. „O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u 15. stoljeću“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orientalni institut u Sarajevu, 169-178.
- Handžić, A., 1995. „Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 42-43, Sarajevo: Orientalni institut u Sarajevu, 119-153.
- Handžić, A., 1997. „O janjičarskom zakonu“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 46, 1-255, Sarajevo: Orientalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 142-150.
- Hafizović, F., 1991. „Širenje islama u Požeškom i Pakračkom sandžaku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 41, Sarajevo: Orientalni institut u Sarajevu, 75-82.
- Hasandedić, H., 1965. „Sinan-pašina džamija u Mostaru“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 12-13, Sarajevo: Orientalni institut u Sarajevu, 259-264.
- Hašimbegović, E., 2003. „Prve vijesti u pojavi hereze u Bosni“, *Prilozi*, 32, Sarajevo.

- Husić, A., 2008. „Maglaj u ranom osmanskome periodu: 15. i 16. stoljeće“, *Anali GHB biblioteke*, Sarajevo, 113-134.
- Husić, A., „Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija“, *Behar*, XXIII, br. 121, 4-8.
- Ibn Arabi, Muhyiddin, 1992. „Miradž Allahova Poslanika s.a.w.s., *Islamska misao*, br. 157, Sarajevo, 8-11.
- İnan, K., 2008. „Making of Kanun Law in the Ottoman Empire, 1300-1600“, *Edizioni plus*, Piza: Piza University Press, 65-75.
- İnalçık, H., 1953. „Od Stefana do Dušana do Osmanskog carstva“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 3-4, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 23-54.
- İnalçık, H., 1954. „Ottoman methods of conquest“, *Studia Islamica*, no. 2, 103-129.
- Jalimam, S., 2005. „Bosanski „kristjani“ u društvenom i političkom životu srednjovjekovne Bosne i Huma“, *Zbornik radova Fenomen „kristjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, ur: Šanjek Franjo, Sarajevo-Zagreb: Institut za istoriju, Hrvatski institut za povijest.
- Jalimam, S., 1996. „Vranduk kraljevski grad“, Travnik, 26.
- Jalimam, S., 1999. „Historija bosanskih bogumila“, Tuzla, 167-168.
- Jelenić, J., 1912. „Kultura i bosanski franjevci“, I, Sarajevo, 450.
- Joksimović, D., 1972. „Krbavsko polje“, *Vojna enciklopedija*, sv. 4, Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije, 699-700.
- Kadrić, S., 2017. „The Islamisation of Ottoman Bosnia: Myths and Matters“, *Islamisation: Comparative Perspectives from History*, Edinburg: Edinburg University Press, 277-295.
- Kadrić, A., 2009. *Veliki vezir i pjesnik Ali-paša Hercegović i poetiziranim hronikama na osmanskome jeziku*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 187-204.
- Kadrić, A., 2008. „Dvije poeme na osmanskome jeziku o opisu Jakub-pašine odbrane Sarajeva i pobjede na Krbavskom polju 1493. godine“, *Anali GHB*, vol. 15, br. 27-28, Sarajevo, 209-231.
- Kasumović, F., 2011. „Prijelazi na islam u sidžilima sarajevskog šerijatskog suda iz prve polovine 19. stoljeća“, *Identitet Bosne kroz historiju, Zbornik radova*, 1, Sarajevo: Institut za istoriju, 215-237.
- Kovačević, D., 1995. „Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne“, *Radovi hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, III, Sarajevo, 33-45.

- Kovačević, D., 1959. „Prilog proučavanju zanatstva u srednjovjekovnoj Bosni“, *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, X, ur: Kapidžić Hamdija, Sarajevo: Sarajevski grafički zavod, 280-296.
- Koç, Y., 2005. „Early Customary Ottoman Law: the Genesis and the Development of Ottoman Codification“, Dostal, Walter and Kraus, Wolfgang, eds., *Shattering Tradition: Custom, Law and the Individual in the Muslim Mediterranean*, London, 75–121.
- Kreševljaković, H., 1963. „Stari bosanski gradovi“, *Naše starine*, I, Sarajevo, 7-38.
- Kreševljaković, H., 1934. „Cazin i okolina“, *Narodna Uzdanica*, Kalendar za 1935, god. III, Sarajevo: Islamska dionička štamparija, Glavni odbor Muslimanskog kulturnog društva „Narodna Uzdanica“ u Sarajevu, 90-91.
- Kreševljaković, H., 1956. „Saraj ili dvori bosanskih namjesnika 1463-1878“, *Naše starine*, III, Sarajevo, 13-22.
- Kreševljaković, H., 1954. „Naši bezistani“, *Naše starine*, Godišnjak Zemaljskog Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, ND NRBiH, Sarajevo.
- Kreševljaković, H., 1957. „Sahat-kule u BiH“, Sarajevo, 17-32.
- Kujundžić, J., 1972. „Srednjovjekovne crkve u Jajcu“, *Dobri pastir XXI-XXII*, sv. 1-4, Sarajevo.
- Kukavica, E. U., 2010. „Derviške institucije u Bosni i Hercegovini i Sarajevu“, *Behar, časopis za kulturu i društvena pitanja*, ur: Begović, S., XIX, br. 95, Sarajevo: Kulturni društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, 6-23.
- Kupusović, A., 1997. „Vakufnama Isa-bega Ishakovića“, *Prilozi historiji Sarajeva, radovi sa naučnog simpozija Pola milenija Sarajeva od 19. do 21. marta 1993. godine*, ur: Juzbašić Dževad, Sarajevo: Institut za istoriju, 47-52.
- Kupusović, A., 1991. „Širenje islama u vilajetu Pavli“, *Prilog za orijentalnu filologiju*, br. 41, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 113-154.
- Kursar, V., 2011. „Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osmanskoj porti“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 60, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 371-408.
- Klaić, V., 1903. „Pismo ninskog biskupa Jurja Divnića papi Aleksandru VI. Pisano u Lici 27. rujna 1493., u kojem izvješćuje o boju na Krbavskom polju pod Udbinom“, *Vjestnik kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arkiva*, V, 248-251.
- Lovrenović, D., 1994. „Utjecaj Ugarske na odnos crkve i države u srednjovjekovnoj Bosni“, *Zbornik radova: Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291–1991*, Samobor, 37-93.
- Lovrenović, D., 2000. „Fojnički grbovnik, ilirska heraldika i bosansko srednjovjekovlje“, *Bosna Franciscana*, br. 21, god. 12, Sarajevo, 172-202.

A. Katerji, Islamska Kultura u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 15. stoljeća

- Mandić, M., 1927. „Postanak Sarajeva“, *Narodna starina*, vol. 6, br. 14, 1-14.
- Mazalić, Đ., 1952. „Stari grad Jajce“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. 7, Sarajevo: Zemaljski muzej u Sarajevu, 59-100.
- Mušeta-Aščerić, V., 2005. „Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću“, *Između istoka i zapada*, Sarajevo, 124-132.
- Mijatović, A., 2005. „Osmanlijski pohod u hrvatske i njemačke zemlje 1493. godine“, *Bitka na Krbavskom polju 1493. godine*, Zagreb: Školska knjiga.
- Miljković, E., 2003. „Zeamet Kušlat“, *Zemlja Pavlovića, Srednji vijek i period Turske vladavine*, Zbornik radova sa Naučnog skupa Rogatica, Banja Luka, 367-378.
- Moaćanin, N., 2005. „Bosansko-humski krstjani u turskim vrelima“, *Zbornik radova Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, ur: Šanjek, F., Kamberović, H., Zagreb-Sarajevo: Hrvatski institut za povijest, Institut za istoriju.
- Moaćanin, N., 2006. „Town and country on the Middle Danube“, 1526-1690, leiden: e.j.brill, br. 12, 264.
- Moaćanin, N., 1991. „Islam između Save, Drave i Dunava“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 41, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 187-194.
- Muftić, F., 2006. „Šeher Ustikolina“, Sarajevo, 126.
- Mujezinović, M., 1966. „Musafirhana i tekija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu“, *Naše starine*, III, Sarajevo, 246-247.
- Mujezinović, M., Dimitrijević, E., 1954. „Džamija u Ustikolini“, *La mosque de Ustikolina*, ZZS, 137-144.
- Nametak, F., 1991. „Mevlud kroz historiju u BiH“, *Islamska misao*, br. XIII/91, Sarajevo, 16.
- Nazor, A., 2005. „Rukopisi Crkve bosanske“, *Zbornik radova Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Sarajevo-Zagreb, Institut za istoriju u Sarajevu, Hrvatski institut za povijest, 539-562.
- Nekić, A., 2012. „Širenje Osmanskog carstva u klasičnom razdoblju: problemi i ponuđena rješenja“, *Rostra*, 5.
- Nilević, B., 1980. „Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne“, *Zvuk*, br. 2, 113-117.
- Nilević, B., 2010. „Glumac, muzičar, imitator... Iz pozorišne prošlosti srednjovjekovne Bosne“, *Historijska traganja*, br. 5, Sarajevo: Institut za istoriju, 119-121.

- Nilević, B., 1998. „Muzički život u srednjovjekovnom bosanskom društvu“, *Zbornik radova 1. Međunarodnog simpozija „Muzika u društvu“*, ur: Ivan Čavlović, Sarajevo: Muzička akademija i Muzikološko društvo FBiH, 33-37.

- Pelidija, E., 2014. „Stanje u Bosni neposredno poslije gubitka srednjovjekovne državnosti“, *Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine, Zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju.

- Pelidija, E., 2018. „Osmansko carstvo u vrijeme Isa-bega Ishakovića“, *Isa-beg Ishaković i njegovo vrijeme, Zbornik radova*, Sarajevo: Isa-beg Ishaković, Udruženje za zaštitu kulturne baštine BiH, 55-59.

- Pinjuh, D., 2015. „Nahija Mostar u svjetlu prvih osmanskih popisa“, *Hercegovina 1*, br. 26, Mostar: Filozofski fakultet, Sveučilište u Mostaru, 135-164.

- Raunig, B., 1968. „Osnovni izvještaj o iskopavanju srednjovjekovne utvrde Vranduk“, *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“*, Zenica: Muzej grada Zenice, 453-469.

- Rihtman, C., 1982. „Orijentalni utjecaji u tradicionalnoj muzici BiH“, *Narodno stvaralaštvo, Folklor*, Sarajevo, 82-84, 10-21.

- Samardžić, R., 1984. „O gradskoj civilizaciji na Balkanu XV-XIX veka“, *Gradska kultura na Balkanu (XV-XIX vek)*, knjiga 20, Beograd: Posebna izdanja Balkanološkog instituta SANU.

- Selmanović, M., 1991. „Utjecaj tursko-osmanske politike na islamizaciju u Bosni“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 41, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 83-98.

- Skarić, V., 1931. „Podaci za historiju Hercegovine od 1566. do sredine 17. vijeka“, *GZM*, XLIII, 2, Sarajevo, 55-72.

- Skarić, V., 1929. „Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak u 15. i 16. vijeku“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLI/1929, sv. 2, 41-55.

- Spaho, F., 1991. „Prihvatanje islama kod stanovništva Kliškog sandžaka“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 41, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 283-290.

- Spaho, F., 1931. „Jedan turski dokument o Krbavskoj bici 1493“, *Napredak*, 6/1931, br. 1-2, 11.

- Spahić, M., 1996. „Povijest Islama“, Sarajevo, 563-565.

- Spaić, J., 1997. „Muzika u islamu“, *Muzika*, god. 1, br. 4, Sarajevo: Muzička akademija, Muzikološko društvo FBiH, 97-103.

- Spremić, M., 1970. „Turski tributari u 14. i 15. veku“, *Istorijski glasnik*, 1-2, Beograd: Društvo istoričara SR Srbije, 9-59.

- Stamatović, S., 2016. „Zašto je Platonu filozofija bila najveća muzika?“, *Filozofska istraživanja*, br. 2/124, god. 36, Hrvatsko filozofsko društvo, 203-219.
- Starčević, J. K., 2006. „Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću“, *Radovi-Zavod za hrvatsku povijest*, 38, 113-149.
- Šabanović, H., 1960. „Postanak i razvoj Sarajeva“, *Radovi XIII*, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 5, Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 6-10.
- Šabanović, H., 1955. „Bosanski sandžak Skender-beg“, *Glasnik Istorijskog društva Srbije*, br. 1-2, 1-15.
- Šabanović, H., 1949. „Turski dokumenti u Bosni i Hercegovini iz druge polovine XV stoljeća“, *Istorijsko-pravni zbornik*, vol. 2, god. 1, Sarajevo: Pravni fakultet u Sarajevu, 559-576.
- Šabanović, H., 1952., „Dvije najstarije vakufname u Bosni“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 2, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 5-38.
- Šabanović, H., 1957. „Bosansko krajište“, *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, 9, Sarajevo, 11-16.
- Šunjić, M., 1998. „Uništenje srednjovjekovne bosanske države“, *Historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do kraja II svjetskog rata*, II izdanje, Sarajevo.
- Tanasković, D., 1991. „Islamska ili muslimanska kultura u Bosni?“, *Prilozi za orijentalnu filologiju: Naučni skup „Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu“*, ur: Nametak Fehim, vol. 41, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1-450.
- Talam, J., 2003. „Ilahije i salavati derviša nakšibendijskog reda u Vukeljićima kod Fojnice“, *Muzika 22*, Sarajevo: Muzička akademija i Muzikološko društvo FBiH, 43-58.
- Talam, J., Karača-Beljak, T., 2009. „Ottoman influence on folk music tradition of Bosnia and Herzegovina“, *Muzikološki zbornik XLV*, 1, Sarajevo: Muzička akademija, Univerzitet u Sarajevu, 117-127.
- Todorov, N., 1972. „Balkanskijat grad XV-XIX“, vol. 3, *La ville balkanique*, XVe-XIXe siècle, Sofija, 504.
- Truhelka, Ć., 1913. „Još o testamentu gosta Radina i o patarenima“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, god. 25, Sarajevo.
- Zarzycki, M., 1891. „Varošica Ustikolina“, *GZM*, III, Sarajevo, 212.
- Zaimović, S., 2018. „Isa-begov vakuf-nekad i sad“, *Isa-beg Ishaković i njegovo vrijeme*, *Zbornik radova*, Sarajevo: Isa-beg Ishaković, Udruženje za zaštitu kulturne baštine BiH, 37-49.

A. Katerji, Islamska Kultura u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 15. stoljeća

- Zlatar, B., 1988. „Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog carstva (1463–1593)“, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 111.

- Zlatar, B., 2018. „Značaj i uloga Isabegovića u urbanom razvoju Sarajeva“, *Isa-beg Ishaković i njegovo vrijeme, Zbornik radova*, Sarajevo: Isa-beg Ishaković, Udruženje za zaštitu kulturne baštine BiH, 29-37.

- Zlatar, B., 1983. „Osvrt na srednje i manje vakufe u Sarajevu u XVI stoljeću“, *Poseban otisak iz Anala Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga 9-10, Sarajevo, 103-112.

- Zlatar, B., 1990. „O sudbini ratnih zarobljenika u Sarajevu u XVI stoljeću“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 260-266.

- Zlatar, B., 1978. „O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću“, *Put za istoriju, Prilozi*, god. 14, br. 14-15, Sarajevo, 81-138.

- Zlatar, B., 1997. „Preteče humanitarnih društava u osmansko doba u Sarajevu“, *Humanistički aspekti djelovanja dobrotvornih ustanova u ratnim uvjetima*, Sarajevo, 81-137.

- Zlatar, B., 2007. „Gazi Husrev-beg's Civilizational and War Strategy“, *Bosnian studies*, vol. 1, no. 1, Sarajevo, 91-113.

- Zlatar, B., 1988. „Tipologija gradskih naselja na Balkanu u XVI vijeku“, *Gradska kultura na Balkanu (XV-XIX vek)*, *Zbornik radova*, posebna izdanja 36, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, 63-73.

- Zlatar, B., 1989. „Sarajevo kao trgovački centar bosanskog sandžaka u XVI vijeku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 38, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 225-239.

- Zlatar, B., 1991. „Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 41, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 253-268.

- Zlatar, B., 1974. „Popis vakufa u Bosni u XVI stoljeću“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 20-21, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 109-158.

- Zirdum, A., 2005. „Franjevci i bosansko-humski krstjani“, *Zbornik radova Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, ur: Šanjek, F., Kamberović, H., Zagreb-Sarajevo: Hrvatski institut za povijest, Institut za istoriju, 499-537.

- Zuhrić, O., 1930. „Najstarija džamija u Bosni“, *Novi Behar*, IX, Sarajevo, 1930/31, Sarajevo, 330.

- Živković, P., 1996. „Etnička i vjerska povijest Bosne, Slavonije i Srijema do konca XVII stoljeća“, *Dolazak razvoj i nestajanje Hrvata katolika na tim prostorima*, Sarajevo-Mostar: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 467-469.

Internet stranice:

- Vranješ, N., Vlaški, B., Anali, https://www.prf.unze.ba/Docs/Anali/AnaliPFZEbr12god6/godina_6broj_12_05.pdf, datum posjete: 05.10.2019. godine.

- Gazija-Pajt, E., Islamska zajednica, <https://islamskazajednica.ba/images/stories/GLASNIK/3-4-2009/ObrazovniSistem.pdf>, datum posjete: 10.10.2019. godine.

- Uzunović-Trnka, A., academia.edu, https://www.academia.edu/35022031/Uloga_mekteba_u_obrazovanju_Bo%C5%A1njaka, datum posjete: 10.10.2019. godine.

- Olesnicki, A. A., vikici.ba, http://vikici.ba/wp-content/uploads/2018/11/Bosnjak_Hadum_Jakub_pobjednik_na_Krbavskom_polju_1493.pdf, datum posjete: 05.10.2019. godine.

- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Bosna i Hercegovina, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2528, datum posjete: 30.01.2019. godine.

- Nacionalni spomenici, <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici?sort=idgrad&rows=50&page=5>, datum posjete: 30.01.2019. godine.

- Stećci, Medieval Tombstone Graveyards, unesco, <http://whc.unesco.org/en/list/1504/>, datum posjete: 20.06.2020. godine.

- Gotika, enciklopedija.hr, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=22842>, datum posjete 20.06.2020. godine.

- Kanun, britannica.com, <https://www.britannica.com/topic/kanun>, datum posjete: 23.08.2020. godine.

- Sufizam, enciklopedija.hr, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=58661>, datum posjete: 28.08.202. godine.